

Enzo Traverso

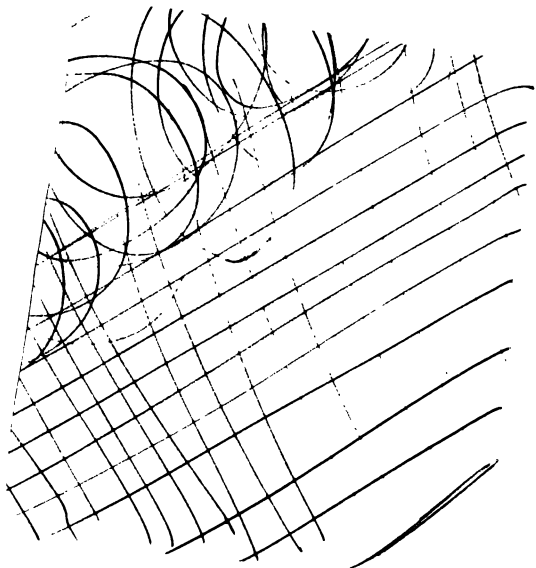
ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΒΙΑΣ

Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία

Μετάφραση Νίκος Κούρκουλος

ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΒΙΑΣ

Τίτλος πρωτοτύπου:

ENZO TRAVERSO,

La violence nazie. Une généalogie européenne

Το έργο εκδίδεται με την ενίσχυση του Γαλλικού Υπουργείου Πολιτισμού – Εθνικό Κέντρο Βιβλίου.

Collection

**INSTITUT
FRANÇAIS**

GREECE

Η έκδοση αυτού του βιβλίου έγινε με την υποστήριξη της Υπηρεσίας Συνεργασίας και Μορφωτικής Δράσης της Γαλλικής Πρεσβείας στην Ελλάδα.

La publication de cet ouvrage été soutenue par le service de coopération et d'action culturelle de l'Ambassade de France en Grèce.

Αυτό το βιβλίο εκδόθηκε με την υποστήριξη των Προγραμμάτων βοήθειας για εκδότες του Institut français.

ISBN: 978-960-8219-92-2

© La Fabrique éditions, 2002

© για την ελληνική γλώσσα

Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013

Ι. Νικολόπουλος & Σία Ε.Ε.

Ζαλόγγου 9, 106 78 Αθήνα

Τηλ.: 210 38 00 520 – Fax: 210 38 00 529

e-mail: eikostouprotou@otenet.gr

Enzo Traverso

Οι ρίζες της ναζιστικής βίας

Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία

Μετάφραση
Νίκος Κούρκουλος

Collection IFG

ΕΚΔΟΣΕΙΣ • του ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ

4. Ταξινόμηση και καταστολή	
«Ιουδαιομπολσεβικισμός»	132
Ταξικός ρατσισμός	139
Η ναζιστική σύνθεση	153
Συμπλήρωμα σχετικά με την «υγιεινή της φυλής»	157
5. Εξόντωση: ο ναζιστικός αντισημιτισμός	
Ο Εβραίος ως αφαίρεση	166
Η αναζωογονητική βία	175
Συμπέρασμα	191
Βιβλιογραφία	197
Ευρετήριο	225

Πρόλογος

Όπως συμβαίνει συχνά, τούτο το βιβλίο γεννήθηκε σαν ένα μικρό δοκίμιο που μεγάλωσε όσο περνούσαν οι μήνες. Συνοψίζει μια έρευνα που είχα την ευκαιρία να τη συζητήσω στο πλαίσιο διαφόρων σεμιναρίων, διαλέξεων και συνεδρίων, σε πολλές χώρες. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους και τους συναδέλφους που είχαν την υπομονή να διαβάσουν τούτο το κείμενο, στις διάφορες παραλλαγές του, και να μου προσφέρουν τα σχόλιά τους: τον Miguel Abensour, τον Alain Brossat, τον Federico Finchelstein, τον Eric Hazan, τον Roland Lew, τον Michael Löwy, τον Arno J. Mayer, τη Magali Molinié, την Elfi Müller και την Paola Traverso. Οι κριτικές τους, και ορισμένες φορές οι διαφωνίες τους, με βοήθησαν να ξεκαθαρίσω την προοπτική και να ολοκληρώσω τούτη την εργασία – για την οποία, εννοείται, φέρω την αποκλειστική ευθύνη.

Εισαγωγή

Η ναζιστική βία εγκαταστάθηκε, μέσα στην τελευταία εικοσαετία, στο κέντρο της συλλογικής μνήμης και των αναπαραστάσεών μας για τον 20ό αιώνα. Το Άουσβιτς, ο εμβληματικός τόπος της, απόκτησε, ως προς το χώρο που κατέχει στην ιστορική μας συνείδηση, μια θέση συγκρίσιμη με την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τη Μεταρρύθμιση ή τη Γαλλική Επανάσταση – χωρίς πάντως να μπορεί να του αποδοθεί, όπως σ' αυτές τις χρονικές τομές, μια ανάλογη σημασία στη διαχρονική ακολουθία του παρελθόντος. Η πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σημαδεύει το τέλος της αρχαιότητας, η Μεταρρύθμιση τροποποιεί τη σχέση ανάμεσα στο Θεό και τους ανθρώπους, ξεκινώντας την εκκοσμίκευση του τρόπου ζωής και της κοσμοθεωρίας τους – όσο για τη Γαλλική Επανάσταση, ανατρέπει τη σχέση των ατόμων με την εξουσία, μετατρέποντάς τα από υπηκόους σε πολίτες. Τούτα τα γεγονότα πήραν τη διάσταση μεγάλων ιστορικών τομών που σηματοδοτούν τη διαδρομή της Δύσης. Ενταγμένη στο πλαίσιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου – του μεγάλου κατακλυσμού που χώρισε στα δύο τον 20ό αιώνα– η ιουδαιοκτονία* δεν μπορεί ασφαλώς, ως προς τις συνέπειές της, να συγκριθεί με τις μεγάλες ιστορικές καμπές που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Το Άου-

* Judéocide: Τον όρο πρότεινε, το 1988, ο Άρνο Μάγερ, θέλοντας να αποφύγει τις θρησκευτικές συνδηλώσεις του όρου «ολοκαύτωμα», βλ. Mayer (1990). [Σ.τ.Μ.]

σβιτς δεν άλλαξε τις μορφές του πολιτισμού: αν οι θάλαμοι αερίων γίνονται σήμερα αντιληπτοί ως *πολιτισμιακή ρήξη*, είναι ακριβώς επειδή στάθηκαν η στιγμή που αποκάλυψε τις αντιφάσεις του πολιτισμού, το καταστροφικό δυναμικό του. Η εξόντωση εμφανίζεται σαν μία όψη του ίδιου του πολιτισμού, από τη στιγμή που ο Αντιδιαφωτισμός συμάχησε με τη βιομηχανική και τεχνολογική πρόοδο, το κρατικό μονοπώλιο της βίας, τον εξορθολογισμό των πρακτικών κυριαρχίας. Απεναντίας, από τη σκοπιά της ιστορίας των Εβραίων, στην οποία κλείνει οριστικά, με τον πιο τραγικό τρόπο, μια περίοδο στην Ευρώπη, η Σοά αποτελεί μια ριζική ιστορική καμπή. Χρειάστηκε να περάσουν τριάντα χρόνια για να μπορέσει ο δυτικός κόσμος να συλλάβει το μέγεθος αυτού του ακρωτηριασμού. Ρήγμα στο σώμα της Ευρώπης, που δεν αλλάζει το πολιτισμιακό της πλαίσιο, το Άουσβιτς αποτελεί λοιπόν ένα τραυματισμό που είναι δύσκολο να εννοηθεί πλήρως: η ιστορική εξήγηση του γεγονότος δεν εισχωρεί στη «μαύρη τρύπα» (σύμφωνα με τον Πρίμο Λέβι) της κατανόησής του. Από εδώ προκύπτει ένα χάσμα ανάμεσα στη σχεδόν εμμονική *αναγνώρισή* του και την *ελλιπή κατανόησή* του, ανάμεσα στην κεντρική του θέση στο νοητικό μας τοπίο σε τούτο το γύρισμα του αιώνα και στο κενό της ορθολογικής του σαφήνειας. Το πρόβλημα παρακάμπτεται συχνά μέσα από αντινομικές προσεγγίσεις: είτε μέσα από την εξύψωση της ιουδαιοκτονίας στην τάξη μιας μεταφυσικής οντότητας, ενός τόπου μνήμης απελευθερωμένου από την ιστορία κι εξοπλισμένου με το δόγμα της κανονιστικής ακαταληψίας του (μια στάση στην οποία διακρίνεται ιδιαίτερα ο συγγραφέας Ελί Βιζέλ), είτε μέσα από τη λειτουργιστική* ιστορικοποίηση, που χαρακτηρίστηκε σωστά από τον Νταν Ντίνερ «μεθοδολογική αναδίπλωση στην περιγραφή των δο-

* Στο χώρο των σπουδών του ολοκαυτώματος, η αντίθεση *ιντενσιοναλισμός* – *λειτουργισμός* αναφέρεται στο ερώτημα του κατά πόσο η Τελική Λύση ήταν εξαρχής στα σχέδια των ναζί ή στάθηκε αποτέλεσμα μιας αλληλουχίας γεγονότων και περιστάσεων. Βλ. επίσης σελ. 18 και 24. [Σ.τ.Μ.]

μών».¹ Καθώς παραμένει η απαραίτητη βάση των γνώσεών μας, αυτή η «*mise en histoire*» έχει το ανεκτίμητο προτέρημα ότι τεκμηρίωσε, στις πολλαπλές του διαστάσεις, το γεγονός της γενοκτονίας των Εβραίων της Ευρώπης, όμως, παρότι απαραίτητη, η διαλεύκανση των γεγονότων δεν αποτελεί, από μόνη της, φορέα νοήματος.

Υπάρχει μια ιστορική μοναδικότητα της εβραϊκής γενοκτονίας, που διαπράχτηκε με στόχο μια βιολογική αναμόρφωση της ανθρωπότητας, δίχως εργαλειακή φύση, καθώς αποτελούσε όχι μέσο αλλ' αυτοσκοπό. Η Χάνα Άρεντ το κατανόησε, στο δοκίμιό της για τον Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ, υπογραμμίζοντας ότι οι ναζί είχαν θελήσει «να αποφασίζουν ποιος έπρεπε και ποιος δεν έπρεπε να κατοικεί σε τούτο τον πλανήτη».² Ένα ακραίο όριο, προσθέτει ο Σαούλ Φριντλέντερ, «που αγγίχτηκε μια και μοναδική φορά στην ιστορία των νεότερων χρόνων».³ Όλα όμως τα ιστορικά γεγονότα, θα μπορούσε ν' απαντήσει κανείς, είναι ιστορικά μοναδικά. Η μοναδικότητα της Σοά παρουσιάζει επίσης, σύμφωνα με τον Γιούργκεν Χάμπερμας, μια νέα ανθρωπολογική διάσταση στην οποία έβλεπε «την υπογραφή μιας ολόκληρης εποχής»: «Εκεί κάτω συνέβη κάτι –έγραψε στη διάρκεια της «διαμάχης των ιστορικών» (*Historikerstreit*) στη Γερμανία– που κανένας ως τότε απλώς δεν θα μπορούσε να το θεωρήσει πιθανό. Θίχτηκε εκεί κάτω μια βαθιά σφαίρα της αλληλεγγύης που υπάρχει ανάμεσα σε ό,τι έχει ανθρώπινο πρόσωπο – σε πείσμα όσων περιστατικών ωμής κτηνωδίας είχε γνωρίσει η παγκόσμια ιστορία, γινόταν ως τότε ανεξέταστα δεχτό ότι η ακεραιότητα αυτής της βαθιάς σφαίρας είχε παραμείνει άθιχτη. Από τότε, έσπασε ένας δεσμός αθωότητας που μας ένωνε –μιας αθωότητας από την οποία οι παραδόσεις, αγνοώντας την αμφιβολία,

1. Diner (2000a), σελ. 165.

2. Arendt (1977), σελ. 279.

3. Friedländer (1993), σελ. 82-83, Traverso (1999), σελ. 128-140.

αντλούσαν το κύρος τους και η οποία, με γενικό τρόπο, έτρεφε τις ιστορικές συνέχειες. Το Άουσβιτς άλλαξε τις συνθήκες που επέτρεπαν στους ιστορικούς ιστούς της ζωής να διαιωνίζονται αυθόρμητα – κι αυτό όχι μόνο στη Γερμανία».⁴

Το Άουσβιτς είναι εκείνο που καθιέρωσε τη λέξη γενοκτονία στο λεξιλόγιό μας. Η μοναδικότητά του, ίσως, έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι μόνο μετά το Άουσβιτς καταλάβαμε ότι μια γενοκτονία είναι ακριβώς η ρήξη αυτού του ιστορικού ιστού, φτιαγμένου από μια πρωταρχική αλληλεγγύη που αποτελεί το υπόστρωμα των ανθρώπινων σχέσεων και που επιτρέπει στους ανθρώπους να αναγνωρίζονται ως τέτοιοι, σε πείσμα των εχθροτήτων, των συγκρούσεων και των πολέμων τους. Η αναγνώριση αυτής της μοναδικότητας στάθηκε όψιμη, τόσο για την ιστορική μας συνείδηση όσο και για την ιστοριογραφία του ναζισμού, έβαλε όμως τέλος σε μια μακρά περίοδο αδιαφορίας, συσκοτίσης και απώθησης. Η συνέπειά της στάθηκε διπλή: από τη μία, μια αξιοσημείωτη πρόοδος της ιστοριογραφίας, από την άλλη μια συλλογική *ανάμνηση* του δυτικού κόσμου. Όμως αυτό το κεκτημένο ανάγεται πια στη δεκαετία του '80 –συμβολικά, μπορούμε να το χρονολογήσουμε στην εποχή της γερμανικής *Historikerstreit*– και η τελετουργική του επιβεβαίωση σήμερα κινδυνεύει να το μετατρέψει σε ρητορική αγόρευση (*discours*), με αποτέλεσμα να φτωχαίνει και να περιορίζει τον επιστημολογικό μας ορίζοντα. Παρότι μοναδικός, ο ναζισμός έχει μια ιστορία που δεν μπορεί να κατανοηθεί αποκλειστικά μέσα στα γεωγραφικά σύνορα της Γερμανίας και μέσα στα χρονικά όρια του 20ού αιώνα – η μελέτη του απαιτεί την υιοθέτηση μιας διαχρονικής και συνάμα συγκριτικής οπτικής. Όπως άλλοτε η συρρίκνωση της ιουδαιοκτονίας σε μια μικρή υποσημείωση στα βιβλία για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έτσι και η έμφασή που δίνεται σήμερα στον χαρακτήρα της ως γεγονός «δίχως προηγούμενο» και

4. Habermas (1987β), σελ. 163 (γαλλ. μτφ., σελ. 297).

«απολύτως μοναδικό» κινδυνεύει να σταθεί εμπόδιο στις προσπάθειες για την κατανόησή της μέσα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ιστορίας. Ο Άρνο Τζ. Μάγερ έχει δίκιο όταν υπογραμμίζει, επικρίνοντας τη μεθοδολογία του Φερνάν Μπροντέλ, ότι η Τρεμπλίνκα και το Άουσβιτς υποχρεώνουν τον ιστορικό να επανεξετάσει τη σπουδαιότητα των φαινομένων βραχείας διάρκειας:⁵ ανάμεσα στο καλοκαίρι του 1941 και το τέλος του 1944, μέσα σε τριάμισι χρόνια, ο ναζισμός έσβησε μια κοινότητα ενταγμένη στην ιστορία της Ευρώπης εδώ και δύο χιλιετίες, ως την πρακτικά πλήρη εξάλειψή της εκεί που, όπως στην Πολωνία, η ύπαρξή της αποτελούσε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό στοιχείο μεγάλης σπουδαιότητας για τη ζωή της χώρας στο σύνολό της. Είναι αλήθεια ότι αυτός ο ξαφνικός και μη αναστρέψιμος αφανισμός αμφισβητεί την μπροντελιανή προσέγγιση της ιστορίας, που συρρικνώνει το συμβάν σε «διαταραχή της επιφάνειας», απλό «αφρό», εφήμερο και επιφανειακό, «που σηκώνουν οι παλίρροιες στην παντοδύναμη κίνησή τους».⁶ Ενισχύει, εντούτοις, την ανάγκη να μελετηθούν οι ιστορικές προϋποθέσεις του στη μακρά διάρκεια. Κάθε απόπειρα να κατανοηθεί η ιουδαιοκτονία πρέπει να παίρνει υπόψη της τη μη αναγώγιμη μοναδικότητα του συμβάντος και, ταυτόχρονα, την ένταξή του στους «μακρούς χρόνους» της ιστορίας.⁷

Θα ήταν προφανώς αδύνατο να εφαρμόσουμε στην «Τελική Λύση» τους διάσημους στοχασμούς του Τοκβίλ γύρω από την ιστορική ρήξη που ξεκίνησε το 1789: «Η Επανάσταση ολοκλήρωσε ξαφνικά, με μια σπασμωδική και επώδυνη προσπάθεια, χωρίς μεταβατικό στάδιο, χωρίς έγνοια, χωρίς κανένα σεβασμό, αυτό που θα είχε ολοκληρωθεί σιγά-σιγά κι από μόνο του, μακροπρόθεσμα. Αυτό ήταν το έργο της».⁸ Η Σοά ανέστρεψε μια τάση που

5. Mayer (1990), σελ. 8. Βλ. επίσης Traverso (1992), σελ. 146.

6. Braudel (1969), σελ. 12.

7. Vidal-Naquet (1991), σελ. 256.

8. Tocqueville (1967), σελ. 81.

θεωρούνταν ως τότε μη αναστρέψιμη: την κατάργηση των γκέτο, τη χειραφέτηση των Εβραίων, την κοινωνική τους ενσωμάτωση και την πολιτισμική τους αφομοίωση μέσα στα ευρωπαϊκά έθνη. Η «Τελική Λύση» ήταν μια ιστορική τομή που, αντί να επιταχύνει μια διαδικασία που «θα είχε ολοκληρωθεί σιγά-σιγά κι από μόνη της», κατέστρεψε τις φαινομενικά ανθεκτικές κατακτήσεις της Χειραφέτησης, που είχαν προετοιμαστεί την εποχή του Διαφωτισμού και είχαν πραγματοποιηθεί, για το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, κατά το 19ο αιώνα. Όμως οι ιστορικές ρήξεις, ακόμα κι οι πιο επώδυνες και τραυματικές, έχουν τις ρίζες τους. Για να κατανοήσουμε τις ρίζες της ιουδαιοκτονίας, πρέπει να καταργήσαμε τα φράγματα που, πολύ συχνά, εγκλείουν την ερμηνεία της και να αναζητήσουμε τις προϋποθέσεις της σ' ένα πλαίσιο ευρύτερο από την ιστορία του αντισημιτισμού.

«Η Γαλλική Επανάσταση είναι εκείνη που επινόησε το Διαφωτισμό», έγραψε ο Ροζέ Σαρτιέ σε μια λαμπρή ελλειπτική διατύπωση.⁹ Θα μπορούσαμε να πούμε, με ανάλογο τρόπο, ότι το Άουσβιτς είναι εκείνο που «επινόησε» τον αντισημιτισμό, καθώς ανάδειξε σαν μια συνεκτική, συσσωρευτική και γραμμική διαδικασία ένα σύνολο αγορεύσεων και πρακτικών που, πριν το ναζισμό, είχαν θεωρηθεί παράφωνες και ετερογενείς, συχνά εντελώς αρχαϊκές, σε διάφορες χώρες της Ευρώπης. Ο αντισημιτισμός διόλου δεν κυριαρχούσε στον ιστορικό πίνακα. Η θέση του στην ιστορία του 19ου αιώνα ήταν αναμφισβήτητα πραγματική, μα ολοένα και πιο σαθρή και αναδιπλωμένη σε μια αμυντική στάση. Υπήρχε μια έντονη τάση, ιδιαίτερα στους αφομοιωμένους στο δυτικό κόσμο Εβραίους, να θεωρούν την εχθρότητα της οποίας αποτελούσαν το αντικείμενο σαν μια έμμονη μα σε τελική ανάλυση αναχρονιστική προκατάληψη – η πρόσληψη της υπόθεσης Ντρέιφους εκτός Γαλλίας το μαρτυράει. Η γέννηση του σύγχρονου αντισημιτισμού, η μεταμόρφωση του παλαιού αποκλεισμού θρησκευτικής προέλευ-

9. Chartier (1990), σελ. 17.

σης σε φυλετικό μίσος που επικυρωνόταν εν ονόματι της επιστήμης, ελάχιστα τράβηξε την προσοχή των συγκαιρινών – για να μην πούμε ότι πέρασε κατά βάθος απαρατήρητη.

Οι πολιτισμικές ρίζες του ναζισμού δεν περιορίζονται στον Αντιδιαφωτισμό, στη *völkisch** ιδεολογία και στο φυλετικό αντισημιτισμό. Αγγίζουν ένα πολύ πιο πλατύ χώρο. Τούτη η μελέτη, που σκοπεύει να εξετάσει τις υλικές συνθήκες και τα νοητικά πλαίσια της ιουδαιοκτονίας, θα πρέπει να ανατρέξει πριν το 1914 και να ξεπεράσει τα γερμανικά σύνορα. Στην πορεία αυτή, έχουμε να αποφύγουμε δύο σκοπέλους: από τη μία τον κίνδυνο μιας διάλυσης του εγκλήματος μέσα σε μια μακρά ιστορική διαδικασία, διάλυση που θα εξαφάνιζε τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του, από την άλλη τον κίνδυνο μιας αποκλειστικά «σοα-κεντρικής» ερμηνείας της ιστορίας. Ο κίνδυνος που караδοκεί σε μια ιστορικοποίηση του εθνικοσοσιαλισμού που περιορίζει τα εγκλήματά του σε μια απλή στιγμή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αν όχι σε μια περιθωριακή πτυχή του, έγκειται προφανώς στη σχετικοποίηση της εβραϊκής γενοκτονίας (ένας κίνδυνος στον οποίον εκτίθεται άλλωστε η αξιοθαύμαστη τοιχογραφία του 20ού αιώνα που ζωγράφησε ο Έρικ Τζ. Χόμπσμπουμ).¹⁰ Η «συνηγορία» του Μάρτιν Μπρόστσατ, δημοσιευμένη στα μέσα της δεκαετίας του '80, για μια «αλλαγή οπτικής» που, αποφεύγοντας την ερμηνεία του παρελθόντος μέσα από το πρίσμα του Άουσβιτς, θα επέτρεπε να μπει τέλος στη «νησιωτοποίηση» της χιτλερικής περιόδου, δεν ξέφυγε από τον κίνδυνο μιας ιστορικοποίησης *σχετικιστικού τύπου*.¹¹ Η τάση να ερμηνεύεται η «Τελική Λύση» ως προϊόν, ούτε

* Ο όρος μένει αμετάφραστος επειδή το *völkisch* κίνημα στη Γερμανία, στις διάφορες παραλλαγές του, συνδύαζε το «λαϊκό» χαρακτήρα του με τις έννοιες του έθνους και της φυλής, το μυστικισμό του εδάφους και του αίματος κλπ. για να συγκροτήσει μια μάλλον ασαφή αλλά πάντως ιδιότυπη κατασκευή (έχει αποδοθεί, σποραδικά, με τους όρους «εθνολαϊκό» και «εθνοφυλετικό»). [Σ.τ.Μ.]

10. Hobsbawm (1999).

11. Broszat (1987), σελ. 129-173. Βλ. επίσης Friedländer (1993), σελ. 91-92.

προβλεπόμενο ούτε υπολογισμένο, μιας «συσσωρευτικής ριζοσπαστικοποίησης» του χιτλερικού καθεστώτος κατά την πορεία του πολέμου – αυτή είναι η θέση του Χανς Μόμσεν, του κυριότερου εκπρόσωπου της λειτουργιστικής σχολής¹² αποκαλύπτει τα αδιέξοδα μιας ιστορικοποίησης του ναζισμού που περιορίζει το κυριότερο έγκλημά του στην κατηγορία ενός γεγονότος χωρίς υποκείμενο. Η αντίστροφη τάση για μια αποκλειστική εστίαση στην εγκληματική και γενοκτονική κατάληξη του ναζισμού αποτελεί, απεναντίας, μια ακραία περιοριστική προσέγγιση, ορισμένες φορές αϊστορική, κατά την οποία το γερμανικό παρελθόν είτε απομονώνεται και ενοχοποιείται στο σύνολό του (όπως θα κάνει ο Ντάνιελ Τζ. Γκολντχάγκεν) είτε ακυρώνεται από την απρόσμενη και βίαιη εισβολή της χιτλερικής βίας. Κάτι που καταλήγει και πάλι στο να θεωρηθεί το γερμανικό παρελθόν ένας προθάλαμος του Άουσβιτς ή να ερμηνεύεται η ιουδαιοκτονία σαν ένας κατακλυσμός χωρίς προγόνους και χωρίς αιτίες, σάμπως τα νοητικά πλαίσια των δημίων, οι πρακτικές τους, οι τρόποι δράσης τους, η ιδεολογία τους να μην ανήκαν ούτε στον αιώνα τους ούτε στο πολιτισμικό τους περιβάλλον, στο πλαίσιο της Ευρώπης και του δυτικού κόσμου στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Το Άουσβιτς παραμένει έτσι ένα ολικό αίνιγμα, απρόσβλητο σε κάθε προσπάθεια ιστορικοποίησης, κοντολογίς: «μια νεκρή ζώνη για την κατανόηση».¹³

Η δημόσια χρήση της ιστορίας που σκιαγραφείται σ' αυτό το διανοητικό τοπίο, σε ασταθή ισορροπία ανάμεσα σε μια εκτυφλωτική ορατότητα και μια ελλιπή κατανόηση της Σοά, εγείρει ασφαλώς ερωτήματα. Είναι εντυπωσιακή η διαπίστωση ότι η εγκατάσταση του Άουσβιτς στην καρδιά της δυτικής μνήμης συμπίπτει με μια απώθηση, ανησυχητική κι επικίνδυνη, των ευρω-

Οι θέσεις αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο μιας πλούσιας αλληλογραφίας μεταξύ Μπρόστσατ και Φριντλέντερ.

12. Mommsen (1983), σελ. 399.

13. Diner (1987), σελ. 73.

παϊκών ριζών του εθνικοσοσιαλισμού. Είναι διαδομένη σήμερα η τάση, σε πολλούς ιστορικούς, να εξωθούνται τα εγκλήματα του ναζισμού πέρα από την τροχιά του δυτικού κόσμου. Θα περιοριστώ εδώ να εξετάσω τρεις μόνο ερμηνείες, από τις γνωστότερες των δύο τελευταίων δεκαετιών, καμία από τις οποίες δεν είναι πραγματικά καινούργια, όμως όλες τους ανανεώθηκαν ως προς τη διατύπωσή τους: α) ο ναζισμός ως αντιμπολσεβικισμός (Ερνστ Νόλτε),¹⁴ β) ο ναζισμός ως αντιφιλελεύθερη αντίδραση, συμμετρική προς τον κομμουνισμό (Φρανσουά Φυρέ),¹⁵ γ) ο ναζισμός ως γερμανική παθολογία (Ντάνιελ Τζ. Γκολντχάγκεν).¹⁶

Ο Ερνστ Νόλτε ανέλυσε τη γενοκτονία των Εβραίων ως την ακραία κατάληξη ενός «ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου», τη γέννηση του οποίου χρονολογεί όχι στο 1914, όταν κατάρρευσε η παλιά τάξη πραγμάτων της ηπείρου που είχε οριστεί ένα αιώνα νωρίτερα στη Βιέννη, αλλά στο 1917, με τη ρωσική επανάσταση, που την ακολούθησε δυο χρόνια αργότερα, με την ίδρυση της Κομιντέρν, η γέννηση ενός «κόμματος του παγκόσμιου εμφυλίου πολέμου».¹⁷ Είναι η πασίγνωστη θέση που, το 1986, είχε πυροδοτήσει τη διαμάχη των γερμανών ιστορικών (*Historikerstreit*): η ερμηνεία του Άουσβιτς ως «αντίγραφου», ασφαλώς ριζοσπαστικού και υπέρμετρου, ή και «μοναδικού», αλλά πάντως απότοκου μιας «ασιατικής» βαρβαρότητας, που εισάχθηκε αρχικά στη Δύση από τον μολσεβικισμό. Πώς να εξηγήσουμε τα ναζιστικά εγκλήματα, που διαπράχτηκαν από ένα καθεστώς που προερχόταν από ένα ευρωπαϊκό, νεότερικό και πολιτισμένο έθνος; Η απάντηση, σύμφωνα με τον Νόλτε, βρίσκεται στην τραυματική αντίδραση που προκάλεσε στη Γερμανία η Οκτωβριανή Επανάσταση. Πρώτο παράδειγμα ενός ολοκληρωτικού

14. Nolte (2000).

15. Furet (1995), Furet & Nolte (1998).

16. Goldhagen (1996).

17. Nolte (2000), σελ. 27, 582, 594.

καθεστώς που εφάρμοσε, απ' τις αρχές του ρωσικού εμφυλίου, μια πολιτική τρόμου και «ταξικής εξόντωσης», ο μπολσεβικισμός υποτίθεται ότι επενέργησε στο γερμανικό φαντασιακό, ταυτόχρονα, σαν «σκιάχτρο» (Schreckbild) και σαν «εκμαγείο» (Vorbild).¹⁸ Ο ναζιστικός αντισημιτισμός είναι απλώς, στα μάτια του Νόλτε, «ένα ιδιαίτερο είδος αντιμπολσεβικισμού» και η εβραϊκή γενοκτονία δεν ήταν παρά «η αντεστραμμένη εικόνα της τάσης για εξόντωση μιας παγκόσμιας τάξης εκ μέρους των μπολσεβίκων».¹⁹ Για να στηρίξει τη θέση του, ο Νόλτε υπενθυμίζει ένα αναμφισβήτητο γεγονός: τη μαζική παρουσία Εβραίων στο ρωσικό και διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Αν οι Εβραίοι θεωρούνταν υπεύθυνοι για τις σφαγές που διέπραξε ο μπολσεβικισμός (την καταστροφή της αστικής τάξης), έβγαινε το συμπέρασμα ότι «έπρεπε, σαν αντίποινα και σαν προληπτικό μέτρο, να εξοντωθούν».²⁰ Επομένως, το Άουσβιτς εξηγείται από την «ταξική γενοκτονία» (Klassenmord) των μπολσεβίκων, «λογικό και πραγματολογικό προηγούμενο» των ναζιστικών εγκλημάτων.²¹ Γράφτηκαν ήδη πολλά για τις θέσεις του Νόλτε, τόσο για τις υπερβολικές απλουστεύσεις που επιβάλλει στην ιστορική διαδικασία, οι οποίες καταργούν εντελώς τις γερμανικές ρίζες του εθνικοσοσιαλισμού, όσο και για τις ανοιχτά απολογητικές βλέψεις τους, για τις οποίες δεν χρειάζεται να επεκταθούμε.

Ασφαλώς ο Νόλτε συλλαμβάνει μια ουσιαστική πλευρά του ναζισμού, δηλ. ότι υπήρξε ένα αντεπαναστατικό κίνημα, γεννημένο σαν αντίδραση στη ρωσική επανάσταση, σαν μαχόμενος αντιμαρξισμός και αντικομμουνισμός. Αυτό ισχύει για το φασισμό, για τον Μουσολίνι πριν τον Χίτλερ και, γενικότερα, για την αντεπανάσταση, που συνδέεται πάντα αξεδιάλυτα και «συμβιωτικά» με την επανάσταση. Ο Οκτώβρης του 1917 ταρακούνησε

18. Nolte (1987), σελ. 45 (γαλλ. μτφ., σελ. 34).

19. Nolte (2000), σελ. 557-558.

20. Nolte (2000), σελ. 541.

21. Nolte (1987), σελ. 45 (γαλλ. μτφ., σελ. 34).

συστήματα την ευρωπαϊκή αστική τάξη, ασφαλώς με τρόπο ανάλογο με το σοκ που έπληξε την αριστοκρατία μετά το 1789. Ο φόβος κι ο τρόμος που ένιωσαν οι κυρίαρχες τάξεις μπροστά στη δικτατορία των σοβιέτ –κι επίσης, στην κεντρική Ευρώπη, μπροστά στις εφήμερες επαναστατικές εμπειρίες που την ακολούθησαν, από την εξέγερση των σπαρτακιστών στο Βερολίνο ως τις δημοκρατίες των συμβουλίων στη Βαυαρία και την Ουγγαρία– ήταν βέβαια πολύ μεγάλος. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο εθνικοσοσιαλισμός αντρώθηκε ως αντικομμουνιστικό κίνημα δεν σημαίνει, αντίθετα με ό,τι αφήνει να εννοηθεί ο Νόλτε, ότι ο αντισημιτισμός του γεννήθηκε μαζί με την αντεπανάσταση, ακόμα λιγότερο ότι μπορεί να παρουσιαστεί σαν αντίγραφο του μπολσεβικισμού. Ο ναζισμός είχε γερές ρίζες στην παράδοση του *völkisch* εθνικισμού που διαπότιζε για δεκαετίες τα διάφορα ρεύματα της γερμανικής συντηρητικής κουλτούρας. Ο Χίτλερ έγινε αντισημίτης στη Βιέννη, στις αρχές του αιώνα, σε μια εποχή που δεν μπορούσε να έχει επηρεαστεί από τον αντικομμουνισμό ούτε να έχει τρομάξει από την παρουσία Εβραίων στη ρωσική επανάσταση και στις πολιτικές αναταραχές της κεντρικής Ευρώπης.²² Όμως, αυτή η προτεραιότητα του αντισημιτισμού απέναντι στον αντιμπολσεβικισμό πρέπει να κατανοηθεί στη σωστή της προοπτική. Η φασιστική αντεπανάσταση δεν περιορίζεται να «παλινρθώσει» την παλαιά τάξη πραγμάτων – «υπερβαίνει» το παρελθόν, παίρνει μια νεότερη διάσταση, σκοπεύει να οικοδομήσει μια νέα πολιτική και κοινωνική τάξη πραγμάτων, ενεργεί σαν «επανάσταση ενάντια στην επανάσταση».²³ Εξού η επαναστατική ρητορική των φασισμών, πολύ εντυπωσιακή στην Ιταλία όπως και στη Γερμανία. Όμως το περιεχόμενο της αντεπανάστασης επιστρατεύει παλαιότερα στοιχεία. Αν το ναζιστικό

22. Hamann (1996), Kershaw (1999), σελ. 239.

23. Mayer (1971), σελ. 33. Για το φασισμό ως «επανάσταση ενάντια στην επανάσταση», βλ. Neocleous (1997). Η «επαναστατική» φύση του φασισμού υπογραμμίζεται στα Sternhell (1997) και Mosse (1999).

κίνημα σχηματοποιήθηκε επί Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η ιδεολογία του τρεφόταν από ένα σύνολο στοιχείων που υπήρχαν ήδη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη ρωσική επανάσταση, και τα οποία ριζοσπαστικοποιήθηκαν στο πλαίσιο που δημιούργησε η γερμανική ήττα και η άνοδος του κομμουνισμού. Από τη γερμανική και ευρωπαϊκή κουλτούρα του 19ου αιώνα ο ναζισμός είχε κληρονομήσει τον ιμπεριαλισμό του, τον πανγερμανισμό του, τον εθνικισμό του, το ρατσισμό του, τον ευγονισμό του, τον αντισημιτισμό του. Ο αντιμπολσεβικισμός προστέθηκε σε όλα αυτά και τα έκανε οξύτερα, δεν θα μπορούσε όμως να τα έχει δημιουργήσει.

Ο φιλελεύθερος αντικομμουνισμός του Φυρέ είναι πιο συμβατός με το κυρίαρχο *Zeitgeist*. Αφού έχει ορίσει αξιωματικά, με μια φιλοσοφικά και ιστορικά συζητήσιμη εξίσωση, την ταύτιση του φιλελευθερισμού με τη δημοκρατία –«ο κόσμος του φιλελεύθερου και ο κόσμος της δημοκρατίας είναι φιλοσοφικά ταυτόσημοι»– προσπάθησε να συρρικνώσει το φασισμό και τον κομμουνισμό σε μια απλή παρένθεση στην ακαταμάχητη πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας. «Το μεγαλύτερο μυστικό της συννεοχής μεταξύ μπολσεβικισμού και φασισμού –έγραψε στο *Παρελθόν μιας αυταπάτης*– παραμένει ωστόσο η ύπαρξη αυτού του κοινού εχθρού, που τα δύο αντίπαλα δόγματα τον υποτιμούν ή τον εξορκίζουν με την ιδέα ότι ψυχορραγεί, και που όμως αποτελεί το έδαφός τους: απλούστατα, η δημοκρατία».²⁴ Στην αλληλογραφία του με το Νόλτε, ο Φυρέ επέκρινε τη θεώρηση του ναζισμού ως αντιμπολσεβίκικη αντίδραση και υπογράμμισε τη μοναδικότητα των ναζιστικών εγκλημάτων, κάτι που κάνει τις αναλύσεις του πιο εξισοροπημένες και πιο μετριοπαθείς από εκείνες του γερμανού συνομιλητή του. Σε μακροϊστορική

24. Furet (1995), σελ. 39. Για μια κριτική της θέσης αυτής του Φυρέ, βλ. Berger & Maler (1996), σελ. 17-57, και Bensaïd (1999), σελ. 166.

προοπτική όμως, ακριβώς ο αντιφιλελευθερισμός τους είναι εκείνο που, στα μάτια του, αποτελεί το ουσιαστικό γνώρισμα του ναζισμού και του κομμουνισμού, τοποθετώντας τους, σε πείσμα της θανάσιμης εχθρότητάς τους, σε κοινή γραμμή στον συνολικό πίνακα του αιώνα. Και οι δύο, γράφει, «είναι σύντομα επεισόδια, πλαισιωμένα από εκείνο που θέλησαν να καταστρέψουν. Προϊόντα της δημοκρατίας, νικήθηκαν τελικά από τη δημοκρατία». Υπογραμμίζοντας ότι «ούτε ο φασισμός ούτε ο κομμουνισμός ήταν τα αντίθετα σημάδια ενός προνοιακού προορισμού της ανθρωπότητας»,²⁵ ο Φυρέ αφήνει να εννοηθεί ότι ένας τέτοιος προνοιακός προορισμός υπάρχει όντως και ότι εκπροσωπείται από τον κοινό τους εχθρό και νικητή τους: το φιλελευθερισμό.

Πρόκειται για την κλασική θέση του φιλελεύθερου αντιολοκληρωτισμού. Το Νοέμβρη του 1939, λίγους μήνες μετά την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο αμερικανός πολιτειολόγος Κάρλτον Τζ. Χέιζ τη διατύπωσε με πολύ πιο δραματικά και εμπνευσμένα λόγια: «Ο σημερινός δικτατορικός ολοκληρωτισμός είναι μια αντίδραση –ακόμα περισσότερο, μια εξέγερση– ενάντια στο σύνολο του δυτικού ιστορικού πολιτισμού. Είναι μια εξέγερση ενάντια στη μετριοπάθεια και την αρμονία της κλασικής Ελλάδας, ενάντια στην ευταξία και το νομικό πνεύμα της αρχαίας Ρώμης, ενάντια στην ευθύτητα και τη δικαιοσύνη των εβραίων προφητών, ενάντια στη φιλανθρωπία, την ευσπλαχνία και την ειρήνη του Χριστού, ενάντια στο σύνολο της πολιτιστικής κληρονομιάς της χριστιανικής Εκκλησίας στο Μεσαίωνα και τη νεότερη εποχή, ενάντια στο Διαφωτισμό, τη λογική και τον ανθρωπισμό του 18ου αιώνα, ενάντια στη φιλελεύθερη δημοκρατία του 19ου αιώνα. Απορρίπτει όλες αυτές τις μείζονες συνιστώσες του ιστορικού μας πολιτισμού και διεξάγει θανάσιμο πόλεμο ενάντια σε όλες τις ομάδες που διατηρούν τη στοργική

25. Furet (1995), σελ. 18.

τους ανάμνηση».²⁶ Ο αυστριακός πρώην κομμουνιστής Φραντς Μπορκενάου, που χαρακτήριζε την ΕΣΣΔ «κόκκινο φασισμό» και τη ναζιστική Γερμανία «φαιό μπολσεβικισμό», παρουσίαζε την ίδια εποχή τον ολοκληρωτισμό σαν «παγκόσμια επανάσταση» που απειλούσε «όλες τις αξίες που μεταβιβάστηκαν, από την εποχή της Αθήνας και της Ιερουσαλήμ, περνώντας από τη Ρώμη των αυτοκρατόρων και τη Ρώμη των παπών, έως τη Μεταρρύθμιση, την εποχή του Διαφωτισμού και τη σύγχρονη εποχή».²⁷ Μολονότι δεν μπορούσαν να επιτρέπουν στον εαυτό τους το καθησυχασμένο και απόμακρο ύφος του γάλλου ιστορικού, ο Χέιζ κι ο Μπορκενάου θεωρούσαν τις ολοκληρωτικές δικτατορίες ένα πρόσφατο και (έλπιζαν τουλάχιστον) εφήμερο νεωτερισμό, προσθέτοντας ότι αποτελούσαν «απλό επεισόδιο» στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, η οποία επιστεφόταν από το νεότερο φιλελευθερισμό. Μισό αιώνα αργότερα, ο Φυρέ επιβεβαιώνει αυτή τη διάγνωση που μετατρέπει τον ολοκληρωτισμό σ' ένα είδος *Αντιδύσης*. Αυτή η θεώρηση του ολοκληρωτισμού ως αντιφιλελεύθερης παρένθεσης προσεγγίζει παράδοξα την άποψη που διατύπωσε, στο τέλος του πολέμου, ο Μπενεντέτο Κρότσε: μια «ηθική και διανοητική ασθένεια» της Ευρώπης, μια παρέκκλιση από τη φυσική πορεία της ιστορίας.²⁸

Ας περάσουμε τώρα στον Γκολντχάγκεν. Η εξήγησή του για την εβραϊκή γενοκτονία είναι αυστηρά μονοαιτιακή και υπάγεται σε κάτι που θα μπορούσε να ονομαστεί, σε σχέση με τις διαμάχες των ιστορικών γύρω από το Ολοκαύτωμα, *ιδιόμορφος εκτατικός ιντενσιοναλισμός*: κατά τη γνώμη του, το μόνο και επαρκές κλειδί για την κατανόηση του Άουσβιτς είναι ο αντισημιτισμός, όχι τόσο του ίδιου του Χίτλερ αλλά κυρίως και βασικά των Γερμα-

26. Hayes (1940), σελ. 101 (γαλλ. μτφ., σελ. 336).

27. Borkenau (1940), σελ. 17 (γαλλ. μτφ., σελ. 359).

28. Croce (1963), τόμ. II, σελ. 46-50. Βλ. για το θέμα αυτό Bobbio (1990), σελ. 166-177.

νών.²⁹ Για τον Γκολντχάγκεν, η Σοά δεν βρίσκει τις ρίζες της στο ιστορικό πλαίσιο της νεότερης Ευρώπης αλλά σ' ένα δομικό ελάττωμα της γερμανικής ιστορίας. Με άλλα λόγια, προτείνει να αναλυθεί, *in vitro*, σαν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας γερμανικής ασθένειας που τα πρώτα της συμπτώματα είχαν εμφανιστεί μαζί με το Λούθηρο. Πρόκειται για μια νέα παραλλαγή, απλουστευμένη και ριζοσπαστικοποιημένη, της κλασικής θέσης περί *deutsche Sonderweg* (ενός γερμανικού «ιδιαιτέρου δρόμου»). Για τον Γκολντχάγκεν, η εβραϊκή γενοκτονία αποτελούσε «γερμανικό εθνικό σχέδιο»,³⁰ του οποίου ο Χίτλερ ήταν, σε τελική ανάλυση, απλώς ο βασικός εκτελεστής: «Το Ολοκαύτωμα –γράφει– είναι εκείνο που ορίζει το ναζισμό, αλλά όχι μόνον αυτόν: είναι επίσης εκείνο που ορίζει τη γερμανική κοινωνία κατά τη ναζιστική περίοδο».³¹ Οι άμεσοι εκτελεστές –που τους υπολογίζει σε 100.000, ίσως όμως, προσθέτει, και 500.000 ή και περισσότεροι–³² έδρασαν με την υποστήριξη του συνόλου της γερμανικής κοινωνίας, που στοιχειωνόταν για αιώνες από την πεποίθηση ότι «οι Εβραίοι άξιζαν να πεθάνουν».³³

Για να δώσει μια επίφαση αληθοφάνειας σ' αυτό τον πίνακα μιας νεότερης Γερμανίας εντελώς εμποτισμένης από «εξοντωσιακό» αντισημιτισμό, ο Γκολντχάγκεν είναι υποχρεωμένος να απλουστεύσει το παρελθόν και κυρίως να μην το εντάξει σ' ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο. Αυτή η άποψη περί ενός έθνους πογκρομιστών ξεχνάει απλώς ότι στο γύρισμα του αιώνα το κυριότερο γερμανικό κόμμα, η σοσιαλδημοκρατία, ήταν αντίθετο στον αντισημιτισμό και είχε πολύ μεγάλο αριθμό Εβραίων ανάμεσα στα μέλη του. Ξεχνάει επίσης το εύρος της κοινωνικο-οικονομικής και διανοητικής ανόδου γερμανόφωνων Εβραίων, από το *Kaiserreich* ως

29. Βλ. τις παρατηρήσεις του Rousso (2001), σελ. 691.

30. Goldhagen (1996), σελ. 11 (γαλλ. μτφ., σελ. 19).

31. Goldhagen (1996), σελ. 8 (γαλλ. μτφ., σελ. 15).

32. Goldhagen (1996), σελ. 167 (γαλλ. μτφ., σελ. 172).

33. Goldhagen (1996), σελ. 14 (γαλλ. μτφ., σελ. 22).

τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, που πιθανότατα δεν είχε ισοδύναμο στην υπόλοιπη Ευρώπη, σε πείσμα της ανάπτυξης του *völkisch* εθνικισμού. Δεν πρόκειται ασφαλώς να υποστηρίξουμε το μύθο μιας «ιουδαιογερμανικής συμβίωσης», πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε ότι οι Εβραίοι είχαν καταφέρει να βρουν μια θέση, βέβαια επισφαλής και ασαφώς προσδιορισμένη, όμως πραγματική, στους κόλπους της γερμανικής κοινωνίας. Μια απλή ματιά στο σύνολο της ευρωπαϊκής ηπείρου δείχνει άλλωστε ότι, στις αρχές του αιώνα, η Γερμανία ήταν μια νησίδα ασφαλείας για τους Εβραίους της Ευρώπης, πλάι στα κύματα αντισημιτισμού που ξεσπούσαν στη Γαλλία της υπόθεσης Ντρέιφους, στη Ρωσία των τσαρικών πογκρόμ, στην Ουκρανία και τη Βοημία με τις δίκες για τελετουργικό φόνο, ή ακόμα στην Αυστρία του Καρλ Λούγκερ, του σοσιαλχριστιανού δήμαρχου της Βιέννης, λαϊκιστή και ανοιχτά αντισημίτη. Για να γίνει ο γερμανικός αντισημιτισμός (ο οποίος, παρά τη διάδοσή του σαν νοητικό *habitus*, δεν εκπροσωπούσε περισσότερο από 2% του εκλογικού σώματος στις αρχές του αιώνα) η ιδεολογία του ναζιστικού καθεστώτος, χρειάστηκε η τραυματική εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μια εξάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων στο σύνολο της χώρας.³⁴ Κοντολογίς, χρειάστηκε ένας χαοτικός και δραματικός εκσυγχρονισμός, μια χρόνια πολιτική αστάθεια επί Βαϊμάρης, μια βαθιά και παρατεταμένη οικονομική κρίση, η ανάπτυξη ενός επιθετικού εθνικισμού που τροφοδοτήθηκε από το φόβο του μπολσεβικισμού και μιας γερμανικής επανάστασης που πρόβαλλε μεταξύ 1918 και 1923, χρειάστηκε τέλος η προσδοκία για ένα χαρισματικό σωτήρα, που ενσαρκώθηκε από ένα θλιβερό υποκείμενο, η δημοτικότητα του οποίου, έξω από ένα τέτοιο πλαίσιο, δεν θα κατόρθωνε ποτέ να επεκταθεί πέρα από μερικές μπιραρίες του Μονάχου.

Η ωμή βία των *Einsatzgruppen* (των «ειδικών ομάδων» θανάτου) δεν αποτελεί μοναδικότητα του εθνικοσοσιαλισμού -

34. Wistrich (1997), σελ. 152-160.

δείχνει μάλλον αυτό που μοιράζεται ο εθνικοσοσιαλισμός μαζί με πολλές άλλες σφαγές αυτού του τρομερού αιώνα, από τις μαζικές εκτελέσεις των Αρμενίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως τις εθνοκαθάρσεις στην πρώην Γιουγκοσλαβία και τις εκτελέσεις με μασέτα στη Ρουάντα. Η ιουδαιοκτονία, απεναντίας, δεν ήταν απλώς μια έκρηξη ωμής βίας αλλά κι ένας σκοτωμός που εκτελέστηκε «δίχως μίσος», χάρι σ' ένα σχεδιοποιημένο σύστημα βιομηχανικής παραγωγής του θανάτου, ένα μηχανισμό που δημιουργήθηκε από μια μειοψηφία αρχιτεκτόνων του εγκλήματος και μπήκε σε λειτουργία από μια μάζα άλλοτε ένθερμων και άλλοτε ασυνείδητων εκτελεστών, μέσα στη σιωπηρή αδιαφορία της μεγάλης πλειοψηφίας του γερμανικού πληθυσμού, με τη συνηγορία της Ευρώπης και την παθητικότητα του κόσμου. Εκεί έγκειται η μοναδικότητα της εβραϊκής γενοκτονίας, που το βιβλίο του Γκολντχάγκεν ούτε καν την αγγίζει. Η απολογία της Δύσης, υπόρρητη στη θέση του υπέρ μιας γερμανικής παθολογίας, παίρνει γελοιογραφικές διαστάσεις όταν εξηγεί, σε υποσημείωση, ότι η ξαφνική εξαφάνιση αυτού του ενστικτώδους και αταβιστικού αντισημιτισμού, στη μεταπολεμική γερμανική κοινωνία, ήταν το άμεσο και θαυματουργό αποτέλεσμα της συμμαχικής κατοχής: «οι Γερμανοί επανεκπαιδεύτηκαν». ³⁵ Μία, σε τελική ανάλυση, ανάλογη θέση υποστηρίχτηκε, με πιο εκλεπτυσμένα επιχειρήματα και πιο αξιοπρεπή κίνητρα, από τον Γιούργκεν Χάμπερμας. Στη γενναιόδωρη συνηγορία του υπέρ ενός «συνταγματικού πατριωτισμού», που αντιπαράτίθεται στην κληρονομιά ενός γερμανικού έθνους εννοημένου με εθνοτικούς όρους –Staatsbürger έναντι Stammgenossen–, υιοθετεί με τη σειρά του τη θέση του deutsche Sonderweg υπογραμμίζοντας ότι «μόνο μετά το –και μέσω του– Άουσβιτς» η Γερμανία ενσωματώθηκε στη Δύση. ³⁶

35. Goldhagen (1996), σελ. 594, σημ. 53.

36. Habermas (1987a), σελ. 75 (γαλλ. μτφ., σελ. 58). Βλ. επίσης το εγκώμιο

Οι ερμηνείες των Νόλτε, Φυρέ και Γκολντχάγκεν στηρίζονται, απομονώνοντάς τα, πάνω σε αναμφισβήτητα στοιχεία: η εβραϊκή γενοκτονία ήταν η ακραία κατάληξη ενός αιώνα αντισημιτισμού που είχε πάρει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στη Γερμανία – ο εθνικοσοσιαλισμός ήταν ένα αντεπαναστατικό κίνημα που θρέφτηκε από τη ριζική του αντίθεση στο μπολσεβικισμό και η «Τελική Λύση» σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε στη διάρκεια ενός σταυροφορικού πολέμου εναντίον της ΕΣΣΔ – ο κομμουνισμός κι ο φασισμός ήταν αντίθετοι, για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικές μεθόδους, στο φιλελευθερισμό. Αυτές οι τρεις αναγνώσεις στηρίζονται σε πραγματικά δεδομένα, όμως τα προβάλλουν με μονόπλευρο τρόπο πάνω στο συνολικό πίνακα του αιώνα και, ξεκινώντας από μια αυστηρά μονοαιτιακή ερμηνεία, αποδίδουν μια στρεβλωμένη εικόνα του. Επιπλέον, συμμερίζονται, πέρα από τις διαφορές τους, μια ίδια απολογητική στάση απέναντι στη Δύση, που άλλοτε θεωρείται ο θεραπευτής μιας Γερμανίας που είχε παρεκκλίνει στο δικό της «ιδιαίτερο δρόμο» (Sonderweg) προς τη νεότεριότητα (Γκολντχάγκεν, Χάμπερμας), άλλοτε ο φορέας μιας εντελώς θεμιτής, παρά τις υπερβολές της, εθνικιστικής παράδοσης (Νόλτε), ή πάλι η πηγή μιας ιστορικά αθώας φιλελεύθερης τάξης πραγμάτων (Φυρέ). Όμως, ο ναζισμός δεν περιορίζεται στην απόρριψη της πολιτικής νεωτερικότητας και στον Αντιδιαφωτισμό: η κοσμοθεωρία του ενσωμάτωνε επίσης μια ιδέα της επιστήμης και της τεχνολογίας που δεν είχε τίποτα το αρχαϊκό και που έβρισκε πολλά σημεία επαφής με την κουλτούρα της φιλελεύθερης Ευρώπης του 19ου αιώνα. Η Δύση, απ' τη μεριά της, δεν είναι εξολοκλήρου ενταγμένη στις γενναιόδωρες αρχές της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Παρουσιάζει επίσης και άλλες όψεις, μεταφέρει και άλλες έννοιες

του Γκολντχάγκεν στο Habermas (1997), σελ. 13-14. Για τους Γκολντχάγκεν και Χάμπερμας, βλ. Traverso (1997β), σελ. 17-26. Για μια εξαιρετική ιστορική πλαισίωση όλης αυτής της διαμάχης, βλ. Finchelstein (1999α).

για τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, άλλες έννοιες του χώρου, άλλες χρήσεις της ορθολογικότητας και άλλες εφαρμογές της τεχνολογίας.

Η μελέτη που ακολουθεί κινείται αντίθετα προς τις τρεις αυτές αναγνώσεις, προσπαθώντας να δώσει προσοχή στη βαθιά αγκύρωση του ναζισμού, της βίας του και των γενοκτονιών του, στην ιστορία της Δύσης, στην Ευρώπη του βιομηχανικού καπιταλισμού, της αποικιοκρατίας, του ιμπεριαλισμού, της ανάπτυξης των σύγχρονων επιστημών και τεχνολογιών, στην Ευρώπη του ευγονισμού, του κοινωνικού δαρβινισμού, κοντολογίς στην Ευρώπη του «μακρού» 19ου αιώνα που έκλεισε στα πεδία των μαχών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο τελευταίος ήταν αναμφισβήτητα μια στιγμή ρήξης, μια βαθιά κοινωνική και ψυχολογική αναστάτωση στην οποία είναι καθιερωμένο σήμερα να βλέπουμε την ιδρυτική πράξη του 20ού αιώνα. Χωρίς αυτή την τομή, στην οποία έχουν τις ρίζες τους τόσο οι φασισμοί όσο και ο κομμουνισμός, η βιομηχανική εξόντωση που εφαρμόστηκε στα ναζιστικά στρατόπεδα θα ήταν αδιανόητη. Όμως αυτή η εισβολή του νέου αιώνα που έβαλε απότομα τέλος στην «εμμονή» των – πολιτικών και, σε μεγάλο βαθμό, νοητικών– μορφών που είχαν κληρονομηθεί από το Παλαιό Καθεστώς,³⁷ άλλο δεν έκανε παρά να επιταχύνει με δραματικό τρόπο την πορεία ενός συνόλου στοιχείων που είχαν συσσωρευτεί σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, από τη βιομηχανική επανάσταση και την ανάπτυξη της μαζικής κοινωνίας, που είχαν άλλωστε γνωρίσει μια αξιοσημείωτη επιτάχυνση από το 1870. Η βιομηχανική παραγωγή που θα οδηγήσει, στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στο φορντιστικό μοντέλο της εργασίας σε αλυσίδα – η αναδιοργάνωση του εδάφους στο εσωτερικό των κρατών, τόσο χάρη στην επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου όσο και μέσα από τον εξορθολογισμό της δημόσιας διοίκησης – η επιστημονική καινο-

37. Mayer (1981).

τομία και η τεχνολογική ανάπτυξη που οδήγησαν σε μια σημαντική άνθιση των μέσων επικοινωνίας – ο εκσυγχρονισμός των στρατών και η ολοκλήρωση της κατάκτησης και του αποικιακού μοιράσματος του εξευρωπαϊκού κόσμου – ο σχηματισμός νέων ελίτ των πόλεων, αστικού και μικροαστικού τύπου, που περιόριζαν τα ακόμα ισχυρά προνόμια των αριστοκρατικών στρωμάτων και γίνονταν ο φορέας των εθνικιστικών ιδεολογιών – το μπόλιασμα του ρατσισμού, του αντισημιτισμού και παραδοσιακών μορφών αποκλεισμού με τα νέα επιστημονικά παραδείγματα (κυρίως με τον κοινωνικό δαρβινισμό) που πραγματοποιούσαν μια άγνωστη στο παρελθόν σύνθεση μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης: όλες αυτές οι αλλαγές αποτελούν το υπόβαθρο του Μεγάλου Πολέμου και υποβαστάζουν το ποιοτικό άλμα που σημαδεύει αυτός τόσο στην κλιμάκωση της βίας όσο και στις αντιλήψεις περί βίας.³⁸ Έλαβαν χώρα πριν το 1914 και αποτελούν τις υλικές και πολιτισμικές βάσεις των αναστατώσεων που θα γνωρίσει η Ευρώπη στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Ο στόχος του δοκίμιου αυτού δεν είναι να αποκαλύψει τα «αίτια» του εθνικοσοσιαλισμού, ακολουθώντας μια «έμμονη ιδέα γύρω από την προέλευση» που αποτελούσε, σύμφωνα με τον Μαρκ Μπλοκ, την ασθένεια των ιστορικών, που συχνά ξεχνούσαν ότι ποτέ «ένα ιστορικό φαινόμενο δεν εξηγείται πλήρως έξω από τη μελέτη της δικής του στιγμής».³⁹ Τούτη η γενεαλογία δεν αναζητά «αίτια» σε κάποια ντετερμινιστική προοπτική αλλά μάλλον, με την έννοια που έδινε η Χάνα Άρεντ στη λέξη, «ρίζες», δηλ. στοιχεία που γίνονται ουσιώδη συστατικά ενός ιστορικού φαινομένου μόνο αφού έχουν συμπυκνωθεί και αποκρυσταλλωθεί εντός του: «Το γεγονός φωτίζει το παρελθόν του, δεν θα μπορούσε όμως να συνάγεται από αυτό».⁴⁰ Το ζήτημα δεν εί-

38. Maier (1997), σελ. 29-56, Salvati (2001), κεφ. 1 και 2.

39. Bloch (1974), σελ. 41.

40. Arendt (1990), σελ. 73. Για μια επικαιροποίηση σχετικά με την έννοια της «γενεαλογίας» και τη χρήση της στην ιστορία, πέρα από τους Νίτσε και

να λοιπόν να ανασυστήσουμε τη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης του ναζιστικού καθεστώτος ως την τελική του κατατρόπωση, τη συσσώρευση των παραγόντων και την πληθώρα των περιστάσεων που έκαναν εφικτά τα εγκλήματά του. Το ζήτημα είναι μάλλον να συλλάβουμε τα στοιχεία ενός πολιτισμικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται το καθεστώς αυτό, στοιχεία που το διαφωτίζουν και γίνονται, αναδρομικά, οι «ρίζες» του. Τούτη η μελέτη χρωστάει πολλά στις διαισθήσεις, που σκιαγραφούνται στο *Οι ρίζες του ολοκληρωτισμού* της Χάνα Άρεντ, σχετικά με το δεσμό που συνδέει το ναζισμό με το ρατσισμό και τον ιμπεριαλισμό του 19ου αιώνα.⁴¹ Αυτές οι διαισθήσεις επανέρχονται εδώ στη βάση των κεκτημένων σε νέα πεδία της έρευνας, που ανοίχτηκαν μέσα στις τελευταίες δεκαετίες. Άλλη πηγή: οι πιο πρόσφατες εργασίες του Έντουαρντ Σαϊντ, που έδειξε την ανάγκη, αν θέλουμε να κατανοήσουμε το δυτικό πολιτισμό, να μελετήσουμε την υποκείμενη και κρυφή διάστασή του: τον αποικιακό κόσμο, έναν επινοημένο και φαντασιωμένο χώρο ετερότητας, η εικόνα του οποίου αποσκοπούσε να νομιμοποιήσει τις αξίες του δυτικού πολιτισμού και τις μορφές της κυριαρχίας του.⁴²

Η προσέγγιση αυτή αναδεικνύει ένα εντυπωσιακό κενό –ή μάλλον, για μια φορά ακόμα, μια απώθηση– στους πιο γόνιμους ιστορικούς που, μέσα στις τελευταίες δεκαετίες, ανανέωσαν την έρευνα γύρω από τις πολιτισμικές ρίζες του φασισμού και του ναζισμού (και οι εργασίες των οποίων έχουν αφήσει εμφανή ίχνη σε τούτο το βιβλίο). Παρά τις αποκλίσεις τους στην ανάλυση του φασισμού –σχετικά με το εύρος της συμβολικής και αισθητικής διάστασής του, ή σχετικά με το ρόλο που έπαιξε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη γέννησή του–, ο Ζέεβ Στέρνχελ και ο Τζορτζ Λ. Μος συμφωνούν στο να μην αποδώσουν πρακτικά

Φουκό, βλ. Chartier (1998a), σελ. 132-160.

41. Arendt (1976).

42. Said (1978), Said (1993).

καμία σημασία στην κληρονομιά του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού και της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας ως προς τη διαμόρφωση της ιδεολογίας, της κουλτούρας, του νοητικού κόσμου και των πρακτικών του φασισμού. Ο Στέρνχελ υπογραμμίζει σωστά τη διαφοροποίηση που δημιουργεί ο βιολογικός ρατσισμός ανάμεσα στον ιταλικό φασισμό και το γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό, περιορίζοντάς τους ωστόσο σε δυο διακριτές παραλλαγές του ίδιου πολιτισμικού και ιδεολογικού συρμού της αντίδρασης στο Διαφωτισμό, που γεννήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.⁴³ Ο Μος συνέλαβε σωστά τις προϋποθέσεις του σύγχρονου ρατσισμού στον ορθολογισμό και τον πρώιμο επιστημονισμό του 18ου αιώνα και μελέτησε στη συνέχεια την ανάπτυξη της *völkisch* ιδεολογίας και του αντισημιτισμού στη γερμανική κουλτούρα, αναλύοντας εξαιρετικά τις λογοτεχνικές, εικονογραφικές και λαϊκές εκδηλώσεις της.⁴⁴ Και οι δύο αγνόησαν, κατά περίεργο τρόπο, το ρόλο του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας στην «εθνικοποίηση των μαζών» και στη διαμόρφωση ενός καταχτητικού, επιθετικού, ανισωτικού και αντιδημοκρατικού εθνικισμού. Κανείς τους δεν στάθηκε στη διασύνδεση ανάμεσα στην ανάδυση αυτού του νέου εθνικισμού και των αυτοκρατορικών πρακτικών της φιλελεύθερης Ευρώπης, ούτε ερμήνευσε τις αποικιακές βιαιότητες σαν μια πρώτη εφαρμογή του εξολοθρευτικού δυναμικού της σύγχρονης ρατσιστικής αγόρευσης. Το θέμα δεν είναι, ασφαλώς, να εξαλείψουμε την ιδιαιτερότητα της ναζιστικής βίας, ταυτίζοντάς την απλώς με τις αποικιακές σφαγές, αλλά μάλλον να αναγνωρίσουμε ότι αυτή η βία ξεδιπλώθηκε μέσα σ' ένα καταχτητικό κι εξολοθρευτικό πόλεμο μεταξύ 1941 και 1945, που είχε σχεδιαστεί ως αποικιακός πόλεμος εντός της Ευρώπης. Ένας αποικιακός πόλεμος που δανειζόταν κατά πολύ την ιδεολογία του και τις αρχές του –αλλά με πολύ πιο σύγχρονα, ισχυ-

43. Sternhell (1989), Sternhell (1997).

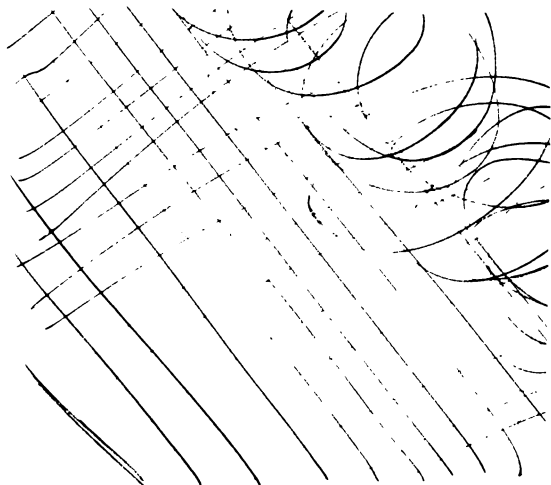
44. Mosse (1964), Mosse (1978).

ρά και φονικά μέσα και μεθόδους— από τους πολέμους που πραγματοποίησε, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο κλασικός ιμπεριαλισμός. Αν τα θύματα της «Τελικής Λύσης» ενσάρκωναν την εικόνα της ετερότητας μέσα στο δυτικό κόσμο, αντικείμενο θρησκευτικών διώξεων και φυλετικών διακρίσεων από το Μεσαίωνα, οι ιστορικές συγκυρίες του αφανισμού τους μαρτυρούν ότι αυτός ο παλιός και οπωσδήποτε ιδιαίτερος στιγματισμός είχε αναθεωρηθεί μετά την εμπειρία των αποικιακών πολέμων και των αποικιακών γενοκτονιών. Ο ναζισμός πραγματοποιούσε τη συνάντηση και τη συγχώνευση δύο παραδειγματικών εικόνων: του *Εβραίου*, του «άλλου» του δυτικού κόσμου, και του «υπανθρώπου», του «άλλου» του αποικισμένου κόσμου.⁴⁵

Η επιχειρηματολογία αυτού του δοκιμίου κινείται σε δύο επίπεδα. Από τη μία, προσπάθησα να ανασυστήσω τις υλικές προϋποθέσεις της ναζιστικής εξόντωσης: τον εκσυγχρονισμό και τη σειριοποίηση των τεχνολογικών μηχανισμών θανάτωσης ανάμεσα στη βιομηχανική επανάσταση και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι θάλαμοι αερίων και οι φούρνοι των κρεματορίων είναι η απόληξη μιας μακριάς διαδικασίας απανθρωποποίησης και βιομηχανοποίησης του θανάτου που ενσωματώνει την εργαλειακή ορθολογικότητα, παραγωγική και διοικητική, του σύγχρονου δυτικού κόσμου (το εργοστάσιο, τη γραφειοκρατία, τη φυλακή). Από την άλλη, προσπάθησα να μελετήσω την κατασκευή των ρατσιστικών και αντισημιτικών στερεότυπων που αντλούν κατά πολύ στοιχεία από τον επιστημονισμό του *fin de siècle*: αρχικά την άνοδο ενός «ταξικού ρατσισμού» που ξαναγράφει σε όρους φυλής τις κοινωνικές συγκρούσεις του βιομηχανικού κόσμου και ταυτίζει τις εργαζόμενες τάξεις με τους «αγρίους» του αποικιακού κόσμου, στη συνέχεια τη διάδοση μιας νέας ερμηνείας του πολιτισμού, στηριγμένης πάνω σε ευγονικά μοντέλα, και τέλος

45. Βλ. για το ζήτημα αυτό τη διαμάχη στο Lal & Bartov (1998), σελ. 1187-1194.

την ανάδυση μιας νέας εικόνας του Εβραίου –στηριγμένης πάνω στη φιγούρα του διανοούμενου– ως μεταφοράς για μια ασθένεια του κοινωνικού σώματος. Η σύγκλιση ανάμεσα στα δύο αυτά επίπεδα, το ένα υλικό και το άλλο ιδεολογικό, αρχίζει να σκιαγραφείται στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, που στάθηκε το πραγματικό εργαστήριο του 20ού αιώνα, για να βρει τελικά τη σύνθεσή της στον εθνικοσοσιαλισμό.

1. Επιτήρηση, τιμωρία και θανάτωση

Η γκιλοτίνα και ο σειριοποιημένος θάνατος

Η Γαλλική Επανάσταση σημάδεψε μια ιστορική καμπή στις μεταμορφώσεις της βίας στη Δύση. Δεν πρόκειται, εδώ, να ξεκινήσουμε μια καινούργια δίκη σε βάρος του Διαφωτισμού για να ανιχνεύσουμε εκεί –κατά τον τρόπο του Γιάκομπ Λ. Ταλμόν– τις ρίζες του ολοκληρωτικού τρόμου, ή για να ανακαλύψουμε στο Επαναστατικό Δικαστήριο και στον πόλεμο της Βανδέας τους προγόνους των σύγχρονων πρακτικών πολιτικής εξόντωσης. Η γκιλοτίνα, τελειοποίηση της ιταλικής *mannaia* των αρχών του 18ου αιώνα, είναι εκείνη που θα τραβήξει την προσοχή μας σαν βασικός σταθμός στη διαδικασία σειριοποίησης των τρόπων θανάτωσης. Αν η εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ συμβολίζει το τέλος του Παλαιού Καθεστώτος, το όργανό της –η γκιλοτίνα– αναγγέλλει την έλευση της νεοτερικότητας στην κουλτούρα και τις πρακτικές του θανάτου. Μερικές δεκαετίες μετά την πρώτη εμφάνισή της, ο Λαμαρτίνος είχε αντιληφθεί πλήρως την ανθρωπολογική μεταβολή που συνεπαγόταν: «Αυτή η συσκευή που επινοήθηκε στην Ιταλία και εισάχθηκε στη Γαλλία χάρι στον ανθρωπισμό ενός διάσημου γιατρού της Συντακτικής Συνέλευσης, ονόματι Γκιγιωτέν, αντικατέστησε τα φριχτά και ατιμωτικά μαρτύρια που είχε θελήσει να καταργήσει η Επανάσταση. Επιπλέον, στη σκέψη των νομοθετών της Συντακτικής, είχε το πλεονέκτημα ότι δεν έβαζε να χυθεί το αίμα του ανθρώπου από το

χέρι και το χτύπημα, συχνά αδέξιο, ενός άλλου ανθρώπου, αλλά έβαζε να εκτελεστεί ο φόνος από ένα άψυχο εργαλείο, αναισθητο όπως το ξύλο και αλάνθαστο όπως το σίδερο. Στο νεύμα του εκτελεστή, η λεπίδα έπεφτε από μόνη της. Αυτή η λεπίδα, που το βάρος της εκατονταπλασιαζόταν χάρι σε δυο βαρίδια προσαρμοσμένα στο ικρίωμα, γλιστρούσε ανάμεσα σε δυο αρμούς με κίνηση ταυτόχρονα οριζόντια και κατακόρυφη, όπως το πριόνι, κι αποσπούσε το κεφάλι από τον κορμό με το βάρος της πτώσης της και την ταχύτητα της αστραπής. Καταργούσε τον πόνο και το χρόνο στην αίσθηση του θανάτου».¹

Για να κατανοήσουμε την καινοτομία της γκιλοτίνας, πρέπει να θυμηθούμε τι ήταν η θανατική εκτέλεση επί Παλαιού Καθεστώτος, το τελετουργικό της οποίας υπενθύμισε ο Ζοζέφ ντε Μεστρ σε μια αλησμόνητη σελίδα των *Εσπερίδων της Αγίας Πετρούπολης*. Αυτός ο αριστοκράτης από τη Σαβόια σκιαγραφούσε εκεί ένα πορτρέτο, τρομαχτικό και θαυμαστικό ταυτόχρονα, του δήμιου, τον οποίο αναγόρευε στύλο της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων. Περιέγραφε τον ερχομό του στο ικρίωμα, το σιωπηλό και ταραγμένο πλήθος, το τρομαγμένο πρόσωπο του κατάδικου, το στόμα του «ανοιχτό σα φούρνος», τα ουρλιαχτά του, τα κόκαλά του που έσπαγαν κάτω από τη ράβδο, το αίμα που ανάβλυζε ραντίζοντας το δήμιο, ανελέητο μπροστά στους τρομοκρατημένους θεατές. Ο ντε Μεστρ έκφραζε ένα είδος σεβασμού γι' αυτή τη φυσιγνωμία, καταρχήν τόσο λίγο αξιοσέβαστη και όμως, κατά τη γνώμη του, απαραίτητη στην κοινωνία, φιγούρα μπροστά στην οποία αποτραβιόνται με φρίκη οι συνάνθρωποί του, όμως τη φοβούνται και την αποδέχονται ως κοσμικό βραχίονα της εξουσίας, μιας θεϊκής, υπερβατικής τάξης πραγμάτων, μιας τάξης που απαιτούσε υποταγή και υπακοή: «Ο Θεός, δημιουργός της κυριαρχίας, είναι επομένως και δημιουργός της τιμωρίας». Για τον ντε Μεστρ, ο δήμιος έπαιρνε τα γνωρίσματα

1. Παρατίθεται στο Arasse (1987), σελ. 65-66.

ενός «ασυνήθιστου πλάσματος», καθώς ενσάρκωνε ταυτόχρονα «τη φρίκη, και το δεσμό του ανθρώπινου συνεταιρισμού».²

Σ' ένα αξιοπρόσεχτο άρθρο, αφιερωμένο στο συγγραφέα των *Στοχασμών πάνω στη Γαλλία*, ο Αϊζία Μπερλίν υπογράμμισε πόσο νεότερη ήταν η θεώρησή του για το δήμιο. Πολύ μακριά από την αισιοδοξία του Διαφωτισμού, που πίστευε ότι η ανθρωπότητα ήταν τελειοποιήσιμη, πρόθυμη να διαμορφωθεί σύμφωνα με τη λογική και τελεολογικά προσανατολισμένη στην πρόοδο, η ανθρωπότητα έμοιαζε στον ντε Μεστρ ένα άθλιο και περιφρονητέο είδος, πάντα έτοιμο να σκοτώσει, υποκείμενο μιας ιστορίας που του άρεσε να τη σκέφτεται σα διαρκή σφαγή. Η «πρόσοψη» των έργων του ντε Μεστρ είναι αναμφίβολα κλασική –μας λέει ο Μπερλίν– όμως ο πυρήνας που κρύβεται πίσω της είναι τρομερά νεότερος: είναι, απλούστατα, η θεώρηση μιας πολιτικής τάξης πραγμάτων θεμελιωμένης στον τρόμο, την οποία ανέλαβαν να πραγματώσουν οι ολοκληρωτισμοί του 20ού αιώνα.³ Η δύναμη του έργου του ντε Μεστρ έγκειται ακριβώς σ' αυτό το μίγμα νεωτερικότητας και σκοταδισμού, στην οραματική προεικόνιση ενός σύμπαντος μηδενισμού –όπου δεν απομένει καμία θέση για τις έννοιες του ανθρωπισμού, της λογικής και της προόδου, τις οποίες πρόβαλε ο Διαφωτισμός– εγκλεισμένη σε μια ζοφερή απολογία υπέρ της θείκης τάξης πραγμάτων και της απολυταρχίας. Όταν, έναν αιώνα αργότερα, ο Αντιδιαφωτισμός θα σφραγίσει τη συμμαχία του με τη σύγχρονη τεχνολογία, αυτό το μίγμα αρχαϊκής μυθολογίας και καταστροφικού μηδενισμού θα καταλήξει τελικά στο φασισμό.

Όμως η αποφασιστική και μοιραία συνάντηση ανάμεσα στο μύθο και στο χάλυβα, ανάμεσα στον ανορθολογισμό της *völkisch* ιδεολογίας και την εργαλειακή ορθολογικότητα της βιομηχανίας προκάλεσε αναπόφευκτα το μαρασμό της «πρόσοψης» της επι-

2. Maistre (1979), τόμ. IV, σελ. 33.

3. Berlin (1992), σελ. 100-174.

χειρηματολογίας του ντε Μεστρ. Η νεωτερικότητα της θεώρησής του για μια τάξη πραγμάτων στηριγμένη στον τρόπο κρυβόταν πίσω από μια ιεροποίηση και ηρωοποίηση του δήμιου που, αν το σκεφτούμε καλά, ήταν ήδη αναχρονιστική την εποχή των *Εσπερίδων της Αγίας Πετρούπολης*. Στη διάρκεια της Επανάστασης, ο δήμιος έπαυε να είναι ο απόλυτος κύριος της τιμωρητικής τελετής, καθώς αντικαταστάθηκε από τη γκιλοτίνα, νέο σύμβολο της κυριαρχίας. Ο τρομαχτικός δήμιος με τη βασιλική λεπίδα του εγκατέλειπε τη σκηνή και το ρόλο του έπαιρνε στο εξής μια συσκευή, της οποίας γινόταν απλό εξάρτημα, ο τεχνικός της και ο εργάτης της. Το νέο σύμβολο της δημοκρατικής δικαιοσύνης ήταν ένας τεχνολογικός μηχανισμός θανάτωσης. Αντιστάθμισμα, όπως εξηγεί ο Ροζέ Καγιουά, «της λαμπρότητας που περιβάλλει τον μονάρχη», με τον οποίο συνδεόταν αξεδιάλυτα η ύπαρξή του, ο παλιός δήμιος εξαφανιζόταν μαζί του.⁴ Κάτοχος, άλλοτε, ενός «διπλού» σώματος – του αιώνιου σώματος της βασιλείας και του θνητού σαρκίου του προσώπου του –⁵ ο μονάρχης έχανε τώρα, μαζί με το κεφάλι του, την αξιοπρέπεια και την ιερότητα μιας βασιλικής εκτέλεσης.⁶ Το μόνο προνόμιο που απόμεινε στο Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ ήταν η άμαξα που τον οδήγησε στον τόπο του μαρτυρίου του, αντί για το συνηθισμένο κάρο των καταδικασμένων σε θάνατο. Το κομμένο κεφάλι του, στάζοντας αίμα, επιδείχτηκε σαν απόδειξη της φυσιολογικότητας του λείψανού του: ο θάνατός του δεν διέφερε σε τίποτα από τους θανάτους που είχαν προηγηθεί. Αυτός ο μηχανικός αποκεφαλισμός τού απέδωσε, πάνω στο βωμό της δημοκρατικής ισότητας, το στάτους ενός κοινού εγκληματία. Είναι αλήθεια ότι, επί Τρομοκρατίας, η εκτέλεση παρέμενε δημόσια, δεν είχε γίνει ακόμα κρυφή, ασηπτική, κοινότοπη. Η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί

4. Caillois (1964), σελ. 33, Bée (1983), σελ. 843-862, De Becque (1997), σελ. 114.

5. Kantorowicz (1989).

6. Walzer (1974).

ακριβώς εκείνη τη στιγμή ρήξης όπου το παλαιό θυσιαστικό σύστημα γιορτάζει το θρίαμβο του πριν εξαφανιστεί, όπου οι τελετουργικές βιαιότητες του παρελθόντος ξεσπούν πάνω σ' ένα κοινωνικό σώμα που ετοιμάζεται να τις εξορκίσει.⁷ Πίσω από τις επιφάσεις του θεάματος και της σφαγιαστικής γιορτής, η γκιλοτίνα εγκαινιάζει μια ιστορική καμπή: η βιομηχανική επανάσταση μπαίνει στο χώρο της θανατικής ποινής. Η μηχανοποιημένη, σειριοποιημένη εκτέλεση θα πάψει σύντομα να αποτελεί θέαμα, μια τελετουργία της οδύνης, για να γίνει τεχνολογική μέθοδος θανάτωσης σε αλυσίδα, απρόσωπη, αποτελεσματική, σιωπηλή και γρήγορη. Το τελικό αποτέλεσμα θα είναι η απανθρωποποίηση του θανάτου.⁸ Έκπτωτοι από το ανθρώπινο είδος, οι άνθρωποι σφάζονται στο εξής σαν τα ζώα.⁹ Τότε ακριβώς η εκτέλεση σταμάτησε να είναι ό,τι ήταν επί Παλαιού Καθεστώτος, ένα *ολοκαύτωμα*, μια θυσία απαραίτητη για τη δόξα και τη νομιμοποίηση της βασιλικής κυριαρχίας.

Η ιστορία της γκιλοτίνας καθρεφτίζει με παραδειγματικό τρόπο τη διαλεκτική της λογικής. Κατάληξη μιας μεγάλης δημόσιας συζήτησης, όπου το ιατρικό σώμα είχε παίξει πρωτεύοντα ρόλο, επέστεφε τον αγώνα των φιλοσόφων ενάντια στην απανθρωπιά των βασανιστηρίων. Για αιώνες, οι μοναρχίες και η Εκκλησία είχαν καταβάλει προσπάθειες για να κάνουν τα εργαλεία του βασανιστή πιο περίπλοκα κι εξεζητημένα, για να αυξήσουν τους πόνους των βασανισμένων. Συμπυκνώνοντας την εκτέλεση σε μια μόνο στιγμή, απαλείφοντας σχεδόν εντελώς το σωματικό πόνο του καταδικασμένου, η γκιλοτίνα χαιρετίστηκε σαν πρόοδος της ανθρωπιάς και της λογικής,¹⁰ σαν μια καινοτομία που έβαζε τέλος στην απανθρωπιά των βασανιστηρίων και τις πολιτικές βιαιότητες του παρελθόντος, εξορκίζοντας μια για πάντα

7. Corbin (1990), σελ. 127-129.

8. Sofsky (1998), σελ. 112.

9. Brossat (1998), σελ. 124.

10. Arasse (1987), σελ. 11.

το φάσμα της σφαγής του Αγίου Βαρθολομαίου.¹¹ Κανείς σχεδόν δεν υποψιαζόταν τότε, ακόμα και μετά τις μαζικές εκτελέσεις της Τρομοκρατίας, τα μελλοντικά αποτελέσματα του εξορθολογισμού και της μηχανοποίησης του συστήματος θανάτωσης. Η έναρξη της λειτουργίας της γκιλοτίνας σημάδεψε επίσης τη «χειραφέτηση» του δήμιου που, χάνοντας την αποτρόπαια αύρα του, έγινε πολίτης και απόχτησε, από το 1790, το δικαίωμα του εκλέγεσθαι.¹² Δυο γενιές θα αρκέσουν για να τον μετατρέψουν σε απλό υπάλληλο. Το 1840, η *Gazette des tribunaux* παρουσίαζε με αυτά τα λόγια τον κ. Σανσόν, εκτελεστή επί ιουλιανής μοναρχίας και εγγονό του τελευταίου δήμιου του Παλαιού Καθεστώτος: «Ο σημερινός εκτελεστής διαφέρει πολύ από τον πατέρα του: δεν έχει, όταν μιλάει για το επάγγελμά του και τις λεπτομέρειες που συνδέονται με αυτό, εκείνη την αμηχανία, εκείνη την ενόχληση, εκείνη τη δυσφορία που έδειχνε ο προκάτοχός του. Απόλυτα πεισμένος για την ωφελιμότητα του λειτουργημάτων του και των υπηρεσιών που προσφέρει στην κοινωνία, δεν θεωρεί τον εαυτό του κάτι διαφορετικό από έναν κλητήρα που εκτελεί μια δικαστική απόφαση και μιλάει για τα καθήκοντά του με αξιοσημείωτη άνεση».¹³ Τέσσερις μορφές συντροφεύουν την ανάπτυξη αυτού του νέου μηχανισμού θανάτωσης: ο γιατρός που φροντίζει να εξαλείψει των πόνο των συνανθρώπων του, ο μηχανικός που αγρυπνά για την τεχνική αποτελεσματικότητα, ο δικαστής που αποφαινεται για το δικαίωμα στη ζωή των καταδικασμένων και τέλος ο δήμιος, που στέργει να εγκαταλείψει τα

11. Ήταν ακόμα, το 19ο αιώνα, η γνώμη των Εντγκάρ Κινέ και Μισελέ, βλ. Mayer (2000), σελ. 106. Η σημαντική επιρροή της γκιλοτίνας πάνω στην κουλτούρα του 19ου αιώνα αναλύθηκε κυρίως από τον Gerould (1992).

12. Arasse (1987), σελ. 151. Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο γερμανός ανατόμος Ζάμουελ Τόμας Ζέμερινγκ είχε επιβεβαιώσει, το 1795, σε επιστολή του στον Κόνραντ Ένγκελμπερτ Έλσερ, την κυρίαρχη άποψη της εποχής για τη γκιλοτίνα ως φορέα «ανθρωπισμού», Wiedemann (1992).

13. Παρατίθεται στο Arasse (1987), σελ. 162.

βασιλικά του γνωρίσματα για να φορέσει τη στολή ενός κοινού «επαγγελματία». Αυτές οι τέσσερις μορφές πρόκειται να διανύσουν μαζί ένα μακρύ δρόμο. Θα παίξουν αναντικατάστατο ρόλο, επί Γ' Ράιχ, στην εφαρμογή της «επιχείρησης T4», την ευθανασία των διανοητικά ασθενών και των «ζών ανάξιων να βιωθούν» (*lebensunwerte Leben*) – προετοιμάζοντας τις δομές της, αποφασίζοντάς την, εφαρμόζοντάς την και υπερασπίζοντάς την σε νομικό επίπεδο απέναντι στους συγγενείς των θυμάτων.

Η γκιολτινά ξεκινούσε μια διαδικασία που έμελλε να εικονογραφηθεί πολύ ωραία, έναν αιώνα αργότερα, από τον Κάφκα. Το θέμα του διηγήματός του *Στη σωφρονιστική αποικία*, γραμμένο κατά τους πρώτους μήνες του Μεγάλου Πολέμου, είναι μια μηχανή καταδίκης κι εκτέλεσης συνάμα, της οποίας ο υπεύθυνος υπάλληλος περιγράφει στον επισκέπτη τα χαρακτηριστικά, τις λειτουργίες και την τεχνική τελειότητα.¹⁴ Βέβαια, αυτή η παράξενη συσκευή, κάτι ανάμεσα στα μεσαιωνικά εργαλεία βασανισμού και τις πρώτες βιομηχανικές μηχανές, παραμένει σύμβολο κυριαρχίας –χαράζει το Νόμο πάνω στο κορμί του καταδικασμένου– όμως η έννοια και η λειτουργία της μας εισάγουν σ' ένα εντελώς νέο σύμπαν. Αδιάφορος για την τύχη των καταδικασμένων και εντελώς υποταγμένος στη μηχανή του (*Apparat*), ο στενοκέφαλος υπάλληλος που έχει τοποθετηθεί εκεί έχει γίνει απλός χειριστής, αντικαταστάσιμος σε οποιαδήποτε στιγμή. Η συσκευή είναι κείνη που σκοτώνει, αυτός περιορίζεται να την επιτηρεί. Η εκτέλεση είναι μια τεχνική επιχείρηση και ο υπηρέτης της μηχανής είναι υπεύθυνος μόνο για τη συντήρησή της: η θανάτωση συμβαίνει *χωρίς υποκείμενο*. Μη όντας πια υπερασπιστής της θεϊκής κυριαρχίας, ο δήμιος δεν ενσαρκώνει πια κανένα σύμβολο, δεν τελεί πια κάποια δημόσια τελετή, είναι πια μόνο ένας κρίκος σε μια φονική διαδικασία, η εργαλειακή ορθολογικότητα της

14. Kafka (1952), σελ. 197-234 (γαλλ. μτφ., σελ. 66), Traverso (1997a), σελ. 50-57.

οποίας τού στερεί κάθε ιδιαιτερότητα. Ο στοιχειώδης χαρακτήρας της γκιλοτίνας δεν πρέπει να μας ξεγελάει: εγκαινιάζει μια νέα εποχή, την εποχή του σειριοποιημένου θανάτου, που σύντομα θα ενσαρκωθεί σε μια σιωπηλή κι ανώνυμη στρατιά μικρών λειτουργών της κοινοτοπίας του κακού.

Πραγματική ανθρωπολογική καμπή, η γκιλοτίνα αποκαλύπτει, θα μπορούσε να πει κανείς μαζί με τον Βάλτερ Μπένγιαμιν, την άβυσσο μιας ψυχής χωρίς *άυρα*. Τέλος του θανάτου-θεάματος, της παράστασης που πραγματοποιείται από τον καλλιτέχνη-δήμιο, της μοναδικής και ιερής αναπαράστασης του τρόμου – αρχή της εποχής των σύγχρονων σφαγών, όπου η *έμμεση* εκτέλεση, που ολοκληρώνεται τεχνικά, εξαφανίζει τη φρίκη της ορατής βίας και ανοίγει το δρόμο στον επ' άπειρον πολλαπλασιασμό της (συντροφόμενο, μεταξύ άλλων, από την ηθική αποποίηση ευθυνών του εκτελεστή, που περιορίζεται στο ρόλο του χειριστή). Οι θάλαμοι αερίων θα είναι η εφαρμογή αυτής της αρχής στην εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η μεταμόρφωση του δήμιου σε επιτηρητή μιας φονικής μηχανής συνεπάγεται μια ανατροπή των ρόλων, την ιστορική τάση της οποίας είχε αντιληφθεί καλά ο Γκύντερ Άντερς: την προτεραιότητα των μηχανών απέναντι στους ανθρώπους. Σύντομα, η πιο άγρια και ξέφρενη ανθρώπινη βία δεν θα είναι σε θέση να ανταγωνιστεί την τεχνολογία. Με την τεχνολογική απανθρωποποίηση του θανάτου, τα πιο απάνθρωπα εγκλήματα θα γίνουν εγκλήματα «χωρίς ανθρώπους».¹⁵

Η φυλακή και η πειθαρχία των σωμάτων

Ακολουθώντας τον Μισέλ Φουκό, πολλοί ιστορικοί ανέλυσαν τη διαδικασία μέσω της οποίας, στην πορεία του 19ου αιώνα, η «τιμωρητική γιορτή» παραχωρεί τη θέση της στην αθέατη εκτέ-

15. Anders (1981), σελ. 189.

λεση, που κρύβεται από το δημόσιο βλέμμα, και στην ανάπτυξη του θεσμού της φυλακής ως κλειστού τόπου, εργαστηρίου μιας άγνωστης στο παρελθόν «τεχνικής εξαναγκασμού των ατόμων».¹⁶ Αυτό που επιβάλλεται στις δυτικές κοινωνίες είναι η αρχή του εγκλεισμού. Στη γέννηση της σύγχρονης φυλακής αντιστοιχεί η δημιουργία των οίκων καταναγκαστικής εργασίας για τους «οκνηρούς αλήτες» και τους εξαθλιωμένους, τους περιθωριακούς και τις πόρνες, ή, κατά τη βιομηχανική επανάσταση, ακόμα και για τα παιδιά. Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η Μεγάλη Βρετανία αποχτά ένα εκτεταμένο δίκτυο workhouses, στα οποία εγκλείονται εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι. Κι άλλες μεταβολές συμβαίνουν την ίδια εποχή. Οι στρατώνες, όχι πια στην αποκλειστική διάθεση μιας στρατιωτικής ελίτ με αριστοκρατική καταγωγή, προσαρμόζονταν στις ανάγκες των σύγχρονων στρατών, των στρατών της δημοκρατικής εποχής, την ισχύ των οποίων είχε αποδείξει η «μαζική στρατολογία» του 1793. Τα εργοστάσια, γύρω απ' τα οποία χτίζονταν καινούργιες πόλεις, γνώριζαν εντυπωσιακή άνθιση. Φυλακές, στρατώνες, εργοστάσια: τόποι που, όλοι τους, κυριαρχούνται από την αρχή του εγκλεισμού, της πειθαρχίας του χρόνου και των σωμάτων, του ορθολογικού καταμερισμού και της μηχανοποίησης της εργασίας, της κοινωνικής ιεραρχίας, της υποταγής των σωμάτων στις μηχανές. Καθένας από αυτούς τους κοινωνικούς θεσμούς φέρει τα ίχνη της υποβάθμισης της εργασίας και του σώματος, που είναι εγγενής στον καπιταλισμό.

Πρώτα οι Μαξ και Ένγκελς, στη συνέχεια ο Μαξ Βέμπερ, συσχέτισαν την πειθαρχία του καπιταλιστικού εργοστασίου με την πειθαρχία του στρατού και τον εργάτη με το στρατιώτη. Στις

16. Foucault (1975), σελ. 155. Στη γραμμή του Φουκό, βλ. κυρίως Ignatieff (1978) και Perrot (2001). Για μια προσέγγιση περισσότερο επηρεασμένη από την κοινωνιολογία του Νόρμπερτ Ελίας, βλ. Spierenburg (1984). Βρίσκουμε έναν απολογισμό αυτής της ιστοριογραφικής συζήτησης στο Garland (1990) και επικαιροποίηση στο Brossat (2001).

απαρχές του βιομηχανικού καπιταλισμού, οι συγγραφείς του *Κομμουνιστικού μανιφέστου* διαπίστωναν τη νέα όψη της πειθαρχικής κοινωνίας: «Μάζες εργατών στριμώνονται στα εργοστάσια και οργανώνονται εκεί σαν στρατιώτες. Απλοί φαντάροι της βιομηχανίας, τοποθετούνται κάτω από την επιτήρηση υπαξιωματικών και αξιωματικών». ¹⁷ Στο κεφάλαιο για τις μηχανές, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ έφτανε πιο μακριά: παρουσίαζε το σύγχρονο εργοστάσιο σαν τόπο «συστηματικής αποστέρησης των συνθηκών ζωής του εργάτη» και το σύγκρινε, παραθέτοντας τον Φουριέ, με «ήπια κάτεργα». ¹⁸ Τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Βέμπερ έβλεπε στη «στρατιωτική πειθαρχία (...) το ιδανικό πρότυπο της σύγχρονης καπιταλιστικής επιχείρησης». ¹⁹ Το πανοπτικό σχέδιο του Μπένθαμ εμφανιζόταν λοιπόν, αναδρομικά, σαν το σημάδι που είχε αναγγείλει ένα νέο σύστημα κοινωνικού ελέγχου και πειθαρχίας των σωμάτων, εννοημένο σαν μοντέλο κατασταλτικής διαφάνειας με ισχύ στο σύνολο της κοινωνίας. Στην προμετωπίδα του *Πανοπτικού*, ο Μπένθαμ υποδείκνυε τις πολλαπλές εφαρμογές του μοντέλου του, χρήσιμου κατά τη γνώμη του τόσο στις φυλακές όσο και στα εργοστάσια και τα σχολεία. Το σχέδιό του βρίσκεται στη διασταύρωση ανάμεσα στην ωφελιμιστική θεώρηση του σωφρονιστικού ιδρύματος, τυπική για τις προτεσταντικές χώρες στην εποχή του μερκαντιστικού καπιταλισμού, και τη φυλακή της νεότερης βιομηχανικής κοινωνίας, καταναγκαστική και πειθαρχική. ²⁰ Ο πανοπτικός μηχανισμός ήθελε να είναι, ταυτόχρονα, τόπος παραγωγής και τόπος όπου ντρεσάρονται τα σώματα και τα πνεύματα, ώστε να τα υποτάξει στους νέους μηχανικούς θεούς της καπιταλιστικής οικονομίας.

17. Marx & Engels (1994), σελ. 408.

18. Marx (1975), τόμ. Ι, σελ. 449.

19. Weber (1956), τόμ. ΙΙ, σελ. 873.

20. Για το *Πανοπτικόν* του Μπένθαμ, βλ. Melossi & Pavarini (1977), σελ. 67-69, και Perrot (2001), σελ. 65-100.

Αυτός ο νέος τύπος φυλακής έμελλε να αναπτυχτεί κατά την πρώτη φάση του βιομηχανικού καπιταλισμού, όταν οι εργαζόμενες τάξεις έγιναν «επικίνδυνες τάξεις»²¹ και τα σωφρονιστικά ιδρύματα άρχισαν να γεμίζουν μ' ένα ετερόκλητο πληθυσμό κοινωνικών μορφών που δεν προσαρμόζονταν στα νέα πειθαρχικά μοντέλα (από αλήτες μέχρι πόρνες, κι από κλεφτρόνια μέχρι μεθύστακες).²² Από τη μία, η αντίσταση ενάντια στο εργοστασιακό σύστημα και η εξάρθρωση των αγροτικών κοινοτήτων είχαν αυξήσει κατά πολύ την κοινωνική περιθωριακότητα, την «εγκληματικότητα» και, κατά συνέπεια, τον πληθυσμό των φυλακών. Από την άλλη, η έλευση των μηχανών είχε μειώσει δραματικά την αποδοτικότητα της καταναγκαστικής εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η φυλακή γνώρισε μια πραγματική μεταμόρφωση, που σημαδεύεται από τη μαζική επαναφορά τιμωρητικών μέτρων και εξευτελιστικών πρακτικών. Η ανταποδοτική διάσταση της δικαιοσύνης και η ωφελιμιστική θεώρηση του σωφρονιστικού θεσμού που πρόβαλλαν οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού δίνει τη θέση της σε μια νέα θεώρηση της φυλακής ως τόπου οδύνης και αλλοτρίωσης. Η διαλεκτική αυτής της διαδικασίας προεικονίζεται ήδη από την υποδοχή που συνάντησε στην Ευρώπη το κλασικό δοκίμιο του Τσέζαρε Μπεκαρία, *Περί εγκλημάτων και ποινών* (1764). Αυτό το μανιφέστο ενάντια στα βασανιστήρια και τη θανατική ποινή υποστήριζε το δικαίωμα των κατηγορουμένων σε μια δίκαιη δίκη, καθώς και την αρχή μιας λυτρωτικής *espiatio* του καταδικασμένου. Η συζήτηση που προκάλεσε στην Ευρώπη, απεναντίας, εστιάστηκε κυρίως στην ορθολογική εκμετάλλευση της εργασίας στις φυλακές. Ο γάλλος μαθηματικός Μοπερτυί και ο πιεμοντέζος οικονομολόγος Τζαμπατίστα Βάσκο πρότειναν μάλιστα να χρησιμοποιούνται οι κρατούμενοι

21. Αυτή η μεταμόρφωση βρίσκεται στο κέντρο της κλασικής μελέτης του Λουί Σεβαλιέ: Chevalier (1984).

22. Για μια ανάλυση της αγγλικής περίπτωσης, βλ. Ignatieff (1978).

σαν ινδικά χοιρίδια για την πραγματοποίηση ιατρικών πειραμάτων. Όπως γράφει ο Φράνκο Βεντούρι, όλη η συζήτηση περί φυλακών στα τέλη του 18ου αιώνα σηματοδεύτηκε από τη συνάντηση ανάμεσα στη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, τον οικονομικό υπολογισμό και «κάτι πιο ανησυχητικό, μια παλιά αγριότητα που έπαιρνε τώρα νέες μορφές, πιο ορθολογικές».²³

Οι φυλακές διατηρούσαν την αυταρχική ορθολογικότητα του εργοστασίου και του στρατώνα, τροποποιώντας τη λειτουργία τους: η εργασία στις φυλακές δεν αντιμετωπιζόταν σαν πηγή κέρδους αλλά σαν τιμωρία και σα μέθοδος βασανισμού.²⁴ Οι κρατούμενοι υποχρεώνονταν να μετακινούν επανειλημμένα τεράστιες πέτρες για να τις ξαναφέρουν τελικά στο αρχικό τους σημείο ή να χειρίζονται για ολόκληρες μέρες αντλίες που ξαναέφερναν το νερό στην πηγή. Το 1818, ο Γουίλιαμ Κιούμπιτ είχε τελειοποιήσει ένα πειθαρχικό μύλο (tread-mill) που, αφού δοκιμάστηκε στη φυλακή του Σάφολκ, χρησίμευσε σαν μοντέλο σε πολλά βρετανικά σωφρονιστικά ιδρύματα.²⁵ Ένας γάλλος παρατηρητής, ο βαρόνος Ντυπέν, είχε περιγράψει με θαυμασμό τους αγγλικούς «σωφρονιστικούς τροχούς» και ζητούσε την εισαγωγή τους και στη χώρα του: διάφοροι κύλινδροι με ποικίλες διαμέτρους, οι οποίοι κινούνταν από τους φυλακισμένους που περπατούσαν στο εσωτερικό τους για ώρες. Οι υπολογισμοί που έγιναν από τους υπεύθυνους του αγγλικού σωφρονιστικού συστήματος, πραγματικούς προδρόμους της φυσιολογίας της εργασίας, έδειξαν ότι αυτή η δραστηριότητα αντιστοιχούσε σε μια ανάβαση αρκετών χιλιάδων μέτρων ανά ημέρα. Παρότι χρησιμοποιήθηκε κάποιες φορές για παραγωγικούς σκοπούς –για να

23. Venturi (1970), σελ. 140. Βλ. επίσης, για τη διαμάχη γύρω από τους άγλους μεταρρυθμιστές, Ignatieff (1978).

24. Ruche & Kirchheimer (1994), σελ. 218-254. Το βιβλίο των Ρούχε και Κιρχάιμερ αναλύει κυρίως την αγγλική, γερμανική και αμερικάνικη περίπτωση – για τη Γαλλία, βλ. O'Brian (1982), σελ. 150-190.

25. Ruche & Kirchheimer (1994), σελ. 253.

αλέθει σιτάρι ή για να κλώθει μπαμπάκι- το σύστημα αυτό θεωρούνταν συνήθως «μαρτύριο».²⁶ Σύνθεση «πανοπτικής» (ολοκληρωτικός έλεγχος του κρατούμενου) και «μηχανικής» (υποταγή του σώματος στις τεχνικές ανάγκες του τιμωρητικού μηχανισμού) πειθαρχίας,²⁷ το σύστημα αυτό ωθούσε στα άκρα την τάξη του εργοστασίου, τείνοντας να την αποσυνδέσει από κάθε παραγωγική σκοπιμότητα. Ο μεταρρυθμιστής Ρόμπερτ Πίρσον είχε επεξεργαστεί ένα πρόγραμμα που σκόπευε να απομακρύνει τις λαϊκές τάξεις από το έγκλημα μέσω του τρόμου: «Για να δαμάσουμε τα πιο άγρια κτήνη, τους στερούμε τον ύπνο, και δεν υπάρχει εγκληματίας που να μη νιώθει μεγάλη απέχθεια για τη μονοτονία μιας ζωής που τον υποχρεώνει να κοιμάται λίγο και να σέβεται ένα προκαθορισμένο ωράριο. Προτείνω [...] να ξαπλώνει σε σκληρό κρεβάτι αντί για την απαλή αμάκα. Προτείνω να τρέφεται με μια ελάχιστη μερίδα από κακής ποιότητας ψωμί και νερό [...]. Προτείνω να φοράει ρούχα φυλακισμένου, χοντροκομμένα και σε χτυπητά χρώματα. Δε νιώθω καμία συμπάθεια για κείνο το είδος του ανθρωπισμού που τρέφει ευγενή αισθήματα απέναντι στο φυλακισμένο, απορρίπτοντας τη σωφρονιστική στολή. Είναι απαραίτητη για λόγους ασφαλείας, είναι απαραίτητη για να ξεχωρίζουν, και το να φορούν οι κατάδικοι στολή είναι, κατά τη γνώμη μου, μία από τις απαιτήσεις ενός υγιούς συστήματος σωφρονιστικής πειθαρχίας».²⁸ Η συνέπεια της διάδοσης αυτών των κατασταλτικών πρακτικών ήταν μια σημαντική αύξηση των ποσοστών θνησιμότητας στις φυλακές, αισθητή σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες.²⁹ Αναλύοντας την περίπτωση της φυλακής του Κλερβό, επί ιουλιανής μοναρχίας, η Μισέλ Περό δεν δίστασε να μιλήσει για «οιονεί γενοκτονία».³⁰ Οι

26. Doray (1981), σελ. 69.

27. Gaudemar (1982), σελ. 16-23.

28. Ruche & Kirchheimer (1994), σελ. 252.

29. Ruche & Kirchheimer (1994), σελ. 248-249.

30. Perrot (2001), σελ. 200.

φυλακές των αρχών του 19ου αιώνα, όπου η εργασία, συνήθως στερημένη από κάθε παραγωγική σκοπιμότητα, είχε σχεδιαστεί με αποκλειστικό σκοπό την ταλαιπωρία και την ταπείνωση, είναι οι πρόγονοι του σύγχρονου συστήματος των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Ο Πρίμο Λέβι όριζε την εργασία στο Άουσβιτς σαν «βασανιστήριο του σώματος και του πνεύματος, μυθικό και δαντικό», του οποίου ο μόνος σκοπός ήταν η επιβεβαίωση της ολοκληρωτικής κυριαρχίας. Αυτή η πειθαρχική και τιμωρητική αντίληψη, πρόσθετε, ήταν η αντίθεση της «δημιουργικής» εργασίας που εκθείαζε η φασιστική και ναζιστική προπαγάνδα, κληρονόμος της αστικής ρητορικής που εξυμνεί την εργασία σαν μια δραστηριότητα που «εξευγενίζει». ³¹ Αν υπάρχει ένα κοινό στοιχείο ανάμεσα στο tread-mill της φυλακής του Σάφολκ και την εργασία στα ναζιστικά στρατόπεδα, αυτό ήταν ακριβώς εκείνο που κατονόμασε ο Πρίμο Λέβι στο *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*: «η διάχυτη, ανώφελη βία, που είχε γίνει αυτοσκοπός και απέβλεπε αποκλειστικά στο να δημιουργεί πόνο». ³² Μερικές αρχές που ρύθμιζαν τα workhouses του 19ου αιώνα ξαναβρίσκονται στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του επόμενου αιώνα: κλειστός χώρος, καταναγκαστική εργασία, «ανώφελη βία», έλεγχος στρατιωτικού τύπου, τιμωρίες, ολική απουσία ελευθερίας, στολή, μαρκάρισμα των σωμάτων, απάνθρωπες συνθήκες ζωής, ταπείνωση. Στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ ονόμαζε τα αγγλικά workhouses «σπίτια τρόμου» και ανέλυε εκείνα που προορίζονταν για παιδιά σαν το θέατρο μιας «μεγάλης σφαγής των νηπίων» (den großen herodischen Kinderraub). ³³

Ασφαλώς, το να προσεγγίζουμε τους δύο αυτούς θεσμούς υπογραμμίζοντας τη μορφολογική τους συγγένεια δεν σημαίνει

31. Levi (1986), σελ. 96-97 (γαλλ. μτφ., σελ. 119-121).

32. Levi (1986), σελ. 83 (γαλλ. μτφ., σελ. 104).

33. Marx (1975), τόμ. I, σελ. 785-786. Στηριγμένοι σ' αυτή την κριτική του συστήματος των workhouses, ορισμένοι είδαν στον Μαρξ μια κριτική ante litteram του ολοκληρωτισμού, Losurdo (1991), σελ. 75-76.

ότι τους ταυτίζουμε. Υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά ως προς το σκοπό τους: το ντρεσάρισμα από τη μία, ο αφανισμός από την άλλη. Τα ναζιστικά στρατόπεδα δεν ήταν «πιο σκληρές» φυλακές, ή με πιο τελειοποιημένες καταναγκαστικές τεχνικές, αλλά ένα νέο φαινόμενο που αντιστοιχούσε σε μια διαφορετική λογική. Η σύγκριση διατηρεί εντούτοις την «ευριστική αξία» της, θα μπορούσε να πει κανείς μαζί με τον Βόλφγκανγκ Σόφσκι, στο μέτρο που «εικονογραφεί το μετασχηματισμό της ανθρώπινης εργασίας σε εργασία τρόμου». ³⁴ Με άλλα λόγια, το σύμπαν των στρατοπέδων συγκέντρωσης προϋπόθετε ένα προηγούμενο στάδιο, το στάδιο της σύγχρονης φυλακής, που είχε συντελεστεί κατά τη βιομηχανική επανάσταση.

Παρέκβαση σχετικά με το σύστημα των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης

Μετά την αποτυχία του Blitzkrieg στην Ανατολή, η Γερμανία μεταμορφώθηκε σταδιακά σ' ένα σύγχρονο σύστημα δουλείας (ο Φραντς Νόιμαν μιλούσε για μορφή «ολοκληρωτικού μονοπωλικού καπιταλισμού»), ³⁵ διοχετεύοντας μαζικά την ξένη εργατική δύναμη στην πολεμική οικονομία. Ο Σπέερ ήταν ο αρχιτέκτονας ενός εξορθολογισμού της βιομηχανικής παραγωγής, στηριγμένου στην καταναγκαστική εργασία των ξένων. Με εξαίρεση μια μειοψηφία αντιφασιστών ή «αντικοινωνικών» Γερμανών, οι «υπόχρεοι καταναγκαστικής εργασίας» (Zwangsarbeiter) ήταν ένας στρατός που αποτελούνταν από αμάχους των κατεχόμενων χωρών, αιχμαλώτους πολέμου και (φυλετικούς και πολιτικούς) εκτοπισμένους. Το 1944, αυτή η ξένη εργατική δύναμη ξεπερ-

34. Sofsky (1995), σελ. 214. Ο Σόφσκι κάνει αυτή την παρατήρηση για το ζήτημα της δουλείας, αφού έχει δείξει τις διαφορές που τη χωρίζουν, όπως και τη φυλακή, από τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

35. Neumann (1987).

νούσε τα 7,6 εκατομμύρια άτομα (με μεγάλο τον αριθμό των γυναικών) και αποτελούσε σχεδόν το ένα τέταρτο της βιομηχανικής εργατικής τάξης. Την ίδια εποχή, οι εκτοπισμένοι των ΚΖ δούλευαν επίσης για τη γερμανική βιομηχανία. Τον Απρίλιο του 1942 ο ναζισμός αποφάσισε να θέσει το σύστημα των στρατοπέδων συγκέντρωσης κάτω από τη διεύθυνση του WVHA (Wirtschaft und Verwaltung Hauptamt), του κεντρικού γραφείου της διοίκησης και της οικονομίας των SS του Όσβαλτ Ποχλ, με στόχο να γίνει παραγωγική η έως τώρα καθαρά τιμωρητική και πειθαρχική εργασία των κρατουμένων. Στο εσωτερικό των στρατοπέδων συγκέντρωσης, οι SS νοίκιαζαν την εργατική δύναμη των αιχμαλώτων πολέμου και των εκτοπισμένων σε διάφορα γερμανικά Konzern, που μπορούσαν έτσι να έχουν στην απόλυτη διάθεσή τους άφθονα εργατικά χέρια, και εξαιρετικά φτηνά. Πολλές μεγάλες επιχειρήσεις εγκατέστησαν τμήματα παραγωγής στα στρατόπεδα και τα τελευταία πολλαπλασιάστηκαν σαν τα μανιτάρια γύρω από βιομηχανικές περιοχές. Το 1944, περίπου οι μισοί εκτοπισμένοι των στρατοπέδων συγκέντρωσης δούλευαν για την ιδιωτική βιομηχανία και οι υπόλοιποι για την Οργάνωση Τοντ, επιφορτισμένη με την παραγωγή όπλων.³⁶

Στην κορυφή αυτής της στρατιάς των ξένων εργαζομένων βρίσκονταν οι άμαχοι των κατεχόμενων χωρών της δυτικής Ευρώπης (Γάλλοι, Ιταλοί, Βέλγοι, Ολλανδοί, κλπ.) κι ακολουθούσαν οι αιχμάλωτοι πολέμου της ανατολικής Ευρώπης – στο κάτω μέρος της κλίμακας υπήρχε η μάζα των Untermenschen, οι σοβιετικοί και πολωνοί αιχμάλωτοι πολέμου, οι πιο εκμεταλλεζόμενοι και προορισμένοι σε γρήγορη εξόντωση, και ακόμα πιο κάτω υπήρχε μια μικρή μειοψηφία εκτοπισμένων Εβραίων και Τσιγγάνων που, γλιτώνοντας τους θαλάμους αερίων, είχαν επιλεγεί για εργασία. Οι αιχμάλωτοι πολέμου όπως κι οι φυλετικοί και πολιτικοί εκτοπισμένοι ήταν υποταγμένοι σε συνθήκες σύγ-

36. Herbert (1997).

χρονης δουλειας, κάτι που θα μπορούσε να ονομαστεί μορφή βιολογικοποιημένου τείλορισμού. Σύμφωνα με το τείλορικό παράδειγμα, η εργατική δύναμη ήταν κατακερματισμένη και ιεραρχημένη με βάση τις διαφορετικές λειτουργίες στη διαδικασία της παραγωγής και, όπως στη δουλεία, η αλλοτρίωση των εργαζομένων ήταν ολική. Αντίθετα όμως με την κλασική δουλεία, οι εκτοπισμένοι δεν αποτελούσαν εργατικό δυναμικό που προοριζόταν να αναπαραχθεί αλλά να καταναλωθεί μέχρι την εξάντλησή του, στο πλαίσιο μιας πραγματικής εξολόθρευσης μέσω της εργασίας. Τέλος, σύμφωνα με τη ναζιστική κοσμοθεωρία, ο καταμερισμός της εργασίας συνέπιπτε μ' ένα «φυλετικό» διαχωρισμό που καθόριζε την εσωτερική ιεραρχία αυτής της κατηγορίας των εργατών-δούλων. Στην επαγγελματική διαστρωμάτωση του προλεταριάτου, εγγενή στο βιομηχανικό καπιταλισμό, ερχόταν να προστεθεί μια φυλετική διαστρωμάτωση, επιβεβλημένη από το ναζιστικό σύστημα αξιών, που αποτελούσε ριζική αμφισβήτηση της αρχής της ισότητας. Η ναζιστική βιοπολιτική πραγματοποιούσε τη συγχώνευση της βιομηχανικής νεοτερικότητας και του Αντιδιαφωτισμού: ο Τείλορ αναθεωρημένος σε έναν καπιταλισμό που είχε αναμορφωθεί σύμφωνα με τις ρατσιστικές αρχές, μετά την ταφή των αξιών του 1789.³⁷

Όλη η ύπαρξη των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης σηματοδεύτηκε από μια διαρκή ένταση μεταξύ εργασίας και εξόντωσης. Έχοντας δημιουργηθεί ως τόποι τιμωρίας, και στη συνέχεια μεταμορφωθεί, στη διάρκεια του πολέμου, σε κέντρα παραγωγής, έγιναν ντε φάκτο κέντρα εξόντωσης μέσω της εργασίας. Αυτή η αντίφαση, που συνδεόταν με το πολυκρατικό σύστημα* της ναζιστικής εξουσίας, εκφραζόταν αφενός στον ολοκληρωτικό εξορθολογισμό της οικονομίας που προωθούσε ο Σπέερ, αφε-

37. Peukert (1987), σελ. 128.

* Κατά τον Φραντς Νόιμαν. Βλ. Enzo Traverso, *Διά πυρός και σιδήρου* (Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013), σελ. 265 – με απώτερη παραπομπή Neumann (1987), σελ. 9. [Σ.τ.Μ.]

τέρου στη φυλετική τάξη πραγμάτων που κατάστρωνε ο Χίτλερ. Μπορούμε να δούμε μια εικονογράφηση αυτής της σύγκρουσης στο στάτους των στρατοπέδων εξόντωσης, που είχαν σχεδιαστεί όχι ως τόποι παραγωγής αλλά ως κέντρα θανάτωσης για τους Εβραίους της Ευρώπης, παρέμεναν όμως στην αρμοδιότητα του WVHA. Όσο για το αποτέλεσμα αυτής της έντασης μεταξύ εργασίας και θανάτου, μπορούμε απλώς να υπενθυμίσουμε τη διαπίστωση του Αντρέ Σελιέ, πρώην εκτοπισμένου και ιστορικού του στρατοπέδου του Ντόρα, κοντά στο Μπούχενβαλντ, στρατοπέδου που δημιουργήθηκε για την παραγωγή, σ' ένα υπόγειο εργοστάσιο, των περιφημων V2, με τις οποίες ήθελε ο Χίτλερ να γονατίσει τη Μεγάλη Βρετανία. Στο Ντόρα, γράφει ο Σελιέ, η παραγωγή πτωμάτων, «μέσα στο και για το εργοστάσιο», στάθηκε πάντα πιο αποτελεσματική από την κατασκευή των V2.³⁸

Το εργοστάσιο και ο καταμερισμός της εργασίας

Αν η γκιλοτίνα σημαδεύει το πρώτο βήμα προς τη σειριοποίηση των πρακτικών θανάτωσης, το Άουσβιτς αποτελεί το βιομηχανικό της επίλογο, στην εποχή του φορντιστικού καπιταλισμού. Όμως η μετάβαση ήταν μακρόχρονη. Ανάμεσα στη μηχανική λεπίδα που χρησιμοποιήθηκε για τις θανατικές ποινές μετά το 1789 και τη βιομηχανοποιημένη εξόντωση εκατομμυρίων ανθρώπινων πλασμάτων υπάρχουν πολλοί ενδιάμεσοι σταθμοί. Ο πιο σημαντικός, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ήταν οπωσδήποτε ο εξορθολογισμός των σφαγείων. Εγκατεστημένα κάποτε στο κέντρο των πόλεων, είχαν τώρα απομακρυνθεί από εκεί (όπως και τα νεκροταφεία) σύμφωνα με τις προδιαγραφές μιας υγειονομικής πολιτικής που απέβλεπε στην εξυγίανση των αστικών κέντρων: η μετακίνησή τους προς τα προάστια συνοδεύτηκε από μια συγκεντρο-

38. Sellier (1998), σελ. 103.

ποίηση και μια δραστική μείωση του αριθμού τους. Ήταν πολύ λιγότερο ορατά και, ταυτόχρονα, απογυμνώθηκαν από κάθε γιορταστική και θυσιαστική διάσταση που είχε ως τότε συνοδεύσει τις σφαγές των ζώων. Αποκαλυπτικό σύμπτωμα μιας νέας ευαισθησίας και μιας αυξανόμενης δυσανεξίας απέναντι σε εξωτερικές εκδηλώσεις της βίας, το σφαγείο μαρτυρά αυτή την ανθρωπολογική μετάλλαξη που ο Αλέν Κορμπέν τη χαρακτηρίζει πέρασμα από τις «διονυσιακές παρορμήσεις» του παραδοσιακού σφαγιασμού στις «παστεριωμένες σφαγές» της σύγχρονης εποχής.³⁹ Αυτή η μεταφορά των σφαγείων μακριά από το κέντρο των πόλεων συνέπεσε με τον εξορθολογισμό τους – άρχισαν να λειτουργούν σαν πραγματικά εργοστάσια. Αυτό ισχύει για τα σφαγεία της Βιγιέτ, στο Παρίσι, που σχεδιάστηκαν από τον Οσμάν και εγκαινιάστηκαν το 1867. Ισχύει όμως κυρίως για τα νέα σφαγεία του Σικάγου, που γνώρισαν μέσα σε λίγες δεκαετίες μια εντυπωσιακή ανάπτυξη. Εκεί τα ζώα σκοτώνονταν τώρα σε αλυσίδα, σύμφωνα με αυστηρά εξορθολογισμένες μεθόδους: συγκέντρωση στους στάβλους, θανάτωση, αφαίρεση των σπλάχνων, επεξεργασία των απόβλητων. Η Νοελί Βιάλ συνέλαβε σωστά τα γνωρίσματα του βιομηχανικού σφαγείου: μαζικό και ανώνυμο, τεχνολογικό και, στο μέτρο του εφικτού, ανώδυνο, αθέατο και, ιδανικά, «ανύπαρκτο. Πρέπει να είναι σα να μην είναι». Η ίδια η ονομασία *abattoir* –σημασιολογική καινοτομία αυτής της περιόδου– αποσκοπούσε να εξορκίσει κάθε εικόνα βίας. Μιλώντας για *abattoir*, αποφεύγονταν παλιότεροι όροι όπως «*tuerie*» ή «*écorcherie*», που παραπέμπουν άμεσα στη θανάτωση και το γδάρισμα.⁴⁰ Στη Ζούγκλα, νατουραλιστικό μυθιστόρημα σύγχρονο με το βεμπεριανό δοκίμιο για την *Προτεσταντική ηθική*, ο αμερικανός συγγραφέας Άπτον Σινκλέρ χαρακτήριζε έτσι τα σφαγεία του Σικάγου: «Ήταν ο Μεγάλος Χασάπης: η ενσάρκωση του πνεύματος του καπιταλισμού» («It was the Great

39. Corbin (1990), σελ. 137-139.

40. Vialles (1987), σελ. 21-23.

Butcher – it was the spirit of Capitalism made flesh».⁴¹ Στη *Θεωρία του κινηματογράφου*, ο Ζίγκφριντ Κρακάουερ είχε συλλάβει μια αναλογία ανάμεσα στα σφαγεία και τα στρατόπεδα του θανάτου υπογραμμίζοντας, μέσα από μια σύγκριση ανάμεσα στα ντοκιμαντέρ για τα ναζιστικά στρατόπεδα και μια ταινία όπως *Το αίμα των ζώων* του Ζορζ Φρανζύ, ως ποιο σημείο και στους δύο αυτούς τόπους βασιλευε ο ίδιος μεθοδικός χαρακτήρας των μηχανισμών θανάτωσης και η ίδια γεωμετρική οργάνωση του χώρου.⁴² Κατά βάθος, έγραφε, τα ναζιστικά Λάγκερ ήταν σφαγεία όπου άνθρωποι έκπρωτοι από το ανθρώπινο γένος σκοτώνονταν σαν τα ζώα. Ο ιστορικός Χένρι Φριντλέντερ τόνισε κι αυτός τούτη τη συγγένεια, ορίζοντας τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης σαν «σφαγεία για ανθρώπινα πλάσματα».⁴³

Δεν γνωρίζουμε αν ο Χίτλερ είχε στο μυαλό του τα σφαγεία όταν αποφάσισε την «Τελική Λύση», όμως οι αρχιτέκτονες κι οι μηχανικοί της εταιρείας Τοπφ της Ερφούρτης, οι οποίοι είχαν σχεδιάσει τη διευθέτηση των κρεματορίων του Άουσβιτς, πρέπει να τα είχαν σκεφτεί. Τα στρατόπεδα λειτουργούσαν σαν εργοστάσια θανάτου, μακριά από το βλέμμα του άμαχου πληθυσμού, όπου η παραγωγή εμπορευμάτων σε σειρά είχε αντικατασταθεί από τη βιομηχανική παραγωγή και τη βιομηχανική εξάλειψη πτωμάτων. Ακολουθώντας τις τείλοριστικές αρχές του scientific management, το σύστημα θανάτωσης ήταν κατακερματισμένο σε πολλά στάδια –συγκέντρωση, εκτόπιση, αρπαγή των πραγμάτων των θυμάτων, ανάκτηση ορισμένων τμημάτων των σωμάτων τους, διοχέτευση του αερίου και αποτέφρωση των πτωμάτων– ώστε να αυξηθεί η απόδοσή του. Οι υπεύθυνοι των στρατοπέδων εξόντωσης, άλλωστε, δεν είχαν καμία δυσκολία να αναγνωρίσουν την τυπικά βιομηχανική δομή τους: ένας SS για-

41. Sinclair (1985), σελ. 377. Βλ. τα σχόλια του Pick (1993), σελ. 182-185.

42. Kracauer (1960), σελ. 305.

43. Friedländer (1997), σελ. 471.

τρόσ του Άουσβιτς είχε δώσει έναν ακριβή ορισμό του: «η αλυσίδα» (am laufenden Band).⁴⁴ Όταν ρωτήθηκε από τον Κλοντ Λανζμάν, ο πρώην SS Φραντς Ζούχομελ δήλωσε: «Η Τρεμπλίνκα ήταν μια αλυσίδα θανάτου, πρωτόγονη βέβαια, όμως λειτουργούσε καλά».⁴⁵

Το Άουσβιτς παρουσιάζει λοιπόν, χάρι στις βιομηχανικές του μεθόδους θανάτωσης, βασικές ομοιότητες με το εργοστάσιο, όπως μαρτυρούν με ολοφάνερο τρόπο η αρχιτεκτονική του, με τις καμινάδες του και τα ευθυγραμμισμένα παραπήγματα σε συμμετρικές στήλες, και η τοποθέτησή του, στο κέντρο μιας βιομηχανικής ζώνης κι ενός σημαντικού σιδηροδρομικού κόμβου. Παραγωγή και εξόντωση πλέκονταν η μία με την άλλη, σάμπως η σφαγή (οι θάλαμοι αερίων του Μπιρκενάου) να μην ήταν τίποτ' άλλο παρά μια ιδιαίτερη μορφή παραγωγής, παρόμοια με την κατασκευή συνθετικού καουτσούκ, για την οποία είχε δημιουργηθεί το στρατόπεδο Άουσβιτς III (Μπούνα-Μόνοβιτς). Το πρωί, έφταναν τα κονβόι και άδειαζαν το φορτίο τους από εκτοπισμένους Εβραίους – οι γιατροί των SS προχωρούσαν στη διαλογή – αφού ξεχωρίζονταν οι κατάλληλοι για εργασία, αφαιρούσαν τα πράγματα από τους εκτοπισμένους και τους έστελναν στους θαλάμους αερίων – το βράδυ είχαν ήδη αποτεφρωθεί – τα ρούχα τους, οι βαλίτζες τους, τα γυαλιά τους κλπ. είχαν διαχωριστεί και στοιβαχτεί στις αποθήκες, καθώς και μερικά τμήματα από τα σώματά τους, όπως τα μαλλιά και τα χρυσά δόντια. Ο Φίλιπ Μύλερ, μέλος του Sonderkommando του Άουσβιτς, άφησε μια ακριβή περιγραφή, στα απομνημονεύματά του, για τη λειτουργία ενός κρεματορίου του Άουσβιτς: «Η μακρόστενη αίθουσα, με εμβαδόν ίσως 160 τετραγωνικά μέτρα, γέμιζε από ένα σύννεφο καπνού και αμού που μας έκοβε την ανάσα. Δυο με-

44. Παρατίθεται στο Hilberg (1988), σελ. 837.

45. Lanzmann (1985), σελ. 83. «Η ιστορία της οργάνωσης του ολοκαυτώματος – έγραψε ο Ζ. Μπάουμαν – θα μπορούσε να περιλαμβάνεται σ' ένα εγχειρίδιο του scientific management», Bauman (1989), σελ. 150.

γάλα συμπλέγματα φούρνων, το καθένα τους με τέσσερις θαλάμους καύσης, ορθώνονταν στη μέση του δωματίου. Ανάμεσα στους φούρνους ήταν εγκατεστημένες οι γεννήτριες όπου έκαιγε η φωτιά. Την τροφοδοτούσαν με κοκ που το έφερναν με καροτσάκια. Οι φλογερές μάζες διοχετεύονταν προς τα έξω μέσα από δυο υπόγειους αγωγούς που συνδέανε τους φούρνους με γιγάντιες καμινάδες. Η ένταση από τις φλόγες και το φούρνο ήταν τόσο μεγάλη που τα πάντα μούγκριζαν και έτρεμαν. Κάποιοι κρατούμενοι, σκεπασμένοι από καπνιά και βουτηγμένοι στον ιδρώτα, καταγίνονταν να ξύνουν τους φούρνους για να βγάλουν μια καυτή και ασπριδερή ουσία. Σχημάτιζε ραβδώσεις που έπηζαν στο πάτωμα από μπετόν, κάτω από τη σχάρα του φούρνου. Όταν αυτή η μάζα κρύνε λιγάκι, γινόταν γκριζόασπρη. Ήταν οι στάχτες ανθρώπων που ζούσαν ακόμα λίγες ώρες νωρίτερα και είχαν αφήσει τον κόσμο μετά από ένα σκληρό μαρτύριο, χωρίς κανένας να νοιάζεται. Ενώ αφαιρούσαν τις στάχτες από το ένα σύμπλεγμα φούρνων, άναβαν τους ανεμιστήρες στο διπλανό σύμπλεγμα κι έκαναν όλες τις προετοιμασίες για την καινούργια άφιξη. Ήδη, πάνω στο γυμνό μπετόν, ολόγυρα, κείτονταν ένας μεγάλος αριθμός από πτώματα». ⁴⁶ Όπως σ' ένα τείλοριστικό εργοστάσιο, η κατανομή των εργασιών συνδυαζόταν με τον εξορθολογισμό του χρόνου. Μια ομάδα είχε στη διάθεσή της κάποια λεπτά – η διάρκεια ποικίλλε ανάλογα με την ένταση των φούρνων – για να αποτεφρώσει τα πτώματα, ενώ ένα άλλο μέλος του Sonderkommando, που θα μπορούσαμε να τον ονομάσουμε «χρονομέτρη», «αγρυπνούσε ώστε να τηρείται αυτός ο ρυθμός». «Ενώ τα σώματα απανθρακώνονταν – προσθέτει ο Μύλερ – ετοιμάζαμε την επόμενη φουρνιά». ⁴⁷ Κάπου ανάμεσα στις φωτογραφίες του *Άντρες στη δουλειά* (*Men at Work*) του Λιούις Χάιν και την *Κόλαση* του Ιερώνυμου Μπος, αυτό το πορτρέτο περιγράφει

46. Müller (1980).

47. Müller (1980), σελ. 43, 45.

μια διαδικασία που είχε στοιχίσει πολλούς μήνες μελετών και δοκιμών στους SS και στους τεχνικούς της εταιρείας Τοπφ.⁴⁸

Αν η λογική των στρατοπέδων εξόντωσης ήταν, προφανώς, διαφορετική από τη λογική μιας καπιταλιστικής επιχείρησης – δεν παράγε εμπορεύματα αλλά πτώματα–, η λειτουργία τους υιοθετούσε τη δομή και τις μεθόδους του εργοστασίου. Στα στρατόπεδα του θανάτου, γράφει ο Γκύντερ Άντερς, πραγματοποιούνταν η «μεταμόρφωση των ανθρώπων σε πρώτη ύλη» (Rohstoff). Η βιομηχανική σφαγή, προσθέτει, δεν συνέβαινε σαν θανάτωση ανθρώπων με την παραδοσιακή έννοια του όρου αλλά σαν «παραγωγή πτωμάτων».⁴⁹ Δεν είναι ανώφελο, από αυτή την άποψη, να επανέλθουμε στην προηγούμενη αναλογία με τον τείλορισμό, του οποίου το Άουσβιτς ήταν, κατά βάθος, μια φριχτή παρωδία. Ορισμένες βασικές αρχές της «επιστημονικής οργάνωσης των εργοστασίων», όπως θεωρητικοποιήθηκαν από τον Φρέντρικ Γ. Τέιλορ –ολική υποταγή των εργαζόμενων στη διοίκηση, αυστηρός διαχωρισμός ανάμεσα στη σύλληψη και την εκτέλεση των έργων, μη εξειδίκευση και ιεράρχηση της εργατικής δύναμης, κατάτμηση της παραγωγής σε μια σειρά ενεργειών, τις οποίες μόνο η διεύθυνση κατανοούσε και έλεγχε– εφαρμόζονταν κατά γράμμα.⁵⁰ Αν μία από τις ιστορικές συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού είναι ο διαχωρισμός του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, ο τείλορισμός εγκαινίασε ένα νέο στάδιο καθώς διαχώριζε τον εργάτη από τον έλεγχο της διαδικασίας της εργασίας, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για τη σειριακή παραγωγή του φορντιστικού συστήματος. Στην αμερικάνικη βιομηχανία, που το παράδειγμά της ακολούθησε κατά μεγάλο μέρος κι η Ευρώπη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτό σήμαινε το πέρασμα από την παλιά, επαγγελματική, εργατική τάξη στο

48. Pressac (1993).

49. Anders (1980), σελ. 22.

50. Taylor (1977). Για μια παρουσίαση των θεωριών του Τέιλορ, βλ. Braverman (1978).

«μαζικό εργάτη», unskilled και πάντα αντικαταστάσιμο. Το ιδανικό του Τέιλορ ήταν ένας εργάτης χωρίς εγκέφαλο, στερημένος από κάθε διανοητική αυτονομία και ικανός μόνο να εκτελεί μηχανικά τυποποιημένες πράξεις, ή σύμφωνα με τα δικά του λόγια ένας «άνθρωπος-βόδι» ή ένας «ντρεσαρισμένος γορίλας»⁵¹ (ένας «χιμπατζής», θα γράψει ο Σελίν στο *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας*).⁵² Με μια κουβέντα, ένα απανθρωποποιημένο, αλλοτριωμένο πλάσμα, ένα αυτόματο. Στο *Αμερικανισμός και φορντισμός*, ο Γκράμσι όριζε τον εργάτη του τείλοριστικού εργοστασίου σαν ένα πλάσμα για το οποίο ο «ψυχοσωματικός δεσμός», που είχε πάντα πρυτανεύσει στις συνθήκες της εργασίας και που απαιτούσε «μια ορισμένη ενεργητική συμμετοχή της διάνοιας, της φαντασίας και της πρωτοβουλίας», είχε διασπαστεί.⁵³ Όμως, η έννοια των «ειδικών ομάδων» (Sonderkommandos) στα στρατόπεδα εξόντωσης, που αποτελούνταν από εκτοπισμένους (κατά το μεγαλύτερο μέρος Εβραίους) επιφορτισμένους να εκτελούν τα καθήκοντα που συνδέονταν με τη διαδικασία θανάτωσης (γδύσιμο των θυμάτων, οργάνωση των σειρών προς τους θαλάμους αερίων, εξαγωγή των πτωμάτων, αφαίρεση των χρυσών δοντιών και των μαλλιών, ταξινόμηση των ρούχων και των παπουτσιών, μεταφορά των σωμάτων στα κρεματόρια, αποτέφρωση, διασκορπισμός της στάχτης) συνεπαγόταν αναγκαστικά μια ολοκληρωτική αλλοτρίωση της εργασίας, όπως προβλέπεται ιδεατά στο τείλοριστικό παράδειγμα, του οποίου αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο τον απαίσιο θρίαμβο σε μορφή παρωδίας. Ο Πρίμο Λέβι θεωρούσε την έννοια του Sonderkommando σαν «το πιο δαιμονικό έγκλημα του εθνικοσοσιαλισμού»: μια προσπάθεια για «να μετατεθεί σε άλλους, και ιδιαίτερα στα θύματα, το βάρος του κρίματος, έτσι που, για να ανα-

51. Taylor (1977), σελ. 59. Βλ. επίσης Pouget (1998), σελ. 97.

52. Céline (1952), σελ. 225.

53. Gramsci (1975), τόμ. III, σελ. 2165.

κουφιστούν, δεν τους απέμενε ούτε καν η συνείδηση της αθωότητάς τους». ⁵⁴ Ασφαλώς ο Τέιλορ δεν είχε φανταστεί ποτέ μια τέτοια «άβυσσο ζόφου», όμως οι σχεδιαστές των θαλάμων αερίων και των φούρνων των κρεματορίων ήταν εξοικειωμένοι με τις σύγχρονες μεθόδους της οργάνωσης της εργασίας και της βιομηχανικής παραγωγής.

Από μια ειρωνεία της ιστορίας, οι θεωρίες του Φρέντρικ Τέιλορ, που είχε συλλάβει την επιστημονική διεύθυνση των εργασιών σαν ένα τρόπο για να αυξήσει την παραγωγή τους, υπερβαίνοντας την παλιά στρατιωτική οργάνωση της βιομηχανικής εργασίας, έβρισκαν την εφαρμογή τους σ' ένα ολοκληρωτικό σύστημα, στην υπηρεσία ενός σκοπού όχι παραγωγικού μα εξολοθρευτικού. Στον Τέιλορ και στον αντισημίτη Χένρι Φορντ – η γερμανική μετάφραση του βιβλίου του, *Ο Διεθνής Εβραίος*, έγινε μπεστ-σέλερ στη χιτλερική Γερμανία, όπου γνώρισε 37 επανεκδόσεις – ⁵⁵ ο ναζισμός έβρισκε τον τρόπο για να ικανοποιήσει τόσο τη θέλησή του για κυριαρχία (τη ζωοποίηση του εργάτη) όσο και την κοινοτική του φιλοδοξία (την ενότητα μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας). Η ζωοποίηση των εργατών αφορούσε τώρα τους Untermenschen, ενώ η ενότητα του κεφαλαίου και της εργασίας θεμελίωνε το άριο Volksgemeinschaft. Με την έννοια αυτή, τα μέλη των Sonderkommandos δεν ενσάρκωναν βέβαια το ιδανικό του εργαζόμενου που εγκωμιάζε η ναζιστική Weltanschauung, αλλά μόνο την καταστροφική της διάσταση. Προορισμένοι να πεθάνουν όπως κι οι άλλοι εκτοπισμένοι, προσωποποιούσαν μια νέα μορφή που σφυρηλατήθηκε στα στρατόπεδα, την οποία ο Ζαν Αμερί την ονόμασε ο «απανθρωποποιημένος άνθρωπος». ⁵⁶ Η εργασία, απεναντίας, εξυμνούνταν από το ναζισμό σαν δημιουργική και πνευματική δραστηριότητα, εικονογραφημένη από τον

54. Levi (1986), σελ. 39 (γαλλ. μτφ., σελ. 53).

55. Ford (1941).

56. Améry (1977), σελ. 44 (γαλλ. μτφ., σελ. 48).

«πολιτοφύλακα της εργασίας» (Arbeiter) του Γιούνγκερ και τους «στρατιώτες της δουλείας» (Werksoldaten) του ζωγράφου Φέρντιναντ Στέγκερ.⁵⁷ Ο γερμανός εργαζόμενος είχε την αποστολή να οικοδομήσει το χιλιόχρονο Ράιχ, έπρεπε να προεικονίζει το «νέο άνθρωπο». Η εργασία, αντιληπτή σαν δραστηριότητα αισθητική και δημιουργική ταυτόχρονα, σαν «λυτρωτική» πράξη –σε αντιπαράθεση με τις εξορισμού παρασιτικές και υπολογιστικές ασχολίες του Εβραίου– ήταν το μέσο γι' αυτό το σκοπό. Ιδρύματα όπως η «Δύναμη μέσω της Χαράς» (Kraft durch Freude) και, στο πλαίσιο της, το γραφείο της «Ομορφιάς της εργασίας» (Schönheit der Arbeit), σκόπευαν να παρέμβουν στα αποτελέσματα του παραγωγικού εξορθολογισμού ώστε να περιορίσουν ή να αντισταθμίσουν τις πιο αλλοτριωτικές όψεις του με ανακουφιστικά μέτρα (ζεστά γεύματα, υγιεινές συνθήκες στα εργαστήρια, αθλητικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες, οργανωμένες διακοπές, κλπ.).⁵⁸ Κοντολογίς, μια κάποια αμφισημία θα χαρακτηρίζει πάντα τη σχέση του ναζισμού με τον τείλορισμό και το φορντισμό: ενώ εφαρμόζονταν στη γερμανική βιομηχανία –όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη– από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, κι ενώ θαυμάζονταν από τον Χίτλερ και τους ναζί μηχανικούς,⁵⁹ την ίδια στιγμή απορρίπτονταν σαν «αντιγερμανικοί» από τους υπεύθυνους του Deutsche Institut für Technische Arbeitschulung (DINTA).⁶⁰

57. Jünger (1980a). «Πολιτοφύλακας της εργασίας», όπως πρότεινε ο Ντέλιο Καντιμόρι, νομίζω ότι αποδίδει καλύτερα από την κατά λέξη μετάφραση, «Εργαζόμενος», το πνεύμα του γιουνγκεριανού κειμένου, Cantimori (1991). Βλ. επίσης Michaud (1996), σελ. 312-313.

58. Rabinbach (1978), σελ. 137-171.

59. Η αυτοβιογραφία του Χένρι Φορντ είχε δημοσιευτεί στην «Εθνικοσοσιαλιστική Βιβλιοθήκη» κι ο Χίτλερ είχε εκφράσει το θαυμασμό του για τον αμερικανό βιομήχανο στις συνομιλίες του με τον Μάρτιν Μπόρμαν, Hitler (1952), τόμ. Ι, σελ. 271. Ο κύριος θαυμαστής του Φορντ ήταν ο ναζί μηχανικός Σβέρμπερ (1930). Βλ. για το θέμα αυτό Herf (1984), κεφ. 8.

60. Για την κριτική του τείλορισμού από το DINTA, βλ. Rabinbach (1992), σελ. 284-288.

Η ορθολογική διοίκηση

Όπως κάθε επιχείρηση, το εργοστάσιο παραγωγής θανάτου διαθέτε μια ορθολογική διοίκηση βασισμένη στις αρχές του υπολογισμού, της εξειδίκευσης, της κατάτμησης των εργασιών σε μια σειρά τμηματικών πράξεων, φαινομενικά ανεξάρτητων αλλά συντονισμένων. Οι παράγοντες αυτού του γραφειοκρατικού μηχανισμού δεν έλεγχαν τη διαδικασία στο σύνολό της και, στο βαθμό που γνώριζαν το σκοπό της, μπορούσαν πάντα να δικαιολογηθούν στον εαυτό τους λέγοντας ότι δεν έφεραν καμία ευθύνη, ότι εκτελούσαν διαταγές, ή ότι η δική τους περιορισμένη και μερική λειτουργία δεν είχε καθαυτή τίποτα το εγκληματικό.

Ο Μαξ Βέμπερ εντόπισε στην ηθική αδιαφορία ένα βασικό συστατικό της νεότερης γραφειοκρατίας, εξειδικευμένης και επομένως αναντικατάστατης, όμως διαχωρισμένης από τα μέσα της εργασίας της και ξένης προς το σκοπό της δράσης της. Στο *Οικονομία και κοινωνία*, σκιαγράφησε μ' αυτά τα λόγια το πορτρέτο της: «Στις ολοκληρωμένες μορφές της, η γραφειοκρατία στηρίζεται, με τρόπο πολύ ιδιαίτερο, στην αρχή *sine ira ac studio*. Ακριβώς μέσα από την “απανθρωποποίησή” της, δηλ. εξαλείφοντας την αγάπη, το μίσος και όλες τις συγκινήσεις, ιδιαίτερα τα ανορθολογικά και ανιδιοτελή αισθήματα, από τη διαχείριση των διοικητικών υποθέσεων (*Amtgeschäfte*), είναι που πραγματώνει την ιδιαίτερη φύση της, στο έπακρο εκτιμώμενη από τον καπιταλισμό, και αποδεικνύει την ικανότητά της». Η ενσάρκωση αυτής της τάσης, ιδιάζουσας στην εργαλειακή ορθολογικότητα του δυτικού κόσμου, συνέχιζε ο Βέμπερ, είναι ο «ειδικός» (*Fachmann*), «αυστηρά αντικειμενικός» και ταυτόχρονα «αδιάφορος για τις υποθέσεις των ανθρώπων». ⁶¹ Ο Ραούλ Χίλμπεργκ, ο κυριότερος ιστορικός του αφανισμού των Εβραίων της Ευρώπης, περιέγραψε τη γραφειοκρατία της «Τελικής Λύσης» με αυ-

61. Weber (1956), τόμ. II, σελ. 718.

στηρά βεμπεριανούς όρους: «Η μάζα των γραφειοκρατών συνέτασσε υπομνήματα, κατέστρωνε σχέδια, υπέγραφε επιστολές, έκανε τηλεφωνήματα, συμμετείχε σε διασκέψεις. Οι γραφειοκράτες αυτοί ήταν σε θέση να αφανίσουν ένα λαό, μένοντας καθισμένοι στο γραφείο τους. Με εξαίρεση τις περιοδικές επιθεώρησης, που δεν ήταν υποχρεωτικές, δεν χρειαζόταν ποτέ να δουν “100 πτώματα, το ένα δίπλα στο άλλο, ή 500 ή 1.000 πτώματα”. Αυτοί οι άνθρωποι, ωστόσο, δεν ήταν αφελείς. Η σχέση ανάμεσα στο χαρτοβασιλείο τους και τις στοίβες των πτωμάτων στην Ανατολή δεν τους διέφευγε, και συνειδητοποιούσαν επίσης τα κενά μιας επιχειρηματολογίας που κατηγορούσε τους Εβραίους για όλα τα κακά του κόσμου ενώ στόλιζε τους Γερμανούς με όλες τις αρετές. Γι’ αυτό ένιωθαν υποχρεωμένοι να δικαιολογούν τις ατομικές τους δραστηριότητες».⁶² Οι δικαιολογίες που θα παρουσιάσουν στις μεταπολεμικές δίκες επιβεβαιώνουν απλώς τις πασίγνωστες αρχές της διοικητικής δεοντολογίας: η εκτέλεση των διαταγών, το καθήκον που θεωρούνταν ως «αποστολή», κλπ. Στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, ο ζήλος των γραφειοκρατών της «Τελικής Λύσης» δεν οφειλόταν στον αντισημιτισμό τους. Όχι ότι τους έλειπε, κάθε άλλο, όμως το μίσος για τους Εβραίους δεν ήταν το κίνητρο της δράσης τους. Ο ζήλος τους στην εφαρμογή των διωκτικών μέτρων και στην ενεργοποίηση του λογιστικού μηχανισμού της εξόντωσης οφειλόταν τόσο σ’ ένα επαγγελματικό *habitus* όσο και σε μια γενικευμένη αδιαφορία.⁶³ Οι περισσότεροι από αυτούς θα συνεχίσουν μετά τον πόλεμο τη σταδιοδρομία τους ως δημόσιοι λειτουργοί, διαχειριστές και στατιστικολόγοι στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία, μερικές φορές και στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας.

62. Hilberg (1988), σελ. 883. Στο παράθεμα αυτό, γίνεται έμμεση αναφορά στον λόγο που απεύθυνε ο Χίμλερ στους επικεφαλής των SS τον Οκτώβριο του 1943, και την ηχογράφηση του οποίου μπορούμε να ακούσουμε σήμερα στο μουσείο του Κάρλχορστ (Βερολίνο).

63. Browning (1992), σελ. 125-144.

Η γραφειοκρατία έπαιξε λοιπόν έναν αναντικατάστατο ρόλο στη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης. Η διαδικασία εξόντωσης έβρισκε στη γραφειοκρατία το βασικό της όργανο για τη μεταβίβαση και την εκτέλεση. Οι «στρατιώτες της επιστήμης» (wissenschaftliche Soldaten)⁶⁴ –έτσι είχε μετονομάσει το Γ΄ Ράιχ τους στατιστικούς– δεν ήταν ούτε οι επινοητές ούτε οι υπεύθυνοι της ναζιστικής πολιτικής, αλλά το εργαλείο της. Η γραφειοκρατία ήταν εκείνη που οργάνωσε την εφαρμογή των νόμων της Νυρεμβέργης, την καταγραφή των Εβραίων και των Mischlinge, τις απαλλοτριώσεις σε βάρος των Εβραίων στο πλαίσιο των μέτρων «αριοποίησης» της οικονομίας, τις επιχειρήσεις γκετοποίησης και, στη συνέχεια, εκτοπισμού, τη διαχείριση των στρατοπέδων συγκέντρωσης και των κέντρων θανάτωσης. Αυτός ο γραφειοκρατικός μηχανισμός έπαιξε βασικό ρόλο στην πραγματοποίηση των ναζιστικών εγκλημάτων, χωρίς ποτέ να παρεμποδίσει τη χαρισματική ριζοσπαστικοποίηση του καθεστώτος.⁶⁵ Ο μηχανισμός αποφάσεων του ναζισμού γνώρισε μια σημαντική μεταβολή στη διάρκεια του πολέμου: το πέρασμα από τους νόμους (Νυρεμβέργη, 1935) στις γραπτές αλλά όχι δημοσιευμένες εντολές (τα πρακτικά της διάσκεψης του Βανζέε, 1942) και τέλος στις προφορικές εντολές (η έναρξη λειτουργίας των θαλάμων αερίων).⁶⁶ Όμως, παρά αυτή την εγκατάλειψη της νομικής τυπικότητας, ο ναζισμός είχε ανάγκη μια σύγχρονη, αποτελεσματική και ορθολογική γραφειοκρατία. Μετά την έναρξη της λειτουργίας των κέντρων θανάτωσης, που ακολούθησε το κύμα σφαγών που είχε συνοδέψει το Blitzkrieg στην Ανατολή, αυτός ο στρατός των καθηλωμένων στο γραφείο τους εκτελεστών έγινε η καρδιά του συστήματος αφανισμού των Εβραίων. Η προπαγάνδα και η δημοσιότητα των πρώτων αντι-

64. Aly & Roth (2000), σελ. 19.

65. Neumann (1987).

66. Hilberg (1988), σελ. 52-53.

σημιακών μέτρων (τα αυτονταφέ, οι νόμοι της Νυρεμβέργης, οι «αριοποιήσεις» της οικονομίας, τα πογκρόμ της Νύχτας των Κρυστάλλων) έδωσαν τη θέση τους στην κωδικοποιημένη γλώσσα των επιχειρήσεων εξόντωσης, που αντίγραφε σχολαστικά τη διοικητική διάλεκτο, ώστε ο φόνος να ονομάζεται «Τελική Λύση» (Endlösung), οι εκτελέσεις «ειδική μεταχείριση» (Sonderbehandlung) και οι θάλαμοι αερίων «ειδικές εγκαταστάσεις» (Spezialeinrichtungen). Η γραφειοκρατία ήταν το εργαλείο της ναζιστικής βίας κι αυτό το εργαλείο ήταν αυθεντικό προϊόν αυτού που πρέπει να ονομαστεί –αντιγράφοντας την έκφραση του Νόρμπερτ Ελίας, αλλά αντλώντας συμπεράσματα διαμετρικά αντίθετα από τα δικά του– η *διαδικασία πολιτισμού*: η κοινωνιογένεση του κράτους, ο διοικητικός εξορθολογισμός, το κρατικό μονοπώλιο των μέσων εξαναγκασμού και βίας, ο αυτοέλεγχος των παρορμήσεων.⁶⁷ Να γιατί ο Αντόρνο έβλεπε στο ναζισμό την έκφραση μιας βαρβαρότητας «εγγεγραμμένης στην ίδια την αρχή του πολιτισμού».⁶⁸

Η διαδρομή που, με απόσταση δύο αιώνες, συνδέει το ναζισμό με τη νεότερη φυλακή, το μανιφέστο της οποίας ήταν το *Πανοπτικόν* του Μπένθαμ, και με τη γκιλοτίνα, που ξεκίνησε τη λειτουργία της κατά τη Γαλλική Επανάσταση, εμφανίζεται τώρα κάτω από ένα διαφορετικό φως. Η ναζιστική βία ενσωμάτωσε και ανέπτυξε τα μοντέλα που υποβάσταζαν αυτούς τους δύο θεσμούς της δυτικής νεωτερικότητας. Το μοντέλο της γκιλοτίνας –μηχανική εκτέλεση, σειριοποιημένος θάνατος, έμμεση θανάτωση, ηθική αποποίηση ευθυνών του εκτελεστή, επιβολή θανάτου ως διαδικασία «χωρίς υποκείμενο»– γιόρτασε τους θριάμβους του στις τεχνολογικές σφαγές του 20ού αιώνα. Το μοντέλο της φυλακής –αρχή του εγκλεισμού, απανθρωποποίηση των

67. Elias (1973, 1975).

68. Adorno (1969), σελ. 85 (γαλλ. μτφ., σελ. 205).

κρατούμενων, μαρκάρισμα και πειθαρχία των σωμάτων, υποταγή στις ιεραρχίες, διοικητικός εξορθολογισμός- βρήκε το απόγειό του στο σύστημα των στρατοπέδων συγκέντρωσης των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης πετύχαιναν τη συγχώνευση αυτών των δύο παραδειγμάτων, γενώντας κάτι φριχτά νέο και ιστορικά πρωτόφαντο, που δεν είχε πια μεγάλη σχέση ούτε με τη θανατική εκτέλεση ούτε με το σωφρονιστικό ίδρυμα. Δημιουργούσαν ένα βιομηχανικό σύστημα θανάτωσης στο οποίο σύγχρονη τεχνολογία, καταμερισμός της εργασίας και διοικητικός εξορθολογισμός συμπλέκονταν, όπως σε μια επιχείρηση. Τα θύματά της δεν ήταν, κυριολεκτικά μιλώντας, «κρατούμενοι» αλλά μια «πρώτη ύλη» -αποτελούμενη από ζωντανά όντα, έκπτωτα από το ανθρώπινο γένος- απαραίτητη για τη σειριακή παραγωγή πτωμάτων. Το νέο και ως τότε άγνωστο κατώφλι που σημαδεύεται από τους θαλάμους αερίων δεν θα έπρεπε να συσκοτίζει αυτή την παλιά καταγωγική σχέση, που κάνει τη ναζιστική εξόντωση κατάληξη και σύνθεση μιας μακράς ιστορικής διαδικασίας που ξεκίνησε στα τέλη του 18ου αιώνα.

2. Κατάχτηση

Ο ιμπεριαλισμός

Η ακμή του βιομηχανικού πολιτισμού συνοδεύτηκε από την κατάχτηση και την αποικιοποίηση της Αφρικής. Αυτά τα δύο έγιναν αξεδιάλυτα στο ευρωπαϊκό φαντασιακό. Το σύμπαν των μηχανών, των τρένων και της βιομηχανικής παραγωγής δεν μπορούσε να γίνει κατανοητό σε όλη την αξία του αν δεν έμπαινε σε αντιπαράθεση με το ζωντανό πορτρέτο μιας πρωτόγονης, άγριας και σκοτεινής εποχής.¹ Στην ιμπεριαλιστική κοσμοθεωρία, όπως τη διέδιδε ο τύπος και μια πλούσια λαϊκή εικονογραφία, η διχοτόμηση μεταξύ πολιτισμού και βαρβαρότητας έπαιρνε συγκεκριμένη μορφή στην εικόνα ενός επιβλητικού πλοίου, κυβερνημένου από Ευρωπαίους με αποικιακές στολές, που κατέβαινε τα γιγάντια αφρικανικά ποτάμια, ανάμεσα σ' ένα τοπίο με αχυρένιες καλύβες και γυμνούς ανθρώπους με μαύρο δέρμα, ανάμεσα σε ιπποπόταμους και κροκόδειλους. Ο Τζόζεφ Κόνραντ απάθανάτισε στη λογοτεχνία αυτό το στερεότυπο: «μια αναδρομή στις απαρχές του κόσμου».²

Οι μεταμορφώσεις του σύγχρονου ρατσισμού, από τις πρώτες «επιστημονικές» συστηματοποιήσεις του Γκομπινό –την ιεράρχηση των ανθρώπινων φυλών, τη θεώρηση της επιμειξίας

1. Για το μύθο της «σκοτεινής ηπείρου», βλ. Brantlinger (1988), σελ. 173-197.

2. Conrad (1996), σελ. 152-153.

ως πηγής εκφυλισμού των ανώτερων φυλών και παρακμής του πολιτισμού— έως τις μεταγενέστερες επεξεργασίες του Ζορζ Βασέ ντε Λαπούζ και του Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλεν, των οποίαν τα γραπτά είχαν ήδη επηρεαστεί βαθιά από τον κοινωνικό δαρβινισμό, την ιατρική ανθρωπολογία, τον ευγονισμό και τη φυλετική βιολογία, είναι σε μεγάλο βαθμό αδιαχώριστες από τη διαδικασία αποικιοποίησης της Ασίας και της Αφρικής. Οι ρατσιστές του τέλους του 19ου αιώνα απέρριπταν την παραίτηση του Γκομπινό μπροστά στην «παρακμή» της Δύσης—στάση στην οποία η Άρεντ έβλεπε την προβολή της παρακμής της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας—³ και εγκωμιάζαν νέες θεραπευτικές μεθόδους (την «επιλογή» των φυλών, την εξόντωση των νικημένων λαών ως «φυσικό νόμο» της ιστορικής ανάπτυξης) που θα βρουν στον αποικιακό κόσμο το βασικό τους πεδίο δοκιμών. Είναι ακριβώς αυτή η «αναζωογονητική» βούληση, αυτή η φιλοδοξία για μια νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων και για νέες σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ των ανθρώπων που σημαδεύει το πέρασμα από την ιδεολογία της παρακμής στο βιταλισμό, από την απολογία της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων στη λατρεία της τεχνολογικής νεοτερικότητας ως πηγής κατάκτησης και εξουσίας, ή, σε άλλη διατύπωση, που επιτρέπει τη μετάβαση από το συντηρητισμό στο φασισμό. Ο βιολογικός ρατσισμός και η αποικιοκρατία γνωρίζουν τότε μια παράλληλη άνθιση, κατά την οποία οι συμπληρωματικές τους αγορεύσεις συνδυάζονται: η «εκπολιτιστική αποστολή» (*mission civilisatrice*) της Ευρώπης και η «εξαφάνιση» των «κατώτερων φυλών»— ή, με άλλα λόγια, η κατάκτηση μέσω της εξόντωσης.

Το 1876, ο βασιλιάς Λεοπόλδος Β' του Βελγίου αφηνόταν σ' έναν εμπνευσμένο πανηγυρικό της αποικιοκρατίας, όπου βρίσκουμε συγκεντρωμένες όλες τις κοινοτοπίες του ευρωκεντρικού πνεύματος του 19ου αιώνα: «Να ανοίξουμε στον πολιτισμό

3. Arendt (1976), σελ. 171-175 (γαλλ. μτφ., σελ. 89-96).

το μοναδικό κομμάτι του πλανήτη μας όπου αυτός δεν έχει ακόμα εισχωρήσει, να σκορπίσουμε το σκοτάδι που τυλίγει ολόκληρους πληθυσμούς, αυτό είναι –τολμώ να πω– μια σταυροφορία αντάξια ενός αιώνα προόδου».⁴ Παραθέτοντας το απόσπασμα αυτό στο *Der Nomos der Erde*, ο Καρλ Σμιτ το ερμήνευε ως το αποκορύφωμα του *Jus publicum europaeum*, απλή επέκταση του οποίου ήταν το διεθνές δίκαιο και το οποίο επέτρεπε φυσικότητα τους καταχτητικούς πολέμους έξω από την Ευρώπη. Πολλά είναι τα ίχνη μιας τέτοιας κοσμοθεωρίας στον κλασικό φιλελευθερισμό. Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ, που ήταν επίσης ένας από τους υπεύθυνους της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών, διευκρίνιζε στην αρχή του περίφημου δοκιμίου του για την ελευθερία ότι «ο δεσποτισμός είναι θεμιτός τρόπος διακυβέρνησης σε ό,τι αφορά τους βαρβάρους».⁵ Οι Δυτικές Ινδίες, υπογράμμισε στις *Αρχές πολιτικής οικονομίας*, δεν ήταν «χώρες» (countries), με τη δυτική έννοια του όρου, αλλά «ο τόπος όπου η Αγγλία έβρισκε χρήσιμο να παράγει ζάχαρη, καφέ και μερικά άλλα τροπικά εμπορεύματα».⁶ Ο Αλέξης ντε Τοκβίλ, που επαινούσε ωστόσο την «αριστοκρατική» υπερηφάνεια των ινδιάνικων φυλών της Αμερικής και λυπόταν για τη σφαγή τους, έγραφε ότι «κατοικούσαν» σ' αυτή την ήπειρο «αλλά δεν την κατείχαν». Ζούσαν ανάμεσα στα πλούτη του Νέου Κόσμου σαν προσωρινοί κάτοικοι, σάμπως η Πρόνοια να τους είχε δώσει μόνο την «προσωρινή τους επικαρπία». Ήταν εκεί, πρόσθετε ο Τοκβίλ, «απλώς περιμένοντας» να αντικατασταθούν από τους Ευρωπαίους, τους νόμιμους ιδιοκτήτες.⁷ Στην αλληλογραφία του, υποδείκνυε την επέκταση των Ηνωμένων Πολιτειών προς τη Δύση σαν ένα μοντέλο

4. Schmitt (1974), σελ. 190.

5. Mill (1991), σελ. 14-15 (γαλλ. μτφ., σελ. 75), Parekh (1995), σελ. 81-98. Για το αποικιοκρατικό υπόβαθρο των θεωριών του διεθνούς δικαίου, βλ. Tuck (1999).

6. Παρατίθεται στο Said (1994), σελ. 108.

7. Tocqueville (1961), τόμ. Ι, σελ. 67.

για την αποικιοποίηση της Αλγερίας,⁸ όπου η «ολοκληρωτική κυριαρχία» ήταν ο φυσικός στόχος των γαλλικών στρατιών, μπροστά στον οποίο η καταστροφή των χωριών και η σφαγή των αραβικών πληθυσμών δεν ήταν παρά «δυσάρεστες ανάγκες».⁹

Ο Έντουαρντ Σαϊντ και ο Μάικλ Άντας έχουν δίκιο όταν υπογραμμίζουν ότι η αποικιακή κουλτούρα δεν είναι απλή μορφή προπαγάνδας κι ότι πρέπει να πάρουμε την ιμπεριαλιστική ιδεολογία στα σοβαρά: η Ευρώπη του 19ου αιώνα ήταν πραγματικά πεισμένη ότι εκπλήρωνε μια εκπολιτιστική αποστολή στην Ασία και την Αφρική.¹⁰ Αυτή η κουλτούρα, που στιγματίστηκε και απορρίφθηκε βίαια την εποχή της αποαποικιοποίησης, λησμονήθηκε στη συνέχεια, χωρίς να γίνει αντικείμενο μιας βαθύτερης ανάλυσης και παραμένει σήμερα, κατά μεγάλο μέρος, απωθημένη.¹¹ Η κατανόηση όμως του 20ού αιώνα θα είχε πολλά να κερδίσει από το τέλος αυτής της λήθης: ο δεσμός που συνδέει τον εθνικοσοσιαλισμό με τον κλασικό ιμπεριαλισμό δεν θα ήταν, όπως συμβαίνει σήμερα, πρακτικά αθέατος. Για πολλούς αναλυτές στις δεκαετίες του '30 και του '40, απεναντίας, ήταν εντελώς προφανής. Αποσπασμένος στο Παρίσι ως αξιωματικός της Βέρμαχτ, το 1942, ο Ερνστ Γιούνγκερ διάβαζε την *Καρδιά του σκότους* του Τζόζεφ Κόνραντ. Τα συγκαρινά γεγονότα έδιναν κάποια επικαιρότητα σ' αυτή την αφήγηση της αποικιοποίησης του Κονγκό που περιέγραφε «το πέρασμα από την εκπολιτιστική αισιοδοξία στην απόλυτη κτηνωδία». Ο ήρωας αυτής της νουβέλας, σημείωνε ο Γιούνγκερ στο Ημερολόγιό του, είχε «ακούσει στ' αλήθεια την εισαγωγική μουσική του αιώνα μας».¹² Το 1942, ο Καρλ Κορς, γερ-

8. Cohen (1980), σελ. 377-378.

9. Tocqueville (1991), τόμ. I, σελ. 704, 698. Βλ. Le Cour Grandmaison (2001), που μιλάει με αυτή την αφορμή για μια πολιτική γενοκτονίας στην Αλγερία, πρβλ. Said (1994), σελ. 218-221.

10. Said (1994), Adas (1989), σελ. 199-210.

11. Rivet (1992), σελ. 127-138.

12. Jünger (1980α), σελ. 329-330.

μανός μαρξιστής φιλόσοφος, τότε εξόριστος στις Ηνωμένες Πολιτείες, σκιαγραφούσε μια ιστορική ερμηνεία των βιαιοτήτων του πολέμου, η οποία έθετε σε αμφισβήτηση τη συνολική δυναμική της Δύσης: «Η καινοτομία της ολοκληρωτικής πολιτικής –έγραφε– έγκειται στο γεγονός ότι οι ναζί επέκτειναν στους “πολιτισμένους” λαούς της Ευρώπης τις μεθόδους που στο παρελθόν επιφυλάσσονταν στους “αυτόχθονες” ή στους “αγρίους” που ζούσαν έξω από τον αυτοαποκαλούμενο πολιτισμό».¹³ Στις *Ρίζες του ολοκληρωτισμού*, έργο που δημοσιεύτηκε το 1951 αλλά συγκεκριμένα πολλά κείμενα που γράφτηκαν στη διάρκεια του πολέμου, η Χάνα Άρεντ υποδείκνυε τον ευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό ως βασικό στάδιο για τη γέννηση του ναζισμού. Οι αποικιακές βιαιότητες του 19ου αιώνα τής φαίνονταν μία από τις προϋποθέσεις για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν έναν αιώνα αργότερα εναντίον Ευρωπαίων, και ιδιαίτερα εναντίον των Εβραίων, θυμάτων μιας γενοκτονίας που είχε σχεδιαστεί σαν σχέδιο φυλετικής κάθαρσης. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου της, που τιτλοφορείται ακριβώς «Ο ιμπεριαλισμός», περιέγραφε την πολιτική της αποικιακής κυριαρχίας του 19ου αιώνα σαν μια πρώτη σύνθεση ανάμεσα σε *σφαγή* και *διοίκηση*, της οποίας τα ναζιστικά στρατόπεδα ήταν, κατά τη γνώμη της, η ολοκληρωμένη μορφή. Ο σύγχρονος ρατσισμός (που ζητά να δικαιωθεί στο όνομα της επιστήμης) και η γραφειοκρατία (η τελειότερη ενσάρκωση της δυτικής ορθολογικότητας) γεννήθηκαν χωριστά, όμως γνώρισαν παράλληλες εξελίξεις. Συναντήθηκαν, ακριβώς, στην Αφρική: πραγματοποιημένα χάρι σε σύγχρονα όπλα και σχεδιασμένα από τη στρατιωτική και πολιτική γραφειοκρατία, η κατάχτηση αυτής της ηπείρου είχε αποκαλύψει ένα άγνωστο ως τότε δυναμικό βίας. Η Άρεντ χρησιμοποιούσε για την περίπτωση αυτή μια εντυπωσιακή διατύπωση: «διοικητικές σφαγές», οι οποίες κατά τη γνώμη της προαναγγέλλανε τα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης:

13. Korsch (1942), σελ. 3, Jones (1999), σελ. 203.

Αφού το ευρωπαϊκό πλήθος ανακάλυψε τι «θαυμάσια αρετή» μπορούσε να είναι το λευκό δέρμα στην Αφρική, αφού στην Ινδία ο άγγλος κατακτητής έγινε ένας κυβερνήτης που δεν πίστευε πια στην οικουμενική ισχύ του νόμου αλλά ήταν πεισμένος για την καταλληλότητά του να κυβερνά και να κυριαρχεί [...], το σκηνικό έμοιαζε έτοιμο για να υποδεχτεί κάθε είδους φρίκη. Εκεί, μπροστά στα μάτια όλων, βρισκονταν ορισμένα στοιχεία που, αν συνδυάζονταν, ήταν ικανά να δημιουργήσουν μια ολοκληρωτική διακυβέρνηση στη βάση του ρατσισμού. «Διοικητικές σφαγές» προτεινόταν από γραφειοκράτες στις Ινδίες, ενώ οι υπάλληλοι στην Αφρική δήλωναν ότι «καμία θεώρηση ηθικής τάξης, όπως τα δικαιώματα του ανθρώπου, δεν επιτρέπεται να φράξει το δρόμο» της λευκής κυριαρχίας.¹⁴

Η έννοια του «ζωτικού χώρου» δεν είναι ναζιστική επινόηση. Είναι απλώς η γερμανική εκδοχή ενός κοινού τόπου της ευρωπαϊκής κουλτούρας την εποχή του ιμπεριαλισμού, κάτι ανάλογο με το μαλθουσιανισμό στη Μεγάλη Βρετανία: εμπνέοντας μια κατακτητική πολιτική, η ιδέα του «ζωτικού χώρου» επιστρατεύονταν για να δικαιώσει τις πανγερμανικές βλέψεις, ενώ οι μαλθουσιανές θεωρίες χρησιμοποιούνταν ταχτικά για να νομιμοποιήσουν τον λιμό στην Ινδία, που ορισμένοι παρατηρητές της εποχής τον αποδέχονταν ως «σωτήρια θεραπεία απέναντι στον υπερπληθυσμό».¹⁵ Τόσο η έννοια του «ζωτικού χώρου» όσο κι η «αρχή του πληθυσμού» αξίωναν μια ιεραρχία στο δικαίωμα ύπαρξης, που γινόταν έτσι προνόμιο των κυρίαρχων εθνών, ή των κυρίαρχων «φυλών». Η έκφραση *Lebensraum* κατασκευάστηκε το 1901, επί Κάιζερ, από το γερμανό γεωγράφο Φρίντριχ Ράτσελ, και ανήκε στο λεξιλόγιο του γερμανικού εθνικισμού πολύ πριν τη γέννηση του ναζισμού. Συγχώνευση του κοινωνικού

14. Arendt (1976), σελ. 221 (γαλλ. μτφ., σελ. 168).

15. Brantlinger (1988), σελ. 24-25, Davis (2001), σελ. 32-33.

δαρβινισμού με την ιμπεριαλιστική γεωπολιτική, απέρρευε από μια θεώρηση του εξευρωπαϊκού κόσμου ως αποικίσιμου χώρου για τις βιολογικά ανώτερες ομάδες. Για τον Ράτσελ, ο «ζωτικός χώρος» ήταν μια ανάγκη για να αποκατασταθεί η ισορροπία, στη Γερμανία, ανάμεσα σε μια μη αναστρέψιμη βιομηχανική ανάπτυξη και μια απειλούμενη γεωργία. Στις αποικίες, οι Γερμανοί θα αποκαθιστούσαν μια αρμονική σχέση με τη φύση και θα διατηρούσαν την έφεσή τους να είναι αγροτικός λαός.¹⁶ Στην αυτοκρατορία του Κάιζερ Γουλιέλμου του Β', η ιδέα του *Lebensraum* ενέπνευσε το πανγερμανικό ρεύμα και στήριξε τη διάχυτη απαίτηση για μια *Weltpolitik* που θα παραχωρούσε στη Γερμανία μια διεθνή θέση συγκρίσιμη με της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Το ότι αυτό μπορούσε να μεταφραστεί σε μια πολιτική αποικιακού επεκτατισμού προς ανατολάς, σ' ένα κόσμο κατοικημένο από σλάβους *Untermenschen*, ήταν κάτι το προφανές για πολλούς γερμανούς εθνικιστές από το τέλος του 19ου αιώνα, όταν οι έννοιες της *Mittelafrika* και της *Mitteleuropa* άρχισαν να παραλληλίζονται σαν δυο αξεδιάλυτες πλευρές της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής. Τα συμπτώματα μιας τέτοιας κοσμοθεωρίας, που απέδιδε στους Γερμανούς μια «εκπολιτιστική αποστολή» στα ανατολικά της Ευρώπης, είναι φανερά τόσο στον Τράιτσκε όσο και στο νεαρό Μαξ Βέμπερ.¹⁷

Η Πανγερμανική Λίγκα ήταν η κύρια προπαγανδιστική εστία αυτού του αποικιακού σχεδίου. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, πολλοί από τους εκπροσώπους της είχαν καταστρώσει σχέδια εκγερμανισμού του σλαβικού κόσμου, που συνεπάγονταν άλλοτε την περιθωριοποίηση κι άλλοτε την απέλαση των «μη γερμανικών» πληθυσμών, σχέδια που ορισμένες φορές συνδυάζονταν –όπως στο έργο του γεωγράφου Πάουλ Λάνγκανς, *Ein Panger-*

16. Ratzel (1966). Για την ιστορία της ιδέας του *Lebensraum*, βλ. Lange (1965), Smith (1986), Kershaw (1999), σελ. 364-369.

17. Wippermann (1981), σελ. 85-104.

manistisches Deutschland (1905)¹⁸ – με νομικά μέτρα ρατσιστικής ή και ευγονικής έμπνευσης (απαγόρευση μικτών γάμων, υποχρεωτική στείρωση, κλπ.), που προμηνύανε τους νόμους της Νυρεμβέργης του 1935. Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, φαινόταν ότι είχαν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις ώστε να αρχίσουν να εφαρμόζονται τα πανγερμανικά προγράμματα. Τη στιγμή της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ, που επικύρωνε τις αλλαγές στα ανατολικά σύνορα, η γερμανική κυβέρνηση είχε εξετάσει μια πολιτική εκγερμανισμού των κατειλημμένων εδαφών, που θα συνοδευόταν από την υποχρεωτική μετακίνηση ενός μέρους των σλαβικών πληθυσμών.¹⁹ Επί Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, μετά την ήττα και τους εδαφικούς ακρωτηριασμούς που επιβλήθηκαν στη Γερμανία από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, αυτή η διεκδίκηση επανέρχεται και ριζοσπαστικοποιείται από τον εθνικοσοσιαλισμό, ο οποίος θα την αναδιατυπώσει σε ρατσιστικούς όρους, σ' ένα επιθετικό ιμπεριαλιστικό πρόγραμμα.

Στις αρχές της δεκαετίας του '20, ο *völkisch* συγγραφέας Χανς Γκριμ γνώρισε μεγάλη επιτυχία με το μυθιστόρημά του *Volk ohne Raum* (Λαός δίχως χώρο), που εκλαϊκευε την ιδέα του «ζωτικού χώρου». Ο Γκριμ, που έμελλε να προσχωρήσει στο NSDAP το 1930, αφηγούνταν εκεί την ιστορία του Φράιμποτ, ενός Γερμανού στη γερμανική δυτική Αφρική, που, αφού είχε πάρει μέρος στην καταστολή μιας εξέγερσης των ιθαγενών, ξανάφτιαξε τη ζωή του μακριά από τις βιομηχανοποιημένες πόλεις, σ' επαφή με μια αμόλυντη φύση, υποκατάστατο των τευτονικών δασών, τα οποία ήδη περιβάλλονταν από καμινάδες εργοστασίων και διασχίζονταν από αυτοκινητόδρομους. Η σιωπηρή συνέ-

18. Korinman (1999), σελ. 34, 58, 62.

19. Wehler (1985), σελ. 212. Τα στοιχεία της συνέχειας ανάμεσα στους ιμπεριαλιστικούς στόχους της πρωσικής αυτοκρατορίας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα ναζιστικά σχέδια για την κατάχτηση του «ζωτικού χώρου» αναγνωρίστηκαν γενικά από τη γερμανική ιστοριογραφία μετά τη «διαμάχη Φίσερ» του 1961, βλ. Husson (2000), κεφ. III.

πεια αυτού του γερμανικού παράδεισου στη νοτιοδυτική Αφρική ήταν, προφανώς, ο αυστηρότατος φυλετικός διαχωρισμός. Ο τελευταίος γερμανός κυβερνήτης στην Αφρική, ο Χάινριχ Σνέε, διεύθυνε το 1920 ένα φιλόδοξο *Deutsches Koloniallexicon* σε τρεις τόμους, για το οποίο είχε συντάξει το λήμμα *Verkafferung* (καφροποίηση), με άλλα λόγια η «υποβάθμιση του Ευρωπαίου στο πολιτισμικό επίπεδο του ιθαγενούς». Για να εμποδιστεί αυτός ο εκφυλισμός, που οφειλόταν στη ζωή στον αφρικανικό αγριότοπο και στην επαφή με έγχρωμους πληθυσμούς, και κυρίως στις σεξουαλικές σχέσεις με αυτόχθονες –εκφυλισμός που εκδηλωνόταν με απώλεια ευφυΐας και πτώση της παραγωγικότητας– ο Σνέε σύστηνε ένα καθεστώς φυλετικού διαχωρισμού.²⁰ Οι ναζιστικοί νόμοι της Νυρεμβέργης προκάλεσαν σοκ στην Ευρώπη του '30, καθώς έθιγαν μια ομάδα χειραφετημένη εδώ κι έναν αιώνα και πλήρως ενσωματωμένη στη γερμανική κοινωνία και κουλτούρα, είχαν όμως ήδη θεωρηθεί από όλες τις αποικιακές δυνάμεις φυσικά και φυσιολογικά μέτρα απέναντι στο μη ευρωπαϊκό κόσμο. Πλάι στην τεράστια βιβλιογραφία για την ιστορία του αντισημιτισμού στη Γερμανία, για τους ιδεολογικούς προγόνους και τους θεωρητικούς εμπνευστές του Χίτλερ –από τον Ρίχαρντ Βάγκνερ ως τον Άρθουρ Μέλερ φαν ντεν Μπρουκ, από τον Βίλχελμ Μαρ ως τον Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλεν–, ελάχιστα είναι τα έργα που προσπαθούν να φωτίσουν τα ναζιστικά εγκλήματα και από τη σκοπιά της αποικιακής κουλτούρας και των αποικιακών πρακτικών, είτε γερμανικών είτε γενικότερα ευρωπαϊκών. Η έμφαση δίνεται στα ιδιαίτερα γνωρίσματα του ναζιστικού αντισημιτισμού, όχι όμως στην αγκύρωσή του σε μια θεωρία και μια πρακτική εξολόθρευσης «κατώτερων φυλών», που στάθηκε κοινή μοίρα των ευρωπαϊκών ιμπεριαλισμών.

20. Παρατίθεται στο Warmbold (1989), σελ. 191.

Η «εξαφάνιση των φυλών»

Στη δυτική κουλτούρα του 19ου αιώνα, αποικιοκρατία, εκπολιτιστική αποστολή, δικαίωμα κατάκτησης και πρακτικές εξόντωσης ήταν συχνά συνώνυμα. Μια αχανής βιβλιογραφία, τόσο επιστημονική όσο και λαϊκή, αποτελούμενη από λόγιες πραγματείες, ανθρωπολογικά περιοδικά, ταξιδιωτικές αφηγήσεις, μυθιστορήματα και νουβέλες που απευθύνονταν στα καλλιεργημένα στρώματα ή στις εργαζόμενες τάξεις, προπαγάνδιζε την αρχή του δυτικού δικαιώματος στην παγκόσμια κυριαρχία, στην αποικιοποίηση του πλανήτη και στην υποδούλωση, ή και τον αφανισμό των «αγρίων λαών». Εκεί όπου η αποικιοποίηση επέφερε την ολική εξάλειψη των ιθαγενών, όπως στις Ηνωμένες Πολιτείες, αυτή η αρχή είχε επικυρωθεί με πολύ κατηγορηματικό τρόπο: το 1850, την εποχή της μεγάλης επέκτασης προς τη Δύση, ο αμερικανός ανθρωπολόγος Ρόμπερτ Νοξ έγραφε, στο *The Race of Man*, ότι «η εξολόθρευση» ήταν απλώς «ένας νόμος της αγγλοσαξονικής Αμερικής».²¹ Τόση ειλικρίνεια δεν ήταν συχνή στους σοφούς της βικτωριανής Αγγλίας, που προτιμούσαν να παρακάμπτουν το ζήτημα μιλώντας για «εξαφάνιση των κατώτερων φυλών». Γύρω στα μισά του 19ου αιώνα η ιδέα αυτή ενσωματώθηκε στην ευρωπαϊκή κουλτούρα σαν δεδομένο γεγονός, το οποίο ο κοινωνικός δαρβινισμός θα αναλάμβανε να αποδείξει σε επιστημονικό επίπεδο. Πραγματικό ήθος του θριαμβεύοντος καπιταλισμού όπου ανακατεύονταν, σε ποικίλες δόσεις, ο Σμιθ, ο Μάλθους, ο Δαρβίνος, ο Κοντ και ο Σπένσερ, ή με άλλα λόγια το «laissez faire», η «αρχή του πληθυσμού», η θεωρία της επιλογής, ο θετικιστικός και εξελικτιστικός ντετερμινισμός, αυτή η θεωρία άξιζε απόλυτα τον ορισμό που έμελλε να της δώσει ο Λούκατς: «ψευδοβιολογική υπεράσπιση των ταξικών προνομίων».²² Η

21. Παρατίθεται στο Brantlinger (1988), σελ. 23.

22. Lukács (1984), σελ. 537 (το κεφάλαιο για τον κοινωνικό δαρβινισμό πα-

«εξαφάνιση των κατώτερων φυλών» ήταν μία από τις μεγάλες ανακαλύψεις της εποχής κι ένα αγαπημένο θέμα έντονων συζητήσεων. Το 1864, αποτέλεσε αντικείμενο μιας συνεδρίασης της Ανθρωπολογικής Εταιρείας του Λονδίνου, όπου ο ιμπεριαλισμός είχε θεωρητικοποιηθεί πάνω σε στέρεες επιστημονικές βάσεις, συνοδευόμενες πάντα από μια γερή δόση βικτωριανής ηθικολογίας. Η συζήτηση ξεκίνησε με μια ανακοίνωση του Δρ. Ρίτσαρντ Λι που, αναφέροντας το παράδειγμα της Νέας Ζηλανδίας, διαπίστωνε «τη γοργή εξαφάνιση των ιθαγενών φυλών μπροστά στην προέλαση του πολιτισμού» για να συμπεράνει ότι «το πεπρωμένο της Ευρώπης» ήταν να «ξανακατοικήσει τον πλανήτη».²³ Το υψηλό ποσοστό θνησιμότητας των Μαορί και των Πολυνήσιων οφειλόταν *επίσης*, διευκρίνιζε ο Λι, και σε ασθένειες που είχαν μεταφέρει οι Ευρωπαίοι, ήταν όμως ένα φαινόμενο με πολύ βαθύτερες αιτίες: «Οφείλουμε να το θεωρήσουμε –ήταν το συμπέρασμά του– εικονογράφηση της ανθρωπότητας στην πιο στοιχειώδη μορφή της, όπου ορισμένες ομάδες υποχωρούν και εξαφανίζονται μπροστά σε άλλες, που φωτίζονται από τη διάνοια και είναι προικισμένες με πνευματική υπεροχή».²⁴ Ο Τόμας Μπέντνισι, θεωρητικός της φυσικής επιλογής των φυλών, παρέθετε στη δική του παρέμβαση ένα γερμανό κοινωνικό δαρβινιστή, τον καθηγητή Βάιτς, σύμφωνα με τον οποίο δεν έπρεπε μόνο «να αναγνωρίσουμε το δικαίωμα του Λευκού Αμερικανού να καταστρέψει τον ερυθρόδερμο [red man, με μικρά γράμματα, σε αντιπαράθεση με τα κεφαλαία του White American], αλλά να

ραμένει έγκυρο, στο πλαίσιο ενός έργου που οι γενικές θέσεις του φαίνονται σήμερα ξεπερασμένες). Για τη διαμόρφωση του κοινωνικού δαρβινισμού, βλ. Claeys (2000).

23. Lee (1864), σελ. xcvi. Βλ. Burrow (1963), σελ. 137-154 και Rainger (1978), σελ. 51-70. Για την πρόσληψη της Αφρικής στην αγγλική κουλτούρα του 19ου αιώνα, βλ. Lorimer (1978). Η συζήτηση αυτή αναφέρεται επίσης στο Lindqvist (1998), σελ. 173.

24. Lee (1864), σελ. xcix.

του αναγνωρίσουμε επίσης το προσόν ότι ενέργησε ως όργανο της Προνοίας, εφαρμόζοντας και υπερασπίζοντας το νόμο της καταστροφής». ²⁵ Ο Μπέντισι πρόσθετε κάποιες παρατηρήσεις που γενίκευαν την αμερικάνικη εμπειρία: «Ορισμένοι νοσηροί φιλάνθρωποι, που δημιούργησαν ενώσεις για τη διαφύλαξη αυτών των φυλών, αποδίδουν την εξαφάνισή τους στις επιθέσεις, διά πυρός και σιδήρου, που δέχονται από τους εποίκους, και στις θανάσιμες ασθένειες που έφεραν αυτοί. Αυτό μπορεί να ισχύει σε κάποιο βαθμό, αλλά απλώς επιβεβαιώνει τα αποτελέσματα ενός ισχυρότερου νόμου σύμφωνα με τον οποίο η κατώτερη φυλή πρέπει τελικά να καταβροχθιστεί από την ισχυρότερη». ²⁶ Ο Άλφρεντ Ράσελ Γουάλας, θεμελιωτής μαζί με τον Δαρβίνο της θεωρίας της φυσικής επιλογής, πήρε κι αυτός μέρος στη συζήτηση. Επιβεβαίωσε το νόμο «της διατήρησης των φυλών που ευνοούνται στον αγώνα για τη ζωή», αναπόφευκτη συνέπεια του οποίου ήταν «η εξαφάνιση όλων των κατώτερων και νοητικά υπανάπτυκτων πληθυσμών, με τους οποίους έρχονται σε επαφή οι Ευρωπαίοι». ²⁷ Κατά τη γνώμη του, αυτός ο νόμος εξηγούσε την εξαφάνιση των Ινδιάνων της Βόρειας Αμερικής και της Βραζιλίας, των Τασμανών, των Μαορί, καθώς και άλλων ιθαγενών πληθυσμών της Αυστραλίας και της Νέας Ζηλανδίας. Στη συνέχεια προχώρησε σε μια βιολογική δικαιολόγηση του ιμπεριαλισμού:

Η ανωτερότητα του Ευρωπαίου είναι φανερή: σε λίγους αιώνες, ανυψώθηκε από τη νομαδική κατάσταση, όπου ο αριθμός του πληθυσμού ήταν σχεδόν στάσιμος, στη σημερινή κατάσταση πολιτισμού, με μεγαλύτερη μέση δύναμη, μεγαλύτερη μέση μακροβιότητα, και ταχύτερη ικανότητα ανάπτυξης – κι αυτό μέσα από τις ίδιες ιδιότητες που του επιτρέπουν να νικήσει τον άγριο

25. Bendyshe (1864), σελ. c.

26. Bendyshe (1864), σελ. cvi.

27. Wallace (1864), σελ. clxiv-clxv.

άνθρωπο στον αγώνα του για την ύπαρξη και να πολλαπλασιαστεί σε βάρος του, ακριβώς όπως τα φυτά της Ευρώπης που μεταφυτεύτηκαν στη Βόρεια Αμερική και στην Αυστραλία έσβησαν τα ιθαγενή φυτά με το σθένος του οργανισμού τους και τις ανώτερες ικανότητες αναπαραγωγής.²⁸

Μερικά χρόνια αργότερα, έμελλε να αναπτύξει τις θέσεις του για την εξαφάνιση των κατώτερων φυλών σ' ένα κεφάλαιο του *Natural Selection* (1870), όπου προέλεγε, σ' ένα μέλλον μακρινό ακόμα αλλά ήδη προβλέψιμο, την κατάληξη της διαδικασίας, όταν «ο κόσμος θα κατοικείται από μία και μόνο φυλή, αρκετά ομοιογενή».²⁹

Ο βρετανός ανθρωπολόγος Μπέντζαμιν Κιντ έγραφε, στο *Social Evolution*, μια από τις πιο διαδομένες πραγματείες κοινωνικού δαρβινισμού στα τέλη του 19ου αιώνα, ότι ήταν εντελώς ανώφελο, για το λευκό άνθρωπο, να επιδεικνύει τις φιλανθρωπικές αρετές του και τη χριστιανική του ηθική, γιατί ήταν ανεξάρτητα από τη θέλησή του, χάρι σ' ένα ανθρωπολογικό και ιστορικό νόμο, μοιραίο και ανελέητο, που προκαλούσε το τέλος των «αγρίων» λαών: «Εκεί που μια ανώτερη φυλή έρχεται σ' επαφή και σε ανταγωνισμό με μια κατώτερη φυλή, το αποτέλεσμα είναι πάντα το ίδιο», είτε επιτευχθεί «με τις τραχιές μεθόδους των καταχτητικών πολέμων» είτε με τις πιο ήπιες αλλά εξίσου αποτελεσματικές, «στις οποίες μας έχει συνηθίσει η επιστήμη». Αυτό έκανε άχρηστη, στα μάτια του, τη διευκρίνιση των αιτιών της «εξαφάνισης»: το μυδραλιοβόλο ή οι αρρώστιες.³⁰ Η αγόρευση των βρετανών φυσιολογών είχε, φυσικά, το αντίστοιχό της και στη Γαλλία, όπου ο κοινωνικός δαρβινισμός άσκησε σημαντική

28. Wallace (1864), σελ. clxv, σελ. 53-54.

29. Wallace (1891), σελ. 185, Van Oosterzee (1997), Pichot (2000), σελ. 94-97.

30. Kidd (1894), σελ. 48-49. Για τον Κιντ, που έμελλε στη συνέχεια να μετριάσει τον ιμπεριαλισμό του και μάλιστα να επικρίνει τον ευγονισμό στα τέλη της ζωής του, βλ. Crook (1984).

επίδραση στην ανάπτυξη της ανθρωπολογίας: «Στην ανωτερότητά τους –έγραφε το 1888 ο Εντμόν Περιέ– οφείλουν οι ανθρώπινες φυλές την επέκτασή τους στη γη: όπως τα ζώα εξαφανίζονται μπροστά στον άνθρωπο, αυτό το προνομιούχο πλάσμα, έτσι κι ο άγριος χάνεται μπροστά στον Ευρωπαίο, προτού προλάβει να τον κερδίσει ο πολιτισμός. Όσο θλιβερό κι αν είναι αυτό από ηθική άποψη, ο πολιτισμός μοιάζει να εξαπλώθηκε στον κόσμο περισσότερο αφανίζοντας τους βαρβάρους παρά υποδουλώνοντάς τους στους νόμους του».³¹

Είναι όμως στην Τασμανία, το μικρότερο από τ' αυστραλιανά νησιά, που εστιάστηκαν προς τα τέλη του 19ου αιώνα οι φαντασιώσεις της ιμπεριαλιστικής κουλτούρας. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο *Ο τελευταίος των Τασμανών*, όπου ο Τζέιμς Μπόνγουικ, ένα είδος βικτωριανού Βαρθολομαίου δε Λας Κάσας, κατέγραψε τις διάφορες εκδοχές της απολογίας για τη γενοκτονία, που κυκλοφόρησαν στον αποικιακό τύπο και την αποικιακή βιβλιογραφία της εποχής.³² Η δημογραφική πτώση που προκλήθηκε στους τοπικούς πληθυσμούς από τον ερχομό των εποίκων, με τους άγνωστους ιούς και λοιμώξεις τους (ευλογιά, ιλαρά, ελονοσία, αφροδίσια νοσήματα) που εξάπλωσαν επιδημίες και ευνόησαν τη στείρωση, ερμηνεύτηκαν αναπόφευκτα από τους δυτικούς παρατηρητές σαν επιβεβαίωση των θεωριών περί επιλογής. Μια ολόκληρη βιβλιογραφία στις κύριες δυτικές γλώσσες ανέλαβε να κωδικοποιήσει με επιστημονικές κατηγορίες το νόμο της «μοιραίας επιρροής» του πολιτισμού πάνω στους «αγρίους». Ο Μ. Μαρεστάν θέλησε να αποδείξει ένα «δημογραφικό νόμο» στο *Revue scientifique*, το 1892: «κάθε κατώτερος λαός που έρχεται σ' επαφή με ανώτερο λαό είναι μοιραία καταδικασμένος να χαθεί».³³ Το 1909, ο Ε. Καγιό έφτασε στο ίδιο

31. Παρατίθεται στο Bernardini (1997), σελ. 145.

32. Bonwick (1870).

33. Marestang (1892), παρατίθεται στο Panoff (1992), σελ. 439.

συμπέρασμα σ' ένα έργο για τους ανατολικούς Πολυνήσιους που έρχονταν σ' επαφή με τον πολιτισμό (*Les Polynésiens orientaux au contact de la civilisation*):

Όταν ένας λαός έχει μείνει στάσιμος για τόσο μεγάλο διάστημα, κάθε ελπίδα να τον δούμε να βαδίζει μπροστά πρέπει να εγκαταλειφθεί. Κατατάσσεται αναπόφευκτα στα κατώτερα έθνη και, όπως κι αυτά, καταδικάζεται να πεθάνει ή να απορροφηθεί από μια ανώτερη φυλή. (...) Είναι ο ανελέητος νόμος της φύσης ενάντια στον οποίο τίποτα δεν μπορεί να υπερισχύσει, όπως απέδειξε τόσες φορές η ιστορία: ο πιο δυνατός τρώει τον πιο αδύναμο. Η πολυνησιακή φυλή δεν μπόρεσε ν' ανέβει τα σκαλοπάτια της κλίμακας της προόδου, δεν πρόσφερε την παραμικρή συμβολή στις προσπάθειες που κάνει η ανθρωπότητα για να βελτιώσει τη μοίρα της: πρέπει λοιπόν να παραχωρήσει τη θέση της σε άλλες, που αξίζουν περισσότερο από αυτήν, και να εξαφανιστεί. Με το θάνατό της, ο πολιτισμός δεν θα χάσει τίποτα.³⁴

Τα γραπτά του Δαρβίνου δεν είναι απαλλαγμένα από αυτές τις ευρωκεντρικές φαντασιώσεις και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σχεδόν πάντα έγιναν δεχτά, από τη δημοσίευση του *Origins of the Species* (1859), σαν αποφασιστική επιστημονική υποστήριξη για τις ιμπεριαλιστικές πρακτικές.³⁵ Είναι κοινότοπη σήμερα η διαβεβαίωση ότι ο Δαρβίνος δεν μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνος για τον κοινωνικό δαρβινισμό, στη βάση μιας άμεσης καταγωγικής σχέσης όπως διεκδίκησαν οι εκπρόσωποί του, συχνά με υπερβολικό ή καταχρηστικό τρόπο. Ωστόσο, το να ορίσουμε έναν απόλυτο διαχωρισμό ανάμεσα στους δύο, θα ήταν εξίσου εσφαλμένο. Παρότι απέρριπτε τις πολυγονικές θεωρίες για την καταγωγή

34. Caillot (1909), σελ. 77-78, παρατίθεται στο Panoff (1992), σελ. 445.

35. Για την υποδοχή αυτού του βιβλίου του Δαρβίνου σε μια ιμπεριαλιστική προοπτική, ήδη από την έκδοσή του, βλ. De Roy (1990), σελ. 10-11.

των ειδών, η δαρβινική θεώρηση του εξευρωπαϊκού κόσμου ήταν, για να επαναλάβουμε τα λόγια του Αντρέ Πισό, ένα μοναδικό μίγμα, πολύ βικτωριανό κατά βάθος, «κατηχητικής ηθικής» και «εντελώς άκαρδου αποικιοκρατικού ρατσισμού».³⁶ Ο Δαρβίνος συμμερίστηκε πάντα τη θεώρηση, κυρίαρχη στην εποχή του, των «κατώτερων φυλών» ως «ζωντανών απολιθωμάτων», λείψανων του παρελθόντος που ήταν καταδικασμένα να εξαφανιστούν με την πρόοδο του πολιτισμού. Στο *Notebook E* μπορούμε να διαβάσουμε, με ημερομηνία Δεκέμβριος 1838, ένα απόσπασμα που δεν θα έμοιαζε παράταιρο στο *Mein Kampf*: «Όταν συναντιόνται δυο φυλές ανθρώπων, ενεργούν ακριβώς όπως δύο ζωικά είδη: μάχονται, τρώνε οι μεν τους δε (they fight, eat each other), μεταδίδουν οι μεν στους δε ασθένειες, ως τη θανάσιμη πάλη (the most deadly struggle), ώσπου εκείνη που διαθέτει τον καλύτερο φυσικό οργανισμό (best fitted organization) ή τα καλύτερα ένστικτα (δηλ., στους ανθρώπους, την ευφυΐα) να κατορθώσει να κερδίσει τη νίκη (to gain the day)».³⁷ Την επόμενη χρονιά, στο ημερολόγιό του, υπενθύμιζε «ένα μυστηριώδη παράγοντα: παντού όπου εγκαθίσταται ο Ευρωπαίος, ο θάνατος μοιάζει να καταδιώκει τον ιθαγενή».³⁸ Πρόκειται εδώ για ένα δυτικό στερεότυπο που ασφαλώς δεν το επινόησε ο Δαρβίνος, ωστόσο δεν το απέφυγε και διανθίζει τα κείμενά του που προηγήθηκαν της επεξεργασίας της θεωρίας του περί φυσικής επιλογής. Η τελευταία, από την άλλη, θα του επιτρέψει να μεταμορφώσει το «μυστηριώδη παράγοντα», στον οποίο αναφερόταν το 1839, σε πραγματικό επιστημονικό νόμο. Στο *Descent of Man* (1871), περιέγραφε το θάνατο των ιθαγενών στις βρετανικές αποικίες σαν μοιραία συνέπεια της συνάντησής τους με τον πολιτισμό, κάτι που το θεωρούσε επιβεβαίωση της θεωρίας του πε-

36. Pichot (2000), σελ. 99, Gay (1993), σελ. 45-53.

37. Παρατίθεται στο La Vergata (1990), σελ. 327.

38. Παρατίθεται στο La Vergata (1990), σελ. 326.

ρί φυσικής επιλογής. Με μια κουβέντα, δεν δίσταζε να την εφαρμόζει σ' ένα κοινωνικό φαινόμενο, προχωρώντας έτσι σε μια βιολογικοποίηση της ιστορίας (και προσφέροντας έρεισμα στη βουλγκάτα του κοινωνικού δαρβινισμού). Ο Δαρβίνος έσκυβε πάνω στην «πάλη ανάμεσα στα πολιτισμένα έθνη και τους βάρβαρους λαούς», συγκρίνοντας την εξαφάνιση των «αγρίων φυλών» με την εξαφάνιση του απολιθωμένου αλόγου, που αντικαταστάθηκε στη Νότια Αμερική από το ισπανικό άλογο. Συνέχιζε ως εξής την επιχειρηματολογία του: «Ο Νεοζηλανδός φαίνεται να συνειδητοποιεί αυτό τον παραλληλισμό, γιατί συγκρίνει τη μελλοντική του μοίρα με την τύχη του ντόπιου ποντικού, που εξαφανίστηκε εντελώς σχεδόν μπροστά στον ευρωπαϊκό ποντικό».³⁹ Παραθέτοντας σε μια σημείωση τον φυσιοδίφη Πέπιγκ, υπενθύμιζε «την πνοή του πολιτισμού» που επενεργούσε σαν «δηλητήριο για τους αγρίους» (the breath of civilisation as poisonous to savages).⁴⁰ Μερικά χρόνια μετά τη δημοσίευση του *Descent of Man*, ο αυστριακός κοινωνικός δαρβινιστής Λούντβιχ Γκούμπλοβιτς, κατά τον οποίο η πολιτική ήταν απλώς «εφαρμοσμένη επιστήμη», εγκατέλειπε τις μεταφορές του δασκάλου και έδειχνε με πιο ακριβείς όρους ως προς τι ο πολιτισμός αποδεικνυόταν «δηλητηριασμένος» για τους αγρίους. Υπενθύμιζε ότι οι Μπόερς θεωρούσαν «τους ανθρώπους της ζούγκλας και τους Οτεντότους» ««πλάσματα» (Geschöpfe) που είναι επιτρεπτό να εξολοθρευούνται ως θηράματα του δάσους (die man wie das Wild des Waldes ausrotten darf)».⁴¹

Ο κοινωνικός δαρβινισμός, ο ευγονισμός και οι θεωρίες της φυσικής επιλογής των φυλών βρήκαν ιδιαίτερα γόνιμο έδαφος στην καμπή του αιώνα, όταν κλήθηκαν να δικαιώσουν τη γενοκτονία των Ινδιάνων και την ανάδυση των Ηνωμένων Πολιτειών

39. Darwin (1981), τόμ. Ι, σελ. 210. Αυτή η θέση είχε επικριθεί από τον Bonwick (1870), σελ. 380.

40. Darwin (1981), κεφ. VII.

41. Gumpłowicz (1973), σελ. 247 (γαλλ. μτφ., σελ. 542-551).

ως μεγάλης δύναμης στη διεθνή σκηνή. Το 1893, ο ιστορικός Φρέντρικ Τζάκσον Τέρνερ έκανε την περίφημη διάλεξή του για τη σημασία της μεθορίου στην αμερικάνικη ιστορία. Πηγή των δύο αξιών που συγκροτούσαν το έθνος, της δημοκρατίας και του ατομισμού, η μεθόριος παρουσιάστηκε από τον Τέρνερ σαν μια μεταφορά της προόδου, «το σημείο συνάντησης ανάμεσα στον άγριο κόσμο και τον πολιτισμό».⁴² Limes της προόδου, η μεθόριος εξάλειφε στην προέλασή της τους καθυστερημένους ιθαγενείς πληθυσμούς. Ο «άγριος» (wild man), έγραφε ο Τέρνερ, έμελλε «να πάψει να υπάρχει».⁴³ Η άνοδος των Ηνωμένων Πολιτειών στη θέση της μεγάλης δύναμης ερμηνευόταν από τον ευγονιστή Τζ. Κ. Χόσμερ ως επιβεβαίωση της εκπολιτιστικής αποστολής του αγγλοσαξονικού πολιτισμού: «Οι αγγλικοί θεσμοί, η αγγλική γλώσσα, η αγγλική σκέψη πρέπει να γίνουν τα κύρια γνωρίσματα της πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής της ανθρωπότητας».⁴⁴ Ο συνάδερφός του Τζοσία Στρονγκ ανάγγελλε μια νέα εποχή, αυτή «του τελικού ανταγωνισμού μεταξύ των φυλών», στον οποίο η αμερικάνικη ηγεμονία ήταν η φυσική κατάληξη.⁴⁵ Ένας από τους πιο ενθουσιώδεις και πεισμένους οπαδούς του κοινωνικού δαρβινισμού και της λευκής υπεροχής ήταν ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Θιοντορ Ρούσβελτ που, στο *The Winning of the West*, θεωρούσε τους Αγγλοσάξονες κλάδο της νορδικής φυλής, ερμήνευε την κατάκτηση του αμερικάνικου Γουέστ σαν προέκταση της εξάπλωσης των γερμανικών φυλών και την εξυμνούσε ως «επίτευγμα αυτής της ισχυρής ιστορίας της φυλετικής ανάπτυξης».⁴⁶ Στη γραμμή του Φράνσις Γκάλτον, ο Μάντισον Γκραντ, συγγραφέας του *Hereditary Genius*, βάδιζε προς την υπέρβαση του κοινωνικού δαρβινισμού και την υιοθέτηση

42. Turner (1986), σελ. 3.

43. Παρατίθεται στο Stannard (1992), σελ. 172.

44. Παρατίθεται στο Hofstadter (1992), σελ. 174.

45. Παρατίθεται στο Bequemont (1992), σελ. 157.

46. Παρατίθεται στο Hofstadter (1992), σελ. 175.

ενός βιολογικού ντετερμινισμού όπου η «φυσική επιλογή» έπρεπε να αντικατασταθεί από την «τεχνητή επιλογή» των φυλών. Σύμφωνα με τον Γκραντ, η καταστροφή των Ινδιάνων έδειχνε το σωστό δρόμο, αφού αποδείκνυε ότι μια δραστική πολιτική εξολόθρευσης των αδύναμων, των απροσάρμοστων στον πολιτισμό και των «εκφυλισμένων» θα επέτρεπε εν καιρώ την «απαλλαγή από τους ανεπιθύμητους που γεμίζουν τις φυλακές μας, τα νοσοκομεία μας και τα ψυχιατρικά μας άσυλα».⁴⁷

Η Αφρική όμως είναι ο χώρος που έγινε, στο δυτικό φαντασιακό του 19ου αιώνα, μια προνομιακή οθόνη για την προβολή των αποικιακών φαντασιώσεων. Ήπειρος κατακτημένη μα πάντα ξένη και άγνωστη, στο έπακρο εξωτική, η εξερεύνηση της οποίας είχε βιωθεί και εκλαϊκευτεί σαν μια κάθοδος «στη νύχτα των πρώτων εποχών», η Αφρική τραβούσε το βλέμμα των συγγραφέων, των σοφών, των ιεραπόστολων, των τυχοδιωχτών. Ιδανικός καθρέφτης ενός κόσμου «επινοημένου» από τη Δύση, η ήπειρος αυτή, σε αντίθεση με την Ινδία που συγκέντρωνε την προσοχή μιας ευρωπαϊκής κουλτούρας στοιχειωμένης από το μύθο των Αρίων, είχε πολύ φυσικά θεωρηθεί το καταφύγιο μιας πρωτόγονης και άγριας ανθρωπότητας. Είναι γνωστή η θέση που αποδόθηκε στους Αφρικανούς στη φυλετική τυπολογία που καθιέρωσε ο ιδρυτής της Ανθρωπολογικής Εταιρείας του Παρισιού, ο Πολ Μπροκά.⁴⁸ Δεν είναι άχρηστο να υπενθυμίσουμε επίσης πώς τους απεικόνισε στα βιβλία του ο βρετανός ανθρωπολόγος Γουίλιαμ Γούνινγκτον Ριντ, εξερευνητής και μεγάλος ταξιδευτής, γνωστός σήμερα περισσότερο για τη μακρόχρονη αλληλογραφία του με τον Δαρβίνο, στον οποίο προμήθευσε πολλά υλικά για το βιβλίο του *Descent of Man*. Το 1863, ο Ριντ δημοσίευσε το *Savage Africa*, μια μακροσκελή ταξιδιωτική αφήγηση που ξεχειλίζει από γεωγραφικές και εθνολογικές πληροφορίες,

47. Grant (1920), σελ. 50-51.

48. Cohen (1980), σελ. 292-362.

περιγραφές τροπικών δασών και μεγάλων λιμνών, καθώς και προσεχτικές παρατηρήσεις τοπικών ηθών, και που κλείνει με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στη «λύτρωση» αυτής της ηπείρου. Αφού διαπίστωνε ότι, απέναντι σε πληθυσμούς που δεν είχαν γραφτή γλώσσα και οποιαδήποτε κουλτούρα, η δουλεία ήταν «αναγκαιότητα»,⁴⁹ ο Ριντ προφήτευε το μέλλον της ηπείρου, μετά από μια μακρόχρονη περίοδο βρετανικής και γαλλικής αποικιοκρατίας.⁵⁰ Κάτω από την κυριαρχία των αποικιακών δυνάμεων, οι Αφρικανοί θα μεταμόρφωναν την ήπειρό τους σε ένα είδος κήπου, χτίζοντας πόλεις μέσα στα δάση και αρδεύοντας τις ερήμους. Αφού θα είχαν εκπληρώσει το έργο τους, μεταφέροντας αυτό «το ελιξίριο της ζωής στις φλέβες της μητέρας τους» και αποκαθιστώντας την «αθάνατη ομορφιά» της, οι Αφρικανοί θα μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη σκηνή της ιστορίας. «Είναι πιθανό –κατέληγε ο Ριντ– ότι κατά την εκπλήρωση αυτού του έργου θα εξολοθρευτούν. Πρέπει να μάθουμε να αντικρίζουμε αυτό το αποτέλεσμα με αταραξία (with composure). Εικονογραφεί τον ευεργετικό νόμο της φύσης, σύμφωνα με τον οποίο ο αδύναμος πρέπει να τρώγεται από τον ισχυρό».⁵¹ Ο Ριντ περιέγραφε αυτή την εξόπωση με πολύ βρετανική συστολή και εγκράτεια, που έπαιρναν μάλιστα, στις τελευταίες σελίδες, τρυφερές, βουκολικές αποχρώσεις. Έκλεινε το βιβλίο του με μια γλυκερή εικόνα που αξίζει να τη μνημονεύσουμε: στις όχθες του Νίγηρα, που είχε γίνει ένα ποτάμι τόσο ρομαντικό όσο και ο Ρήνος, νεαρές διάβαζαν, με δάκρια στα μάτια, ένα βιβλίο με τίτλο *The Last of the Negroes*.

Αυτή η μεγάλη συζήτηση γύρω από την «εξαφάνιση των κατώτερων φυλών», που χαρακτηρίζονταν άλλοτε «παρακμάζουσες» και άλλοτε «θνήσκουσες» (sterbenden, dying), πάντως αναπόφευκτα καταδικασμένες να παραχωρήσουν τη θέση τους

49. Reade (1863), σελ. 583.

50. Reade (1863), σελ. 586.

51. Reade (1863), σελ. 587.

στο δυτικό πολιτισμό, διασχίζει όλο το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Όταν αναλύεται αναδρομικά, εμφανίζεται σαν κάτι περισσότερο από ένα ασυνήθιστα πλούσιο οπλοστάσιο από ρατσιστικά στερεότυπα – που διατυπώνονται στη γλώσσα της επιστήμης, της ηθικής και της φιλοσοφίας της ιστορίας– στο πλαίσιο της κουλτούρας της ιμπεριαλιστικής και αποικιοκρατικής Ευρώπης: εικονογραφεί τις προσπάθειες εξορθολογισμού και ιδεολογικής νομιμοποίησης μιας γιγάντιας επιχείρησης κατάκτησης και γενοκτονίας.⁵² Αντί να μένουν περιορισμένες στις εταιρείες των σοφών λογίων, αυτές οι έννοιες διαπότιζαν βαθιά την πολιτική γλώσσα της εποχής. Το 1898, ο βρετανός πρωθυπουργός Λόρδος Σόλσμερι διαιρούσε τον κόσμο σε δύο κατηγορίες, «τα ζωντανά έθνη και τα θνήσκοντα έθνη»,⁵³ ενώ δύο χρόνια αργότερα, σ' ένα φλογερό λόγο, ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος ο Β' παρακινούσε τους γερμανούς στρατιώτες που στέλνονταν στην Κίνα για να καταστείλουν την εξέγερση των Μπόξερ, να τους εξολοθρεύσουν με την ίδια βία που είχαν δείξει οι Ούννοι κάτω από την καθοδήγηση του Αττίλα.⁵⁴ Αυτή η πρόζα, αδιανόητη απέναντι σ' ένα ευρωπαϊκό έθνος, αντιστοιχούσε σε κοινές πρακτικές όλων των αποικιακών δυνάμεων.

Αποικιακοί πόλεμοι και εγκλήματα

Φυσικά, οι αποικιακοί πόλεμοι –αυτοί οι *small wars* στο στρατιωτικό ιδίωμα της εποχής– χρησιμοποιούσαν ανθρώπινους και υλικούς πόρους ασύγκριτα κατώτερους από το Μεγάλο Πόλεμο. Δεν απειλούσαν να διαταράξουν το σύνολο των δομών και των

52. Βλ. στο θέμα αυτό τη βασική μελέτη του Brantlinger (1995), σελ. 43-56.

53. Grenville (1964), σελ. 165.

54. Blackbourn (1997), σελ. 426, Arendt (1976), σελ. 185 (γαλλ. μτφ., σελ. 112). Για τις αγριότητες των γερμανικών στρατευμάτων κατά την καταστολή της εξέγερσης των Μπόξερ, βλ. Cohen (1997), σελ. 184-185.

κοινωνικών σχέσεων των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ τα θύματά τους –τουλάχιστον αυτά που οφείλονταν άμεσα στις ένοπλες συγκρούσεις– παρέμεναν πολύ λιγότερα από τα εκατομμύρια των νεκρών της σφαγής του 1914-1918. Η σύλληψή τους, όμως, εμπεριείχε ήδη την αρχή του ολοκληρωτικού πολέμου. Δεν είχαμε να κάνουμε με συγκρούσεις από αυτές που πρόβλεπε το διεθνές δίκαιο, που φέρνανε αντιμέτωπα δυο αντίπαλα κράτη και καταλήγανε σε ειρηνευτικές συνθήκες: ήταν πόλεμοι λεηλασίας και καταστροφής, που δεν κηρύσσονταν και που έκλειναν με την ολοκληρωτική υποδούλωση των καταχτημένων χωρών. Οι εχθροί δεν ήταν ούτε κυβερνήσεις ούτε πραγματικοί στρατοί αλλά οι ίδιοι οι πληθυσμοί – γι' αυτό απουσίαζε και κάθε διάκριση ανάμεσα σε μαχητές και άμαχους.⁵⁵ Να γιατί άρεσε στο στρατηγό Μπυζό να λέει στους αξιωματικούς του ότι, για να κάνουν πόλεμο στην Αλγερία, έπρεπε καταρχήν να ξεχάσουν τα περισσότερα από όσα είχαν μάθει στις γαλλικές στρατιωτικές σχολές και να συνειδητοποιήσουν ότι ο αγώνας τους δεν γινόταν «ενάντια σ' έναν εχθρικό στρατό μα ενάντια σ' έναν εχθρικό λαό».⁵⁶ Στην Αφρική ήταν που τα ευρωπαϊκά κράτη χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά μαζικά τα μυδραλιοβόλα και τα αυτόματα όπλα, η δύναμη πυρός των οποίων είχε αποδειχτεί στον Αμερικάνικο Εμφύλιο. Αυτή η στρατιωτική υπεροχή ήταν αποφασιστική για την αποικιοποίηση της Αφρικής και, σε κάποιες κρίσιμες μάχες, επέτρεψε στη British South Africa Company να κρατήσει τη Ροδεσία, στο στρατηγό Λουγκάρντ να παραμείνει στην Ουγκάντα και στους Γερμανούς να διατηρήσουν την Ταγκανίκα. Τα εγχειρίδια στρατιωτικής ιστορίας αναφέρουν συχνά τη μάχη του Ομντουρμάν όπου, το 1898, μια βρετανική μονάδα με μερικές εκατοντάδες στρατιώτες, με διοικητή το Λόρδο Κίτσεναρ και εξοπλισμένη με σύγχρονα μυδραλιοβόλα, κατατρόπωσε πολλές

55. Wesseling (1989), σελ. 3-4.

56. Etamad (2001), σελ. 113.

χιλιάδες σουδανούς πολεμιστές, σκοτώνοντας 11.000⁵⁷ («Θα τους θερίσουμε σαν ώριμα στάχια», είχε δηλώσει την παραμονή αυτής της σφαγής ο νεαρός Ουίνστον Τσόρτσιλ).⁵⁸ Όμως, πέρα από την ανωτερότητα των όπλων, που έγινε συντριπτική μόνο στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν το μεγάλο κύμα της βιομηχανικής επανάστασης μεταμόρφωσε ποιοτικά τις στρατιωτικές τεχνικές, το μυστικό των αποικιακών κατακτήσεων βρισκόταν στην ορθολογική οργάνωση των αποικιακών μονάδων, που διέθεταν αποτελεσματική διοικητική υποδομή, είχαν σταθερό ανεφοδιασμό και τακτική αντικατάσταση με διαρκώς νέα στρατεύματα, και διατηρούσαν διαρκείς δεσμούς με τη μητρόπολη.⁵⁹

Οι καταστροφικές συνέπειες της αποικιοκρατίας θα γίνουν αισθητές μακροπρόθεσμα, όχι στα πεδία των μαχών, όπου οι απώλειες ήταν σε τελική ανάλυση περιορισμένες, αλλά στο σύνολο των κατακτημένων εδαφών, λόγω μιας δημογραφικής πτώσης που, σε πολλές περιπτώσεις, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αλλιώς παρά μόνο με τον όρο γενοκτονία. Ο πληθυσμός της σημερινής Σρι Λάνκα, πριν την αποικιοποίηση, υπολογιζόταν κάπου ανάμεσα στα 4 και τα 10 εκατομμύρια ψυχές – το 1920 είχε περιοριστεί σε περίπου ένα εκατομμύριο. Μεταξύ 1830 και 1870, ο αλγερινός πληθυσμός γνώρισε μείωση κατά 15-20%, περνώντας από τα 3 στα 2,3 εκατομμύρια (ο Βικτόρ Ουγκό είχε περιγράψει με μια χτυπητή μεταφορική εικόνα αυτόν το γαλλικό αποικιακό πόλεμο –«Ζαάτσα, Τλεμσέν, Μάσκαρα: ο Στρατός στην Αφρική γίνεται τίγρης»⁶⁰– που ο στρατηγός Λαπασέ τον συνόψισε σε μια απλούστερη αλλά όχι λιγότερο εύγλωττη διατύπωση: «κλοπή και αρπαγή»⁶¹). Στο Κονγκό, όπου η άγρια εκμετάλλευση που εφαρμόστηκε στα ορυχεία χαλκού του βασιλιά

57. Ellis (1975), σελ. 18, Killingray (1989), σελ. 147.

58. Παρατίθεται στο Landes (2000), σελ. 553.

59. Howard (1988), σελ. 132, Parker (1988), σελ. 136.

60. Παρατίθεται στο Maspero (1993), σελ. 175, Etamad (2001), σελ. 131.

61. Ageron (1979), σελ. 12-14.

Λεοπόλδου Β' συγγένευε με πραγματική μορφή εξόντωσης μέσω της εργασίας,⁶² ο πληθυσμός μειώθηκε στο μισό ανάμεσα στο 1880 και το 1920, περνώντας από τα είκοσι στα δέκα εκατομμύρια. Στην Ακτή του Ελεφαντοστού, ο πληθυσμός έπεσε μέσα σε δέκα χρόνια, μεταξύ 1900 και 1910, από 1,5 εκατομμύριο σε 160.000. Στο Σουδάν, η δημογραφική πτώση ήταν 75%: από 8-9 κατοίκους το 1882, χρονιά που ξεκίνησε η αγγλική αποικιοποίηση, σε 2-3 εκατομμύρια το 1903. Στην Ταϊτή και τη Νέα Καληδονία, η δημογραφική πτώση έφτασε το 90%.⁶³ Σύμφωνα με τις πιο αξιόπιστες εκτιμήσεις, ο αριθμός των θυμάτων των ευρωπαϊκών καταχτήσεων στην Ασία και την Αφρική κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα είναι γύρω στα 50-60 εκατομμύρια, με τα μισά περίπου να οφείλονται στο λιμό στην Ινδία.⁶⁴

Οι αποικιακοί πόλεμοι των Γερμανών στη Νοτιοδυτική Αφρική, στις αρχές του αιώνα, παρουσίαζαν όλα τα γνωρίσματα μιας εκστρατείας εξολόθρευσης που προεικόνιζε, σε πολύ μικρή κλίμακα, τον πόλεμο του Χίτλερ ενάντια στην ΕΣΣΔ το 1941.⁶⁵ Το 1904, η καταστολή της εξέγερσης των Χερέρο, στη σημερινή Ναμίμπια, πήρε το χαρακτήρα πραγματικής γενοκτονίας, για την οποία ο στρατηγός φον Τρότα, διοικητής των επιχειρήσεων, ανέλαβε με υπερηφάνεια την ευθύνη με μια διάσημη «διαταγή εξόντωσης» (Vernichtungsbefehl).⁶⁶ Οι γερμανικές αρχές αποφάσισαν να μην πιάσουν αιχμάλωτους πολεμιστές και να μην ασχοληθούν με τις γυναίκες και τα παιδιά, που οδηγήθηκαν και

62. Hochschild (1998), σελ. 264-265, Gay (1993), σελ. 87-88, Etamad (2001), σελ. 132.

63. Etamad (2001), σελ. 129-135.

64. Etamad (2001), σελ. 134-135, 291-301. Για τη χρήση του λιμού στην Ινδία ως εργαλείου αποικιακής κυριαρχίας, βλ. Davis (2000).

65. Helbig (1998), σελ. 102-111.

66. Bridgman (1981), σελ. 127-129. Η διαταγή του στρατηγού φον Τρότα για την εξόντωση αναδημοσιεύεται στο Drechsler (1986), σελ. 138. Για την ιστοριογραφική συζήτηση σχετικά με τη γενοκτονία των Χερέρο, βλ. Krüger (1999), σελ. 62-68.

εγκαταλείφθηκαν στην έρημο. Ο πληθυσμός των Χερέρο, περίπου 80.000 άτομα το 1904, μειώθηκε σε λιγότερους από 20.000 ένα χρόνο αργότερα. Με ανάλογες μεθόδους αντιμετωπίστηκε η εξέγερση των Οτεντότων, με αποτέλεσμα τη μείωση του πληθυσμού τους στο μισό (από 20.000 σε 10.000).⁶⁷ Μέσα στα επόμενα χρόνια, ο στρατηγός φον Τρότα έμελλε να επιβεβαιώσει σε πολλά άρθρα ότι η εξόντωση των Χερέρο ήταν ένας «φυλετικός πόλεμος» (Rassenkampf) ενάντια σε «παρακμάζοντες» (untergehender) ή «θνήσκοντες λαούς» (sterbenden Völker). Στον αγώνα αυτό, εξηγούσε, ο δαρβινικός νόμος «της επιβίωσης του ισχυροτέρου» αποδείχτηκε ένα κριτήριο προσανατολισμού πιο κατάλληλο από το διεθνές δίκαιο.⁶⁸ Κατά τις συζητήσεις που έγιναν την εποχή αυτή στο Ράιχσταγκ, οι εθνικιστές είχαν υποστηρίξει ηχηρά την εξολόθρευση των «αγρίων» και των «κτηνών» που είχαν εξεγερθεί στην Αφρική ενάντια στην αποικιακή κυριαρχία, ενώ οι σοσιαλιστές – που κατά τα άλλα ανησυχούσαν για τους μικτούς γάμους στις αποικίες – είχαν στιγματίσει τις αγριότητες που υποβάθμιζαν το γερμανικό αυτοκρατορικό στρατό σ' ένα επίπεδο «κτηνωδίας» αντάξιο των θυμάτων του. Οι συζητήσεις αυτές αποδεικνύουν ότι έννοιες όπως «φυλετικός πόλεμος», «εξόντωση» και «υπανθρωπότητα» είχαν γίνει συνηθισμένες στη Γερμανία, επί Κάιζερ Γουλιέλμου Β', σε συνέπεια της αποικιακής πολιτικής.⁶⁹ Ο ναζισμός θα αναλάβει να συντηρήσει τη μνήμη αυτού του παρελθόντος τόσο μέσα από τις εκδοτικές του στρατηγικές όσο και μέσα από τον κινηματογράφο. Το 1941, λίγο πριν ξεκινήσει ο πόλεμος εναντίον της ΕΣΣΔ, κυκλοφόρησαν στις γερμανικές αίθουσες δυο αποικιακές ταινίες για το ευρύ κοινό, *Carl Peters* και *Ohm Krüger*, η σπουδαιότητα των οποίων υπογραμμίστηκε, στην πρεμιέρα στο UFA-

67. Bridgman (1981), σελ. 131, 164.

68. Krüger (1999), σελ. 65-66.

69. Walser Smith (1998), σελ. 107-124.

Palast του Βερολίνου, με την παρουσία του Υπουργού Προπαγάνδας Γιόζεφ Γκέμπελς.⁷⁰

Τελευταία επιχείρηση αποικιακής κατάχτησης, ο αιθιοπικός πόλεμος που ξεκίνησε ο ιταλικός φασισμός το 1935 κάνει μια σύνδεση ανάμεσα στον ευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό του 19ου αιώνα και το ναζιστικό πόλεμο για γερμανικό Lebensraum. Δικαιωμένος με τα κλασικά επιχειρήματα του αποικιοκρατικού ρατσισμού –«η Αφρική δεν θα μπορούσε ποτέ να ανήκει στους Αφρικάνους»– και μια δημογραφική αγόρευση με κοινωνικοδαρβινιστική προέλευση –«μόνο οι γόνιμοι λαοί, αυτοί που έχουν την περηφάνια και τη βούληση να εξαπλώνουν τη φυλή τους πάνω στον πλανήτη, έχουν δικαίωμα να κατέχουν μια αυτοκρατορία»⁷¹–, ο πόλεμος αυτός πραγματοποιήθηκε με σύγχρονα μέσα καταστροφής, κυρίως με μαζική χρήση χημικών όπλων. Τον Ιούνιο του 1936, ο Μουσολίνι είχε δώσει διαταγή στον Ροντόλφο Γκρατσιάνι, που διεύθυνε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Αιθιοπία, να «ακολουθήσει μια συστηματική πολιτική τρομοκράτησης και εξολόθρευσης των ανταρτών και των σύνενοχων πληθυσμών».⁷² Μεταξύ 1935 και 1939, η αιθιοπική αντίσταση κάμφθηκε από έναν πόλεμο που συνδύαζε συμβατικά και χημικά όπλα και προκάλεσε το θάνατο 250.000 «ιθαγενών». Ο στόχος του φασισμού, μακροπρόθεσμα, ήταν να προσανατολίσει προς τις αφρικανικές αποικίες την ιταλική μετανάστευση. Ο Αλεσάντρο Λεσόνα, Υπουργός Αποικιών, ονειρευόταν μια «Αιθιοπία χωρίς Αιθίοπες», κατοικημένη από Ιταλούς και κυβερνημένη σε συνθήκες απαρτχάιντ, στη βάση ενός αυστηρού διαχωρισμού του ντόπιου πληθυσμού.⁷³ Η αντισημιτική διάσταση των φυλετικών νόμων που

70. Hake (1988), σελ. 179.

71. Παρατίθεται στο Del Boca (1995), σελ. 334.

72. Τηλεγράφημα της 8ης Ιουνίου 1936, παρατίθεται στο Del Boca (1996), σελ. 75.

73. Del Boca (1995), σελ.336-337.

εκδόθηκαν το 1938 ήταν η πιο ορατή κι είχε βαριές συνέπειες στην ιταλική κοινωνία, πήγαζαν ωστόσο από την ανάγκη να «διαχωριστούν» οι Ιταλοί από τους «ιθαγενείς» στις αφρικανικές αποικίες.⁷⁴ Πολλοί ιστορικοί έχουν χαρακτηρίσει γενοκτονικό αυτό τον αποικιακό πόλεμο του φασισμού⁷⁵ – οι φωτογραφίες των ιταλών στρατιωτών που ποζάρουν καμαρωτοί δείχνοντας κομμένα κεφάλια αιθιοπών ανταρτών μπορούν να συγκριθούν, ως προς την ωμότητα, με τις γνωστότερες σήμερα εικόνες που μαρτυρούν τα κατορθώματα της Βέρμαχτ στην Πολωνία και τη Σοβιετική Ένωση.

Ο ναζισμός και ο «ζωτικός χώρος»

Ο ναζιστικός πόλεμος εναντίον της ΕΣΣΔ εικονογραφεί τους δεσμούς που συνδέουν, μέσα στη γερμανική ιστορία, τη χιτλερική *Weltanschauung* με την ευρωπαϊκή αποικιοκρατία του 19ου αιώνα. Ο γερμανικός *Blitzkrieg* του 1941 συμπύκνωνε όλους τους ναζιστικούς στόχους, στους οποίους η θέληση να εξαφανιστεί η ΕΣΣΔ και ο κομμουνισμός ήταν αξεδιάλυτη από την κατάκτηση του *Lebensraum*, του «ζωτικού χώρου» για τη Γερμανία στα ανατολικά της Ευρώπης. Το ναζιστικό σχέδιο (*Generalplan Ost*), καταστρωμένο με τη συνδρομή πολλών ερευνητικών κέντρων όπου εργάζονταν πλήθος γεωγράφοι, οικονομολόγοι, δημογράφοι και ειδικοί των «φυλετικών επιστημών»,⁷⁶ πρόβλεπε τη γερμανική αποικιοποίηση των εδαφών που περιλαμβάνονταν μεταξύ Λένινγκραντ και Κριμαίας. Παρά κάποιες διαφοροποιήσεις που εμφανίστηκαν ανάμεσα στην έναρξη του *Blitzkrieg* ενάντια στην ΕΣΣΔ και τη συνολική αποτυχία της επίθεσης της

74. De Felice (1993), σελ. 236-239.

75. Rochat (1980), Tranfaglia (1995), σελ. 670, Milza (1999), σελ. 672-673, Labanca (1999), σελ. 145-163.

76. Burleigh (1988).

Βέρμαχτ το 1943, οι γενικές κατευθύνσεις του ήταν σαφώς προσδιορισμένες. Έπρεπε να ξεκινήσει με την εκκένωση –μέσω εκτόπισης ή εξολόθρευσης– περίπου 30 με 40 εκατομμυρίων Σλάβων, «φυλετικά ανεπιθύμητων» (*rassisch unerwünscht*), και στη συνέχεια με τη σταδιακή εγκατάσταση, κλιμακωμένη μέσα σε μια τριακονταετία, δέκα περίπου εκατομμυρίων Γερμανών ή πληθυσμών γερμανικής καταγωγής (*Volksdeutsche, Deutschstämmige*), προορισμένων να κατοικήσουν τα καταχτημένα εδάφη και να βασιλέψουν πάνω στους Σλάβους που θα είχαν υποβιβαστεί σε δούλους (*Heloten*). Η εξόντωση των «φυλών» που κρίνονταν βλαβερές, όπως οι Εβραίοι και οι Τσιγγάνοι, αποτελούσε μέρος αυτού του συνολικού σχεδίου και έπρεπε να ολοκληρωθεί στη διάρκεια της σύγκρουσης.⁷⁷ Το Νοέμβριο του 1941, στη διάρκεια της γερμανικής επίθεσης στην ΕΣΣΔ, ο Γκέρινγκ πρόβλεπε, στις συζητήσεις του με τον ιταλό Υπουργό Εξωτερικών Γκαλεάτσο Τσάνο, ότι ο λιμός θα έθιγε 20 με 30 εκατομμύρια Σοβιετικούς μέσα στην επόμενη χρονιά.⁷⁸ Η προέλαση της Βέρμαχτ συνεπαγόταν τη συστηματική λεηλασία των καταχτημένων εδαφών. Οι Εβραίοι, που θεωρούνταν κάτοχοι της εξουσίας στην ΕΣΣΔ και εγκέφαλος του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, ήταν βασικός στόχος του ναζιστικού πολέμου. Σ' αυτό το συγκρητισμό κατάχτησης και (πολιτικής και φυλετικής) εξόντωσης βρίσκεται το μυστικό της ακραίας βίας και ωμότητας αυτού του πολέμου.⁷⁹

Στο νομικό πεδίο, ο επεκτατισμός προς ανατολάς και ο καταχτητικός πόλεμος δικαιώνονταν από τον Καρλ Σμιτ, σ' ένα δοκίμιο του 1941 αφιερωμένο στην έννοια του *Grossraum*, στο οποίο θα επανέλθουμε. Ο Σμιτ αναγνώριζε ότι ο εν εξελίξει πόλεμος αναιρούσε τις αρχές του διεθνούς δικαίου, πρόσθετε όμως ότι

77. Madajzyk (1993), σελ. 12-17, Graml (1998), σελ. 450.

78. Παρατίθεται στο Aly (1995), σελ. 285.

79. Για τον συγκρητισμό της ναζιστικής κοσμοθεωρίας, βλ. Mayer (1990), σελ. 114.

ήταν ενταγμένος σε μια επεκτατική τάση που οι μεγάλες δυνάμεις είχαν μπορέσει να πραγματοποιήσουν εκτός Ευρώπης και που αποτελούσε το υπόβαθρό του. Το ευρωπαϊκό δίκαιο, που οι γενικές του κατευθύνσεις είχαν οριστεί από το 16ο αιώνα, είχε την αποστολή να εγκαθιδρύσει μίαν ηπειρωτική γεωπολιτική τάξη πραγμάτων, που είχε ένα σιωπηρό αξίωμα: την αποικιακή επέκταση στον εξευρωπαϊκό κόσμο. «Ο μη ευρωπαϊκός χώρος – έγραφε ο Σμιτ – ήταν χωρίς κυρίους (*herrenlos*), απολίτιστος ή ημιπολιτισμένος, έδαφος προς αποικισμό, αντικείμενο κατάκτησης για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις που έγιναν έτσι αυτοκρατορίες, χάρι στις υπερπόντιες αποικίες τους. Οι αποικίες στάθηκαν έως σήμερα το θεμελιωτικό χωρικό στοιχείο (*raumhafte Grundtatsache*) του ευρωπαϊκού δικαίου».⁸⁰ Από την Πορτογαλία ως την Ισπανία, από τη Μεγάλη Βρετανία ως τη Γαλλία και την Ολλανδία, όλοι μπόρεσαν να οικοδομήσουν την αυτοκρατορία τους, με εξαίρεση την Πρωσία, η εδαφική επέκταση της οποίας μπορούσε συνεπώς να γίνει «μόνο σε βάρος των γειτόνων της, που ανήκαν, από νομική άποψη, στην ευρωπαϊκή κοινότητα».⁸¹ Ο γερμανικός ιμπεριαλισμός ανέτρεψε την ισορροπία της ηπείρου και ποδοπάτησε τους νόμους της, έλεγε ουσιαστικά ο Σμιτ, όμως η δράση του εντασσόταν σε μια σαφώς δυτική τροχιά. Με άλλα λόγια, οι Γερμανοί εφάρμοζαν απλώς στην Πολωνία, την Ουκρανία, τις βαλτικές χώρες και τη Ρωσία τις ίδιες αρχές και τις ίδιες μεθόδους που η Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο είχαν υιοθετήσει ήδη στην Αφρική και την Ασία.

Στις συνομιλίες του με τον Μάρτιν Μπόρμαν το 1941-1942, ο Χίτλερ σύγκρινε συχνά το γερμανικό πόλεμο στο ανατολικό μέτωπο με τους αποικιακούς πολέμους. Ο σλαβικός κόσμος έπρεπε να υποδουλωθεί και να αποικιστεί ώσπου να μεταμορφωθεί σ' ένα είδος «γερμανικής Ινδίας», ενώ ο πληθυσμός του –οι «ιθαγε-

80. Schmitt (1991), σελ. 68.

81. Schmitt (1991), σελ. 69.

νείς»- έπρεπε να εξουδετερωθεί με μεθόδους καταστροφής ανάλογες με κείνες που είχαν εφαρμοστεί από τους Άγγλους στις αποικίες τους και από τις Ηνωμένες Πολιτείες ενάντια στις ινδιάνικες φυλές. Η δουλική υποταγή των σλαβικών λαών, η εξόντωση των Τσιγγάνων και κυρίως των Εβραίων, θεωρούνταν διαφορετικές όψεις μιας συνολικής διαδικασίας, το μοντέλο της οποίας ήταν οι ευρωπαϊκές αποικιακές κατακτήσεις στην Αφρική και την Ασία, όπως κι οι ινδιάνικοι πόλεμοι στο αμερικάνικο Γουέστ. Είχαν χαράξει μια ιστορική τροχιά μέσα στην οποία η ναζιστική πολιτική, έκφραση ενός όψιμου ιμπεριαλισμού, έβρισκε τη δικαίωσή της και τη φυσική της θέση. Όπως και άλλοι ιδεολόγοι του ναζισμού, π.χ. ο Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, ο Χίτλερ δεν έκρυβε το θαυμασμό του για τη Μεγάλη Βρετανία, ή ακόμα και για τον Τσόρτσιλ (πριν τη «διαφθορά» του από τον αγγλοαμερικάνικο ιουδαϊσμό), του οποίου εγκωμίαζε την «υπερηφάνεια», που οφειλόταν στην αίσθηση φυλετικής ανωτερότητας και στη συνείδηση της «εκπολιτιστικής αποστολής» της Μεγάλης Βρετανίας.⁸² Χάρι στον Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλεν, βαγκνερικό ρατσιστή αγγλικής καταγωγής, είχε μάθει να ξεχωρίζει την παλιά, αριστοκρατική και αποικιακή, Βρετανία, του Μπερκ και του Γκλάντστοουν, από το σύγχρονο βασίλειο, εμπορικό και υλιστικό, ενσάρκωση του Zivilisation και πνευματικώς αντίθετο στη Γερμανία.⁸³ Ο Χίτλερ δεν έχανε την ελπίδα του, κατά την πρώτη φάση του πολέμου, ότι θα έφτανε σε κάποια συμφωνία με τους Βρετανούς στη βάση μιας «δίκαιας» μοιρασιάς: το σεβασμό της ναυτικής τους ηγεμονίας έναντι της αναγνώρισης της γερ-

82. Picker (1977), σελ. 464-465 (γαλλ. μτφ., σελ. 540-541). Ο Χίτλερ, στις ιδιαίτερες συνομιλίες του, δεν έκρυβε επίσης την πικρία του για τον ιαπωνικό επεκτατισμό στην Ασία, ο οποίος συνεπαγόταν, παρά τη συμμαχία της Γερμανίας με την αυτοκρατορική Ιαπωνία, μια «υποχώρηση του λευκού ανθρώπου», δηλ. της Μεγάλης Βρετανίας, βλ. Kershaw (2000), σελ. 730. Για το θαυμασμό του Ρόζενμπεργκ απέναντι στη Μεγάλη Βρετανία, βλ. Cecil (1972), σελ. 162.

83. Field (1981), σελ. 355.

μανικής κυριαρχίας στην ηπειρωτική Ευρώπη.

«Ό,τι είναι η Ινδία για την Αγγλία – διαβεβαίωνε ο Χίτλερ τον Αύγουστο του 1941, στην αρχή της επίθεσης εναντίον της ΕΣΣΔ–, αυτό θα γίνουν τα εδάφη της Ανατολής για μας».⁸⁴ Και το Σεπτέμβριο: «Αν οι Άγγλοι διώχονταν από κει, η Ινδία θα καταστρεφόταν. Ο ρόλος μας στην Ανατολή θα είναι ανάλογος με το ρόλο των Άγγλων στις Ινδίες».⁸⁵ Η σύγκριση αυτή επανέρχεται διαρκώς στις συζητήσεις του όλα αυτά τα κρίσιμα χρόνια, όπου ο βρετανικός ιμπεριαλισμός είχε αναγορευτεί σε μοντέλο: «Θα μας είναι εφικτό να κυβερνήσουμε αυτή την περιοχή της Ανατολής με 250.000 άντρες, πλαισιωμένους από καλούς διοικητές. Ας παραδειγματιστούμε από τους Άγγλους που, με 250.000 όλους κι όλους, απ' τους οποίους 50.000 στρατιώτες, κυβερνούν 400 εκατομμύρια Ινδών. Αυτός ο χώρος της Ανατολής πρέπει να κυριαρχείται για πάντα από Γερμανούς».⁸⁶ Στα μέσα Οκτωβρίου του 1941, όταν οι γερμανικές στρατιές έφτασαν στα πρόθυρα του Λένινγκραντ, ο Χίτλερ αφέθηκε σε τολμηρές προβλέψεις για το μέλλον της καταχτημένης από τους Γερμανούς ανατολικής Ευρώπης, προβλέψεις που θυμίζουν τις αφρικανικές φαντασιώσεις του Γουίνγκουντ Ριντ: «...σε είκοσι χρόνια, η Ουκρανία θα έχει ήδη είκοσι εκατομμύρια κατοίκους, που δεν θα είναι αυτόχθονες. Σε τριακόσια χρόνια, αυτή η χώρα θα έχει γίνει ένας από τους ομορφότερους κήπους του κόσμου».⁸⁷ Η εκπλήρωση αυτής της «εκπολιτιστικής αποστολής» συνεπαγόταν αναπόφευκτα την εξαφάνιση των «ιθαγενών», σύμφωνα με μια διαδικασία ανάλογη με την κατάκτηση του αμερικάνικου Φαρ Ουέστ: «Οι ιθαγενείς, θα πρέπει να τους περάσουμε από κρησάρα. (...) Ένα

84. Hitler (1952), τόμ. Ι, σελ. 25. Η σχέση ανάμεσα στην αποικιακή παράδοση και τον ολοκληρωτικό πόλεμο υπογραμμίζεται στο Losurdo (1996), σελ. 179-255.

85. Hitler (1952), τόμ. Ι, σελ. 34.

86. Hitler (1952), τόμ. Ι, σελ. 16.

87. Hitler (1952), τόμ. Ι, σελ. 68.

είναι το καθήκον μας: να εκγερμανίσουμε αυτή τη χώρα με τη μετανάστευση Γερμανών, αντιμετωπίζοντας τους ιθαγενείς της σαν ερυθρόδερμους». ⁸⁸ Το 1942, σύγκρινε την καταστολή της αντίστασης στα κατεχόμενα εδάφη με «τον πόλεμο εναντίον των Ινδιάνων στη Βόρεια Αμερική». ⁸⁹ Οι «ιθαγενείς» δεν έπρεπε να εκγερμανιστούν αλλά απλώς να υποβιβαστούν σε κατάσταση δουλείας. Επεκτείνοντας τη σύγκριση των Σλάβων του Lebensraum με τους Ινδούς των αγγλικών αποικιών και τους λαούς του Μεξικού πριν την κατάκτηση του Κορτές, ο Χίτλερ τους ταύτιζε με μη Ευρωπαίους. Απέκλειε την «εκπαίδευσή» τους, γιατί αυτή θα συνέβαινε «σε βάρος των λευκών». ⁹⁰ Η ταύτιση των Σλάβων με τους «αγρίους» της αποικιακής εικονογραφίας επανερχόταν και σε άλλες συζητήσεις όπου γινόταν λόγος για τις μεθόδους που θα υιοθετούνταν για τον αποικισμό της Ανατολής. Ο Χίτλερ πρότεινε να τους διδάξουν «μια γλώσσα των χειρονομιών», να τεθεί εκτός νόμου η λογοτεχνία τους και να απαγορευτεί η μόρφωσή τους. Θα ακούσε το ραδιόφωνο για να προσφέρει στη συλλογικότητα ό,τι χρειαζόταν για να ψυχαγωγηθεί: «μουσική, όση θέλουν». ⁹¹ Η αποικιοποίηση του σλαβικού κόσμου συνεπαγόταν προφανώς την εξάλειψη των πολιτικών, στρατιωτικών, διοικητικών και πνευματικών ελίτ σε πολλές κατεχόμενες χώρες.

Ο αποικιακός χαρακτήρας αυτού του πολέμου είχε εντυπωθεί στους γερμανούς στρατιώτες. Στο έργο του *Ευρωπαϊκός εμφύλιος πόλεμος*, ο Ερνστ Νόλτε παραθέτει τη μαρτυρία του Έριχ Κοχ,

88. Hitler (1952), τόμ. I, σελ. 69.

89. Hitler (1952), τόμ. II, σελ. 252. Μπορούμε να υπενθυμίσουμε, ανεκδοτολογικά, ότι ο Χίτλερ στάθηκε πάντα μεγάλος θαυμαστής του Καρλ Μάι, γερμανού συγγραφέα που έγινε εξαιρετικά δημοφιλής χάρη στις ιστορίες του με Ινδιάνους και καουμπόηδες, βλ. Burleigh (2000), σελ. 93.

90. Hitler (1952), τόμ. II, σελ. 286. Για τις ιδέες του Χίτλερ στο ζήτημα των κατακτημένων εδαφών, βλ. Bullock (1994), τόμ. 2, σελ. 188-201.

91. Picker (1977), σελ. 119 (γαλλ. μτφ., σελ. 211).

του τρομερού επίτροπου του Ράιχ για την Ουκρανία, που επιβεβαίωνε ότι έδωσε έναν αποικιακό πόλεμο, «όπως γίνεται στους νέγρους».⁹² Ο γερμανικός στρατιωτικός τύπος επαναλάμβανε ακούραστα τους στόχους που έθετε η ναζιστική κοσμοθεωρία στον πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ. Ο Όμερ Μπάρτοφ, ένας από τους κυριότερους ιστορικούς της Βέρμαχτ, ανέλυσε την κατήχηση αυτού του στρατού, τα κεντρικά στοιχεία της οποίας, πέρα από την εξολόθρευση των Εβραίων και του μπολσεβικισμού, ήταν ο αγώνας για τον Lebensraum και η υπεράσπιση της Δύσης. Λίγο πριν ξεκινήσει η «επιχείρηση Μπαρμπαρόσα», ο στρατηγός Χέπνερ έγραφε ότι «ο πόλεμος εναντίον της Ρωσίας είναι ουσιαστικό στοιχείο του αγώνα για την ύπαρξη του γερμανικού λαού. Είναι η αρχαία πάλη των Γερμανών εναντίον των Σλάβων, η υπεράσπιση του ευρωπαϊκού πολιτισμού εναντίον της μοσχοβίτικης-ασιατικής επιδρομής, η αντίσταση εναντίον του εβραϊκού μπολσεβικισμού».⁹³ Η προπαγάνδα προς τους στρατιώτες της Βέρμαχτ στο ανατολικό μέτωπο παρουσίαζε ένα αποκρουστικό πορτρέτο των πολιτικών κομισάριων του Κόκκινου Στρατού, που εμφανίζονταν σαν «γδάρτες ανθρώπων». «Η μορφή αυτών των κομισάριων –συνέχιζε το ναζιστικό φυλλάδιο– μαρτυρά την εξέγερση των Untermenschen εναντίον του ευγενούς αίματος».⁹⁴ Κατά τον τελευταίο χρόνο του πολέμου, όταν το καθεστώς δεν προσπαθούσε πια, όπως το 1941, να συσπειρώσει το στρατό με την προοπτική της νίκης αλλά με την έκκληση για την υπεράσπιση της απειλούμενης Δύσης, μια οδηγία που διαβιβάστηκε στους εθνικοσοσιαλιστές αξιωματικούς υπενθύμιζε τους σκοπούς του πολέμου με αυτά τα λόγια: «1. Η Ασία δεν νίκησε ποτέ την Ευρώπη. Θα ανακόψουμε και τούτη τη φορά την ασιατική παλίρροια. 2. Η κυριαρχία των ασιατών υπανθρώπων

92. Nolte (2000), σελ. 545. Φαίνεται ότι ο Κοχ είχε τη συνήθεια να ονομάζει τους Ουκρανούς «λευκούς νέγρους», Cecil (1972), σελ. 198.

93. Bartov (1999), σελ. 187.

94. Bartov (1999), σελ. 183.

πάνω στη Δύση δεν είναι φυσική και έρχεται σε αντίθεση με τη φορά της ιστορίας. 3. Πίσω από το κύμα των κόκκινων μαζών προβάλλει ο μορφασμός του Εβραίου. Η δίψα του για κυριαρχία θα συντριβεί, όπως συντρίφτηκε η δύναμή του στη Γερμανία».⁹⁵ Μια τελευταία ηχώ αυτής της προπαγάνδας παραμένει αισθητή στη σύγχρονη ιστοριογραφία, π.χ. στα έργα του Αντρέας Χιλγκρούμπερ, που παρουσίασε τον αγώνα της Βέρμαχτ (της οποίας ήταν στρατιώτης), κατά τον τελευταίο χρόνο του πολέμου, σαν μια τραγική κι απελπισμένη προσπάθεια για να προστατευτούν οι ανατολικοί πληθυσμοί της Γερμανίας από το ξέσπασμα της σλάβικης βαρβαρότητας, «από την εκδίκηση, τους συλλογικούς βιασμούς, τις αυθαίρετες δολοφονίες και τις αναρίθμητες εκτοπίσεις» του Κόκκινου Στρατού.⁹⁶ Στη διάρκεια της *Historikerstreit*, ο Γιούργκεν Χάμπερμας στάθηκε αδιάλλακτος επικριτής αυτού του απολογητικού προσανατολισμού που, στη βάση μιας επιλεκτικής συμπόνιας για τους Γερμανούς της Ανατολής (αλλά όχι για τα θύματα του ναζισμού), οδήγησε τον εθνικιστή ιστορικό να υιοθετήσει τα επιχειρήματα της ναζιστικής προπαγάνδας.⁹⁷

Οι μηχανισμοί εκτόπισης, τα μέτρα απανθρωποποίησης και τα σχέδια φυλετικής εξόντωσης που εφαρμόστηκαν από τη Γερμανία του Χίτλερ κρύβουν παλιές ιδέες, καλά αγκυρωμένες στην ιστορία του δυτικού ιμπεριαλισμού. Το γεγονός ότι ο εθνικοσοσιαλισμός ήταν ο πρώτος που επιδίωξε μια πολιτική εξόντωσης στην καρδιά της Ευρώπης, απέναντι σε έθνη του παλιού κόσμου και ιδιαίτερα απέναντι σ' ένα λαό που βρίσκεται στη ρίζα του δυτικού πολιτισμού, δεν εξαλείφει αυτή την καταγωγική σχέση. Ακριβώς στους αποικιακούς πολέμους, κι όχι στη μπόλσεβίκικη Ρωσία, πρέπει να ψάξουμε το «λογικό και πραγματολογικό προ-

95. Bartov (1999), σελ. 195.

96. Hillgruber (1986), σελ. 24-25. Για τον Χιλγκρούμπερ, βλ. Anderson (1992), σελ. 54-65.

97. Habermas (1987a), σελ. 63-67 (γαλλ. μτφ., σελ. 48-51).

ηγούμενο» των ναζιστικών εγκλημάτων.⁹⁸ Αυτή η σχέση καταγωγής, που πολύ συχνά αποκρύπτεται, χρειάζεται όμως κάποιες διευκρινίσεις. Ο ναζιστικός επεκτατισμός περνούσε ένα νέο όριο, τροποποιώντας την ιεραρχία των κωδίκων του κλασικού ιμπεριαλισμού. Ο τελευταίος κατείχε εδάφη για να τα λεηλατήσει, για να βάλει στο χέρι τις πρώτες ύλες τους, για να κατακτήσει νέες αγορές, για να «εξαπλώσει τον πολιτισμό» και, για το σκοπό αυτό, έπρεπε να αξιώσει τη φυλετική ανωτερότητα των Ευρωπαίων πάνω στους αποικισμένους και, εν ανάγκη, να τους υποτάξει με μια πολιτική εξολόθρευσης. Ο ναζισμός εντασσόταν μεν σ' αυτή τη λογική, όμως ο κεντρικός και πρωταρχικός στόχος του επεκτατισμού του ήταν η διεύρυνση, σε βιολογικές και φυλετικές βάσεις, της γερμανικής κυριαρχίας. Δεν του αρκούσε να κατακτήσει εδάφη. Έπρεπε κυρίως να τα εκγερμανίσει. Για το ναζισμό, ο ευγονισμός και ο ρατσισμός ήταν κάτι πολύ περισσότερο από δικιολογία και ιδεολογικό πέπλο της επεκτατικής του πολιτικής: ήταν ο βασικός κινητήρας της.⁹⁹ Πρέπει λοιπόν να προσδιορίσουμε ακριβέστερα αυτή την αναλογία, η οποία –αν περιοριζόταν σε μια μηχανική μεταφορά του ιμπεριαλισμού του 19ου αιώνα στο ναζιστικό επεκτατισμό– θα κινδύνευε να απαλείψει κάποιες βασικές ιδιαιτερότητες της χιτλερικής κοσμοθεωρίας, στις οποίες θα επανέλθουμε. Το ναζιστικό καθεστώς εξέταζε μια αποικιακή λύση του «εβραϊκού ζητήματος» το 1940, τη στιγμή της γαλλικής ήττας, με το σχέδιο μιας μαζικής εκτόπισης των Εβραίων στη Μαδαγασκάρη, παράλληλα με την εγκατάσταση *volksdeutsch* ομάδων στα κατακτημένα εδάφη της ανατολικής Ευρώπης. Το σχέδιο αυτό εγκαταλείφθηκε ένα χρόνο αργότερα, όταν η προοπτική της εξολόθρευσης ενσωματώθηκε στην επίθεση εναντίον της ΕΣΣΔ.

Σε αντίθεση με το ιμπεριαλιστικό βλέμμα προς τον αποικι-

98. Nolte (1987), σελ. 45 (γαλλ. μτφ., σελ. 34).

99. Graml (1993), σελ. 450-451.

σμένο, ο ναζισμός δεν έβλεπε τους Εβραίους σαν καθυστερημένο, άγριο ή πρωτόγονο λαό, ανίκανο να επιβιώσει στην πορεία της προόδου. Δεν τους θεωρούσε αρχαϊκό επιβίωμα που εμπόδιζε το δρόμο του πολιτισμού, αλλά εχθρό. Σ' ένα διάσημο λόγο του –*Kommunismus ohne Maske*– που εκφωνήθηκε το Σεπτέμβρη του 1935, λίγο πριν τη δημοσίευση των νόμων της Νυρεμβέργης, ο Γιόζεφ Γκέμπελς παρουσίαζε τους Εβραίους σαν καθοδηγητές μιας «διεθνούς των υπανθρώπων» που ορθώνονταν εναντίον του «πολιτισμού» (Kultur).¹⁰⁰ Τον Ιούλιο του 1941, στις αρχές του πολέμου εναντίον της ΕΣΣΔ, ο Υπουργός Προπαγάνδας επιβεβαίωνε σ' ένα άρθρο την άποψή του για τη γερμανική αποστολή: οι στρατιώτες του Γ' Ράιχ ήταν, γι' αυτόν, οι «σωτήρες» (Erretter) του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που απειλούνταν από έναν «πολιτικό υπόκοσμο» (politische Unterwelt) που διευθυνόταν από τους Εβραίους.¹⁰¹ Το 1942, οι SS μοίρασαν σε τέσσερα εκατομμύρια αντίτυπα μια μπροσούρα με τίτλο *Der Untermensch*, όπου οι Εβραίοι εμφανίζονταν σαν ο εγκέφαλος ενός κράτους υπανθρώπων.¹⁰² Η εξάλειψή τους δεν είχε εργαλειακό χαρακτήρα (για την κατάκτηση) αλλά έπαιρνε τη μεγαλειώδη διάσταση –στον Γκέμπελς άρεσε να την ορίζει ως «κοσμοϊστορική δράση (welthistorische Tat)»¹⁰³– μιας αναζωογονητικής μάχης. Καθώς δεν μπορούσε να εξομοιωθεί με απλό μέτρο κοινωνικής ή φυλετικής προφύλαξης, κι ακόμα λιγότερο με κάποια διαδικασία «φυσικής εξαφάνισης», η καταστροφή των Εβραίων είχε σχεδιαστεί και οργανωθεί ως σταυροφορία, ως απελευθερωτικός πόλε-

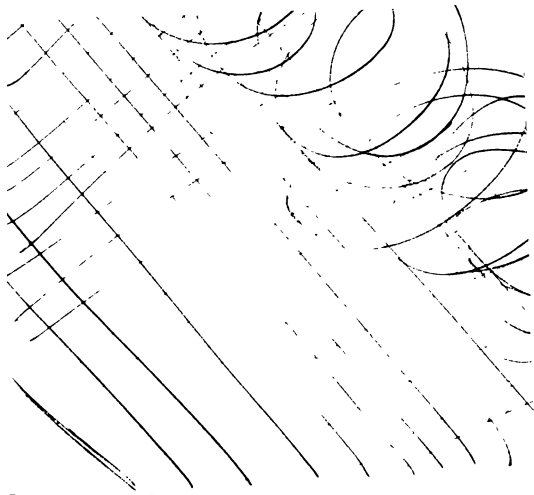
100. Παρατίθεται στο Reuth (1990), σελ. 331. Ο ναζισμός ήταν, ως προς αυτό, κληρονόμος της τυπικά γερμανικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε *Zivilisation*, το σύνολο των υλικών και τεχνολογικών κατακτήσεων μιας εποχής, και *Kultur*, την πνευματική κληρονομιά ενός έθνους και, γενικότερα, της Ευρώπης. Για τη διαφοροποίηση ανάμεσα στη γαλλική έννοια του *civilisation*, που δεν γνωρίζει αυτή τη διχοτόμηση, και τη γερμανική έννοια του *Zivilisation*, βλ. Curtius (1995).

101. Παρατίθεται στο Reuth (1990), σελ. 482.

102. Cecil (1972), σελ. 199.

103. Παρατίθεται στο Reuth (1990), σελ. 482.

μος.¹⁰⁴ Η ανατολική Ευρώπη αποτελούσε βέβαια το «ζωτικό χώρο» προς αποικισμό, αλλά αυτή η κατάκτηση συνεπαγόταν την εξολόθρευση της ΕΣΣΔ και του μπολσεβικισμού, ενός κράτους και μιας ιδεολογίας που οι ναζί θεωρούσαν προϊόν συμμαχίας ανάμεσα στην «εβραϊκή ιντελιγκέντσια» και τη σλαβική «υπανθρωπότητα».¹⁰⁵ Ο Κόκκινος Στρατός ενσάρκωνε αυτή την απειλητική συμμαχία. Για να συντριβεί, χρειάζονταν άλλα μέσα από αυτά που είχαν χρησιμοποιηθεί στις αποικιακές εκστρατείες του 19ου αιώνα: χρειαζόταν ένας «ολοκληρωτικός πόλεμος» στην καρδιά της Ευρώπης. Η ιουδαιοκτονία σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια αυτού του ολοκληρωτικού πολέμου, ενός καταχτητικού πολέμου, «φυλετικού» και αποικιακού ταυτόχρονα, που ριζοσπαστικοποιήθηκε στο έπακρο.

104. Friedländer (1997), κεφ. 3, σελ. 73-112.

105. Hitler (1943), σελ. 752. Για την πλευρά αυτή, βλ. κυρίως Diner (1990), σελ. 220.

3. Καταστροφή: ο ολοκληρωτικός πόλεμος

Ο φορντιστικός στρατός

Πρώτος πραγματικός «ολοκληρωτικός πόλεμος» της δημοκρατικής εποχής και της μαζικής κοινωνίας, στον οποίο βρήκαν το θάνατο δεκατρία εκατομμύρια άνθρωποι, ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν η ιδρυτική πράξη του 20ού αιώνα. Χαιρετίστηκε στις περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τον Αύγουστο του 1914, σαν μια ευκαιρία για να επιβεβαιωθούν οι αξίες του εθνικιστικού ήθους –αρρενωπότητα, δύναμη, θάρρος, ηρωισμός, ιερή ένωση– μέσα στην εξαγνιστική φωτιά της μάχης, έμελλε ωστόσο να πνίξει τον παλιό κόσμο μέσα στη βία. Το πατριωτικό μεθύσι έδωσε τη θέση του στην ανακάλυψη της νεοτερικής φρίκης του ανώνυμου μαζικού θανάτου, της βιομηχανοποιημένης σφαγής, των βομβαρδισμένων πόλεων, των ρημαγμένων τοπίων. Τα «πεδία της τιμής» πήραν μια πρωτόγνωρη όψη, με χαρακώματα που απλώνονταν σε εκατοντάδες χιλιόμετρα, όπου οι στρατιώτες φυτοζωούσαν για μήνες μέσα στη λάσπη, περιτριγυρισμένοι από συρματοπλέγματα, πτώματα και ποντικούς.

Πολύ μακριά από τη μυθική εικόνα του ήρωα, οι στρατιώτες προλεταριοποιήθηκαν, μεταμορφώθηκαν σε εργάτες στην υπηρεσία μιας πολεμικής μηχανής. Στερημένος από την αύρα του αρχαίου πολεμιστή, ο στρατιώτης υποτασσόταν σε μια στρατιωτική πειθαρχία απόλυτα συγκρίσιμη με κείνη της βιομηχανικής παραγωγής. Στο «μαζικό εργάτη» του φορντιστικού εργοστασίου

ου αντιστοιχούσε τώρα ο «μαζικός στρατιώτης» του σύγχρονου στρατού.¹ Η ιεραρχία, η υπακοή, η εκτέλεση των διαταγών, ο κατακερματισμός των ενεργειών έκαναν το στρατιώτη ανίκανο να κατανοήσει, κι ακόμα λιγότερο να ελέγξει, τη συνολική στρατηγική στην οποία εντάσσονταν οι πράξεις του. Έκανε πόλεμο με τον τρόπο που ο εργάτης παράγει σε αλυσίδα, σ' ένα περιβάλλον όπου η μάχη είχε χάσει κάθε επική διάσταση για να μεταμορφωθεί σε σχεδιοποιημένο μαζικό σκοτωμό. Ο στρατός μεταμορφώθηκε κι αυτός σε ορθολογική επιχείρηση, ιεραρχημένη, γραφειοκρατικοποιημένη και μηχανοποιημένη, με συντονισμό των διαφόρων τομέων του και λειτουργική κατανομή των ενεργειών. Ο Μαρξ, όπως είδαμε προηγουμένως, είχε συγκρίνει τους βιομηχανικούς εργάτες του 19ου αιώνα με στρατιώτες, όμως στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο το μοντέλο αυτό αντιστράφηκε: ο στρατός ήταν εκείνος που υιοθετούσε τις αρχές του εξορθολογισμένου εργοστασίου. Οι στρατιώτες που χειρίζονταν τα μυδράλια δεν ήταν επίλεκτοι σκοπευτές αλλά ρομπότ που, όπως οι εργάτες σε αλυσίδα, τροφοδοτούσαν τα όπλα τους με πυρομαχικά. «Το μυδράλιο –έγραψε ο στρατιωτικός ιστορικός Τζον Κίγκαν–, είχε μηχανοποιήσει, βιομηχανοποιήσει το γεγονός της θανάτωσης».² Στις μαρτυρίες τους, οι βετεράνοι χαρακτήρισαν τον πόλεμο «μια ατέλειωτη βιομηχανική διαδικασία».³

Ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν μια βασική στιγμή για τη διάδοση του τείλορισμού στην Ευρώπη.⁴ Οι οικονομικοί υπεύθυνοι τον υιοθέτησαν τόσο στη Γερμανία (Βάλτερ Ράτεναου) όσο και στη Γαλλία (Αλμπέρ Τομά). Η επιστράτευση των νέων στο μέτωπο απαιτούσε τη στρατολόγηση νέας εργατικής δύναμης –γυναίκες και έφηβοι στα εργοστάσια πυρομαχικών–, ανειδίκευτης και επομένως εντελώς προσαρμοσμένης στο μοντέλο του τείλορι-

1. Gibelli (1991), σελ. 91-95.

2. Keegan (1993), σελ. 211.

3. Παρατίθεται στο Leed (1979), κεφ. III.

4. Maier (1978), σελ. 95-134.

κού scientific management. Στο στρατό, οι εργονόμοι, οι υγιεινολόγοι και οι ψυχολόγοι της εργασίας έβρισκαν γόνιμο έδαφος για να δοκιμάσουν τις υποθέσεις τους σχετικά με την πειθαρχία των σωμάτων, την οργάνωση του χώρου και την ψυχοτεχνική. Οι ειδικοί στις διαταραχές που σχετίζονται με την κόπωση της βιομηχανικής εργασίας –νευρασθένεια, καταπληξία, κλπ– έσκυβαν πάνω στους στρατιώτες, εξαντλημένους από τη ζωή στα χαρακώματα ή σοκαρισμένους από τους βομβαρδισμούς, βρίσκοντας εδώ ένα απέραντο πεδίο για να πειραματιστούν με τις θεραπείες τους.⁵ Το ιατρικό και ψυχιατρικό λεξιλόγιο εμπλουτίστηκε με νέες λέξεις, που πέρασαν στην καθημερινή χρήση: τραυματικό σοκ, πολεμική υστερία, κλπ.⁶ Οι μηχανικοί και οι ψυχοτεχνικοί προετοιμάζαν την επανένταξη των ακρωτηριασμένων στη βιομηχανική παραγωγή. Όπως το χρονόμετρο ρύθμιζε το εξορθολογισμένο εργοστάσιο, έτσι και στο στρατό οι σύγχρονες σχέσεις ανάμεσα σε σώματα και μηχανές, ανάμεσα στο χρόνο και το χώρο, απαιτούσαν συντονισμό και αυστηρό υπολογισμό. Η μάχη του Σομ ξεκίνησε την 1η Ιουλίου 1916, στις 7.30, με τα σφυρίγματα εκατοντάδων επικεφαλής μονάδων, οι οποίοι είχαν προηγουμένως συγχρονίσει τα ρολόγια τους.⁷

Το 1918, ο Μαξ Βέμπερ υπογράμμιζε τα κοινά στοιχεία στην κρατική διοίκηση, το εργοστάσιο και το στρατό των σύγχρονων κοινωνιών. Η κάστα των αξιωματικών είχε γραφειοκρατικοποιηθεί: είχαν γίνει πια «απλώς μια ιδιαίτερη κατηγορία υπαλλήλων (Beamten), σε αντίθεση με τον ιππότη, τον “κοντοτιέρο”, τον ομηρικό ηγέτη και ήρωα».⁸ Ο Βέμπερ διαπίστωνε στους τρεις αυτούς τομείς τον ίδιο «διαχωρισμό του εργαζόμενου από τα υλικά μέσα της επιχείρησης: μέσα παραγωγής στην οικονομία, πολεμικά εργαλεία (Kriegsmitteln) στο στρατό και υλικά μέσα

5. Rabinbach (1992), σελ. 259-270.

6. Winter (2000).

7. Keegan (1993), σελ. 221-223, Kern (1983), κεφ. 11.

8. Weber (1988), σελ. 321.

διαχείρισης στη δημόσια διοίκηση».⁹ Αν, στην επιχείρηση, η διεύθυνση, ο προγραμματισμός και η παραγωγή είχαν γίνει διαχωρισμένες και ιεραρχημένες ενέργειες, στο στρατό η στρατηγική έγινε στο εξής αντικείμενο ενός στρώματος στρατηγών και αξιωματικών που δεν εμφανίζονταν ποτέ στη γραμμή του μετώπου. Στους αντίποδες των παλαιών πολεμιστών, οι αξιωματικοί τώρα σχεδόν δεν κρατούσαν όπλα. «Οι αξιωματικοί δεν σκοτώνουν», επειδή «ο σκοτωμός δεν είναι υπόθεση για τζέντλεμεν»: να μια αρχή που καθιερώθηκε στο σύστημα των στρατιωτικών αξιών, κατά την εποχή του ολοκληρωτικού πολέμου.¹⁰

Ο τεχνολογικός πόλεμος ολοκλήρωνε μια τάση, οι προϋποθέσεις της οποίας είχαν συσσωρευτεί στην πορεία του 19ου αιώνα, ξεκινώντας από τη βιομηχανική επανάσταση. Ανάμεσα στην εισαγωγή των πρώτων κωνικών βλημάτων το 1840 και το μυδράλιο του 1918, τα πυροβόλα όπλα είχαν γνωρίσει μια σημαντική μεταβολή. Γύρω στα μέσα του αιώνα, ο χάλυβας άρχισε να αντικαθιστά τον μπρούτζο στην κατασκευή των κανονιών, που δεν έριχναν πια τις παλιές (συμπαγείς) μπάλες αλλά εκρηκτικές οβίδες, που φορτίζονταν πολύ πιο γρήγορα. Από το 1861, το αμερικάνικο μυδράλιο Γκάτλινγκ με πολλές κάνες, που αντιγράφτηκε σύντομα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, εξασφάλιζε γρήγορη, συνεχή και παρατεταμένη ριπή. Πραγματοποιώντας αυτόματα, σε πλήρη κύκλο, όλες τις ενέργειες που προηγουμένως γίνονταν ξεχωριστά –επίκρουση, άνοιγμα, απόρριψη του κάλυκα, γέμισμα, ασφάλιση–, αυτό το όπλο επέτρεπε 550 με 700 βολές το λεπτό. Προς τα τέλη του αιώνα, οι διαστάσεις του είχαν μικρύνει και η μετακίνησή του είχε γίνει σχετικά εύκολη. Χρειάστηκε όμως να ξεσπάσει ο πόλεμος, το 1914, για να συνειδητοποιήσουν οι στρατιωτικές ελίτ τις αλλαγές που επέβαλλε αυτή η τεχνολογική επανάσταση στο πεδίο της μάχης. Η τρομερή ισχύς

9. Weber (1988), σελ. 322.

10. Παρατίθεται στο Keegan (1993), σελ. 294.

των νέων πυροβόλων όπλων δεν είχε ακόμα ενσωματωθεί στη στρατηγική. Τα επιτελεία συνέχιζαν να αντιλαμβάνονται τον πόλεμο σύμφωνα με τα παραδοσιακά σχήματα, που απέδιδαν αποφασιστικό ρόλο στο ιππικό και στο πεζικό. Το 1907, τα βρετανικά στρατιωτικά εγχειρίδια βεβαίωναν με αυτοπεποίθηση ότι τα πιο σύγχρονα ντουφέκια δεν θα μπορούσαν ποτέ να συγκριθούν με την ταχύτητα και «τον μαγνητισμό» της έφιππης επέλασης.¹¹ Το 1914, η εξάρτηση των στρατιωτών δεν διέφερε καθόλου σε σχέση με το πρώτο μισό του 19ου αιώνα – οι στολές των βαθμοφόρων μαρτυρούσαν περισσότερο αισθητική παρά λειτουργική φροντίδα, ενώ οι στρατιώτες δεν φορούσαν κράνος (το οποίο καθιερώθηκε σε όλους τους στρατούς μέσα στην επόμενη χρονιά). Η δύναμη πυρός των μυδραλίων είχε δοκιμαστεί στην Αφρική, στους αποικιακούς πολέμους, όμως οι ρατσιστικές προκαταλήψεις των στρατιωτικών ελίτ δεν τους είχαν επιτρέψει να αντλήσουν τα σωστά διδάγματα. Τα μυδράλια τούς φαίνονταν χρήσιμα ενάντια στους Χερέρο και τους Ζουλού, όχι όμως ικανά να αντικαταστήσουν τα παραδοσιακά όπλα σ' ένα ευρωπαϊκό πόλεμο. Οχυρό των αριστοκρατικών στρωμάτων και ενσάρκωση της «εμμονής του Παλαιού Καθεστώτος», τα επιτελεία επέμεναν να στέλνουν σε εφόδους με την ξιφολόγχη εκατοντάδες χιλιάδες στρατιώτες, που θερίζονταν κανονικά από τα πυρά των αυτόματων όπλων. Ποιος μπορούσε να δώσει προσοχή στην αφήγηση ενός πολεμιστή των Ματαμπελέ, για την πρώτη του μάχη ενάντια στα μυδράλια μιας βρετανικής μονάδας, τα οποία «έριχναν σφαίρες όπως ο ουρανός πετάει κεραυνούς»;¹² Όμως, αυτή η μαρτυρία περιγράφει ικανοποιητικά την κατάσταση που βίωσαν, κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, εκατοντάδες χιλιάδες στρατιώτες στην Ευρώπη.¹³ Οι μαζικές ανταρσίες που ακολούθησαν το

11. Παρατίθεται στο Ellis (1975), σελ. 55.

12. Παρατίθεται στο Ellis (1975), σελ. 91.

13. Diner (1999), σελ. 44-45.

μακελειό των εφόδων με ξιφολόγχη καταστάληκαν με το στρατιωτικό νόμο κι ένα κύμα εκτελέσεων, συχνά με αποδεκατισμό (μεθόδους παρόμοιες με κείνες που είχαν χρησιμοποιηθεί εναντίον αφρικανικών φυλών, στους αποικιακούς πολέμους). Αυτό το εντυπωσιακό χάσμα ανάμεσα στις στρατηγικές αντιλήψεις των στρατιωτικών ελίτ και την πραγματικότητα του ολοκληρωτικού πολέμου γεφυρώθηκε, σε τεχνικό επίπεδο, με την εισαγωγή των αρμάτων μάχης, ενώ καθρεφτίστηκε, στη στρατιωτική ιεραρχία, με την αντικατάσταση των βασικών επικεφαλής των επιχειρήσεων: ο Λόιντ-Τζορτζ αντικατέστησε το Λόρδο Άσκουιθ, ο Κλεμανσό πήρε τη θέση του Βιβιανί, ο Χίντενμπουργκ κι ο Λούντεντορφ τη θέση του Μπέτμαν-Χόλβεγκ, ο Ντίαζ τη θέση του Καντόρνα.¹⁴

Ο ανώνυμος μαζικός θάνατος

Η μάχη άλλαζε όψη: οι γρήγορες και βίαιες αντιπαραθέσεις των στρατιωτικών εκστρατειών του 19ου αιώνα αντικαταστάθηκαν από τον πόλεμο των χαρακωμάτων. Οι επιθέσεις μπορούσαν να κρατήσουν για μήνες, κινητοποιούσαν εκατοντάδες χιλιάδες στρατιώτες, υποστηρίζονταν από ένα επιβλητικό λογιστικό μηχανισμό και μεταμορφώνονταν πάντα σε επιχειρήσεις σχεδιασμένης καταστροφής του εχθρού (που επέβαλλαν επίσης τεράστιες απώλειες στην πλευρά των επιτιθέμενων). Ο πόλεμος γινόταν μια μορφή βιομηχανοποιημένης εξόντωσης, ξεπερνώντας κατά πολύ τα τεχνικά και τα ηθικά όρια εντός των οποίων τον είχε σκεφτεί, έναν αιώνα πρωτύτερα, ο Καρλ φον Κλαούζεβιτς.¹⁵ Το πιο τρομερό πράγμα τούτου του πολέμου, έγραφε από το μέτωπο ένας γερμανός εθελοντής, ήταν ότι όλα γίνονταν μηχανι-

14. Howard (1988), σελ. 123.

15. Maier (2001), σελ. 16-18.

κά: «θα μπορούσε, θαρρείς, να τον ονομάσει κανείς βιομηχανία ειδικευμένη στην ανθρώπινη σφαγή».¹⁶ Σταλμένος στο δυτικό μέτωπο σαν ανταποκριτής του τύπου, αφού είχε καλύψει προηγουμένως τους βαλκανικούς πολέμους και τη μεξικάνικη επανάσταση, ο Τζον Ριντ έγραφε το 1915 ότι παρακολουθούσε «έναν πόλεμο μεταξύ βιομηχανικών εργαστηρίων», στον οποίο «τα χαρακώματα είναι τα εργοστάσια που παράγουν καταστροφή, καταστροφή των πνευμάτων και καταστροφή των σωμάτων, πραγματικό θάνατο».¹⁷ Στα τελευταία χρόνια του πολέμου, ο Ερνστ Γιούνγκερ έγραφε στο *Η ολοκληρωτική επιστράτευση*: «Οι χώρες μεταμορφώνονται σε γιγάντια εργοστάσια που παράγουν στρατούς σε αλυσίδα, ώστε να είναι σε θέση, είκοσι τέσσερις ώρες στο εικοσιτετράωρο, να τους στέλνουν στο μέτωπο, όπου μια αιματηρή διαδικασία κατανάλωσης, κι αυτή εντελώς μηχανοποιημένη, έπαιζε το ρόλο της αγοράς».¹⁸ Αναπλασμένος από τις υλικές δομές και τους πολιτισμικούς κώδικες της βιομηχανικής κοινωνίας, ο σύγχρονος πόλεμος είχε σχεδιαστεί σε μια γιγάντια επιχείρηση παραγωγής, η οποία παραδόξως στόχευε στη σχεδιοποιημένη εξόντωση του εχθρού και το αποτέλεσμα της οποίας μετριόταν με την έκταση της σφαγής. Ο Ανρί Μπαρμπύς είχε ονομάσει τους στρατιώτες του 1914-1918 «εργάτες της καταστροφής», ενώ ανάλογοι χαρακτηρισμοί βρίσκονται στα πολεμικά γραπτά του Ερνστ Γιούνγκερ και του Άρνολντ Τσβάιχ (*Arbeiter der Zerstörung*).¹⁹ Στις συνθήκες αυτές, ο θάνατος γινόταν «κοινότοπος». Έχανε τον επικό του χαρακτήρα –ο «θάνατος στο πεδίο της τιμής»– για να πάρει την τυπικά σύγχρονη μορφή ενός ανώνυμου μαζικού θανάτου.²⁰ Ο ήρωας αυτού του πολέμου δεν ήταν ο στρατιώτης που, χάρη στο θάρρος του, στα προσόντα και

16. Παρατίθεται στο Leed (1979), κεφ. III.

17. Παρατίθεται στο Becker (1998), σελ. 50.

18. Jünger (1980β), σελ. 114.

19. Hüppauf (1997), σελ. 19.

20. Gibelli (1991), σελ. 108-109.

την αξία του, έβγαινε από την ανωνυμία κι έγραφε τ' όνομά του στον Όλυμπο του ηρωισμού, αλλά ακριβώς ο «Άγνωστος Στρατιώτης». «Η δημόσια λατρεία –έγραφε σχετικά ο Ροζέ Καγιουά– στράφηκε στο εξής στο φουκαρά, το σώμα του οποίου είχε χάσει περισσότερο τη μορφή του και είχε περισσότερο πολτοποιηθεί – σε κείνον του οποίου το κατεστραμμένο πρόσωπο, μη έχοντας πια ανθρώπινη όψη, δεν μπορούσε να μοιάζει με καμία ανάμνηση, δεν μπορούσε να ανακαλεί κανένα πρόσωπο σε καμία μνήμη. Αυτή ήταν η μοναδική του αρετή».²¹ Ο Άγνωστος Στρατιώτης, με την ανωνυμία του να είναι το μοναδικό του δικαίωμα στη δόξα, είχε διαλεχτεί στην τύχη ανάμεσα σε πολλά ακρωτηριασμένα πτώματα, με μόνο το τυχαίο να αποφασίζει για την επιλογή: αποτελούσε επομένως, υπογράμμιζε ο Καγιουά, «το τέλος του ηρωικού πολέμου».²²

Ο εχθρός απανθρωποποιούνταν και γινόταν αθέατος, κοντινός αλλά κρυμμένος στο χαρακωμά του. «Αυτός ο πόλεμος είναι ο πόλεμος της αορατότητας», έγραφε ο κριτικός τέχνης Καμίγ Μοκλέρ το 1918.²³ «Η μάχη εκ του συστάδην δεν υπάρχει πια», υπογράμμιζε ο Ζαν Νορτόν Κρου αναλύοντας τις μαρτυρίες των βετεράνων: απέναντι σ' «έναν αντίπαλο που παραμένει αόρατος», το τελικό αποτέλεσμα ήταν ένας απίστευτα φονικός πόλεμος που διεξάγεται με πλήρη «απουσία μίσους».²⁴ Πολύ συχνά, ο θάνατος δεν ερχόταν από έναν εχθρό με σάρκα και οστά αλλά από μια εχθρική μηχανή, ξένη, ψυχρή, απρόσωπη.²⁵ Τον σκόρπιζαν μηχανικά τέρατα (τα άρματα μάχης, τα αεροπλάνα, το βαρύ πυροβολικό), το αέριο των χημικών όπλων και η φωτιά των φλογοβόλων. Μέσα σ' αυτό το αποκαλυψιακό τοπίο, οι στρατιώτες με τα κράνη και τις αντιασφυξιγόνες μάσκες έμοιαζαν με

21. Caillois (1951), σελ. 106.

22. Caillois (1951), σελ. 107.

23. Παρατίθεται στο Dagen (1996), σελ. 104.

24. Norton Cru (1982), σελ. 127.

25. Leed (1979), κεφ. III.

τεχνητές μορφές, μηχανικές και στερημένες από κάθε ανθρωπιά, όπως μαρτυρούν ορισμένα χαρακτηριστικά του Ότο Ντιξ. Στις αναμνήσεις τους, οι βετεράνοι κατονομάζουν συχνά αυτή την ανώνυμη διάσταση του εχθρού σαν μια παγερή εμπειρία. Ο πόλεμος ενάντια σ' αυτούς τους άπιαστους εχθρούς έφερνε μια *ανθρωπολογική ρήξη*, αποκαλύπτοντας μια νέα σύλληψη της ανθρώπινης ζωής που έμελλε να είναι βασική προϋπόθεση για τις επερχόμενες γενοκτονίες.²⁶ Ασφαλώς ο Μεγάλος Πόλεμος δεν θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα από την έννοια της γενοκτονίας. Κάνοντας αυτή τη διαπίστωση, ο Τζον Κίγκαν υποχρεώνεται ωστόσο να αναγνωρίσει ότι «υπάρχει κάτι που θυμίζει Τρεμπλίνκα» στις σφαγές του Σομ. Την 1η Ιουλίου του 1916, μέσα σε λίγες ώρες, οι αγγλικές απώλειες ήταν 60.000 άνθρωποι, από τους οποίους οι 21.000 νεκροί. Στην επίσημη λήξη της επίθεσης, στις 18 Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς, οι αγγλογαλλικές δυνάμεις είχαν μετρήσει 600.000 νεκρούς, και τόσους περίπου είχε κι ο γερμανικός στρατός.²⁷ Ο πόλεμος μεταμόρφωνε τους στρατούς σε *εργοστάσια παραγωγής θανάτου*. Η καταστροφή του εχθρού συνέβαινε σύμφωνα με τους τρόπους ενός συστήματος παραγωγής, σάμπως να είχε σχεδιαστεί, θα μπορούσε να προσθέσει κανείς, σύμφωνα με το ίδιο μοντέλο στο οποίο βασιζόταν, από το 1913, η κατασκευή αυτοκινήτων στα αμερικάνικα εργοστάσια του Χένρι Φορντ. Η μεταφορά του «Εργάτη» (Arbeiter), δημιουργημένη από τον Ερνστ Γιούνγκερ το 1932, εκφράζει με εντυπωσιακό τρόπο αυτή τη συγχώνευση του στρατιώτη και του παραγωγού που πραγματοποιήθηκε από το σύγχρονο ολοκληρωτικό πόλεμο.²⁸ Αυτός ο πόλεμος εγκαινίασε μία αρχή που έμελλε να βρει την παροξυστική της ολοκλήρωση στους θαλάμους αερίων των ναζιστικών στρατοπέδων. Δεν είναι λάθος, από αυτή

26. Bartov (2000), σελ. 111.

27. Keegan (1993), σελ. 237, 261.

28. Jünger (1989).

την άποψη, να παρουσιάζεται το Άουσβιτς σαν η πιο τραγική εικονογράφηση των «παραληρημάτων του homo faber».²⁹

Ο ολοκληρωτικός πόλεμος είχε γεννήσει μια νέα σύλληψη της δόξας, στους αντίποδες του μύθου του θανάτου στο πεδίο της τιμής, που θα δημιουργήσει διαχωρισμένα πλάσματα, συνηθισμένα σε μια σχιζοφρενική συνύπαρξη της φυσιολογικότητας και του σκοτωμού. Τα θέατρα, τα καφενεία, τα εστιατόρια των αστικών κέντρων βρίσκονταν, μερικές φορές, μόνο λίγες δεκάδες χιλιόμετρα από τη γραμμή του μετώπου. Οι αξιωματικοί με άδεια μπορεί να έτρωγαν το πρωινό τους στα χαρακώματα και να δειπνούσαν το βράδυ σε κάποιο εστιατόριο.³⁰ Σεβάσμιοι και φιλήσυχοι πολίτες, καλοί οικογενειάρχες και σύζυγοι στην πολιτική τους ζωή, οι στρατιώτες έπρεπε να μεταμορφωθούν σε φοιιάδες στο μέτωπο, κι αυτή η μεταμόρφωση εξυμνούσαν σαν το καθήκον και η αποστολή κάθε αληθινού πατριώτη.³¹ Αυτή η πολλαπλή και ετερογενής χρονικότητα, που έφερε ο πόλεμος στον ευρωπαϊκό κοινωνικό χώρο –θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για «μη-συγχρονικότητα», με την έννοια του Ερνστ Μπλοχ³²– έμελλε να έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες. Στα χαρακώματα του Μεγάλου Πολέμου, ακριβώς, σφυρηλατήθηκαν μια νέα ηθική και μια νέα νοοτροπία, χωρίς τις οποίες οι σφαγές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν θα ήταν διανοητές. Η πρώτη παγκόσμια σύρραξη δεν γνώρισε εγκλήματα συγκρίσιμα με κείνα που διαπράχθηκαν στην Πολωνία, το 1941-1943, από τις *Einsatzgruppen*, τις ειδικές ομάδες θανάτου, υποστηριγμένες από τους «φυσιολογικούς ανθρώπους» των ταγμάτων της γερμανικής αστυνομίας,³³ όμως μέσα ακριβώς σ' αυτή την αντινομική και διεστραμμένη συνύπαρξη φυσιολογικότητας και καταστροφής, πολιτισμένης

29. Revelli (2001).

30. Fussel (1975), κεφ. II.

31. Bartov (2000), σελ. 12-14.

32. Bloch (1992), σελ. 104-126.

33. Browning (1994).

συμπεριφοράς και φόνου, τέτοια εγκλήματα έβρισκαν ήδη τη θεμελίωσή τους.

Στρατιώτες, άμαχοι και «στρατόπεδα συγκέντρωσης»

Ο «ολοκληρωτικός» χαρακτήρας του πολέμου του '14 δεν σχετίζεται μόνο με το μέγεθος των επιστρατευμένων, ανθρώπινων και υλικών, δυνάμεων, απ' όπου πήγασε μια μεταβολή των τρόπων ζωής, της αντίληψης του χρόνου και του κόσμου για πλατιά κοινωνικά στρώματα. Η «ολοκληρωτική» του διάσταση σχετίζεται επίσης με το γεγονός ότι καταργούσε το όριο ανάμεσα στο πεδίο της μάχης και την κοινωνία των πολιτών. Το θέατρο των στρατιωτικών επιχειρήσεων απλωνόταν σε ολόκληρες περιφέρειες, που οι πληθυσμοί τους γίνονταν στρατιωτικοί στόχοι.³⁴ Αν και σε κλίμακα σαφώς χαμηλότερη από κείνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι βομβαρδισμοί των πόλεων, η φυλάκιση των υπηκόων των ξένων χωρών, ο εκτοπισμός και η καταναγκαστική εργασία των αμάχων σημάδευαν μια καμπή στις κοινωνικές σχέσεις και παραβίαζαν ένα όριο στην κλιμάκωση της βίας. Επανεμφανίζονταν έτσι πρωτόγονες πρακτικές που είχαν θεωρηθεί οριστικά ξεπερασμένες, όπως η σύλληψη ομήρων από τον άμαχο πληθυσμό, πρακτικές που συνδυάζονταν με τις πιο σύγχρονες καινοτομίες, όπως ο χημικός πόλεμος. Οι αρχές του κράτους δικαίου αναστέλλονταν και οι υπήκοοι των εχθρικών χωρών γνώριζαν την ίδια μεταχείριση με τους αιχμαλώτους πολέμου: 60.000 Αυστρογερμανοί, Οθωμανοί και Βούλγαροι φυλακίστηκαν στα γαλλικά εδάφη, και λίγο περισσότεροι από 10.000 ξένοι από τα κράτη της Αντάντ φυλακίστηκαν στη Γερμανία, ενώ 100.000 βέλγοι και γάλλοι άμαχοι εκτοπίστηκαν στη Γερμανία και

34. Eksteins (2000), σελ. 157, Audoin-Rouzeau & Becker (2000), σελ. 76.

100.000 σέρβοι άμαχοι στην Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία.³⁵ Σε αντίθεση με τους στρατιώτες, οι φυλακισμένοι ή εκτοπισμένοι άμαχοι δεν προστατεύονταν από το δίκαιο: αποτελούσαν, σύμφωνα με τα λόγια που χρησιμοποιήθηκαν το 1917 από τους εκπροσώπους του Ερυθρού Σταυρού των ουδέτερων χωρών που συνεδρίασαν στη Γενεύη, «μια καινοτομία αυτού του πολέμου, την οποία οι διεθνείς συνθήκες δεν είχαν προβλέψει».³⁶ Η Χάνα Άρεντ χαρακτήρισε «εκτός νόμου» αυτή τη μάζα των παριών, οι οποίοι δεν ήταν ένοχοι παραβίασης του νόμου αλλά βρέθηκαν αντικειμενικά τοποθετημένοι έξω από το νόμο, επομένως δίχως προστασία. Έβλεπε στο φαινόμενο αυτό –που έμελλε να πάρει μεγάλες διαστάσεις μετά τις ειρηνευτικές συνθήκες του 1919– μία από τις βασικές προϋποθέσεις των σύγχρονων γενοκτονιών, οι οποίες έπληξαν ανθρώπινα πλάσματα στερημένα από οποιαδήποτε νομική ύπαρξη και τα οποία είχαν γίνει «περιττά».³⁷

Όσο για τους αιχμαλώτους πολέμου, υποχρεώθηκαν να προσφέρουν καταναγκαστική εργασία. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου παρατηρήθηκε μια μαζική διάδοση του «φαινομένου των στρατοπέδων συγκέντρωσης», που είχε γεννηθεί στη Νότια Αφρική κατά τον Πόλεμο των Μπόερς, στις αρχές του αιώνα. Μεταξύ 1914 και 1918, η έκφραση «στρατόπεδο συγκέντρωσης» μπήκε στο λεξιλόγιο όλων των δυτικών χωρών. Χωρίς κοινό μέτρο, ασφαλώς, με τα ΚΖ της ναζιστικής Γερμανίας ή τα γκουλάγκ της ΕΣΣΔ του Στάλιν –ως προς τη σκοπιμότητά τους, τα κριτήρια επιλογής των κρατουμένων, τις συνθήκες ζωής που τους επιβάλλονταν και το ποσοστό θνησιμότητας που προέκυπτε από αυτές–, αποτελούσαν ωστόσο, με τα ξύλινα παραπήγ-

35. Becker (1998), σελ. 230-233.

36. Becker (1998), σελ. 236.

37. Arendt (1976), σελ. 275-290 (γαλλ. μφ., σελ. 253-270). Μη έχοντας δει το φαινόμενο των άμαχων έγκλειστων κι εκτοπισμένων κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Άρεντ έτεινε να θεωρεί τους «απάτριδες» προίον των συνθηκών του 1919.

ματά τους και τους φράχτες από ηλεκτροφόρα συρματοπλέγματα, ένα τοπίο που έμελλε να γίνει οικείο, μέσα στις επόμενες δεκαετίες, σε εκατομμύρια ανθρώπινα πλάσματα. Τα στρατόπεδα φυλάκισης για τους εκτοπισμένους άμαχους πληθυσμούς και κυρίως τα στρατόπεδα συγκέντρωσης για τους αιχμαλώτους πολέμου πολλαπλασιάστηκαν στη διάρκεια της σύγκρουσης. Το 1916 υπήρχαν πια πολλές εκατοντάδες, σκορπισμένα όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Ινδία, την Ιαπωνία, την Αυστραλία, τον Καναδά και διάφορες αφρικανικές χώρες. Δημιουργημένα από την ανάγκη να κρατηθούν κάπου οι ολοένα και περισσότεροι αιχμάλωτοι (το Γενάρη του 1915, υπήρχαν ήδη 600.000 στη Γερμανία) στο πλαίσιο ενός πολέμου που διαρκούσε πολύ περισσότερο απ' όσο είχε προβλεφτεί, έγιναν μόνιμος θεσμός, στον οποίο οι στρατιωτικές και πολιτικές αρχές προσπαθούσαν να αποδώσουν πειθαρχική και συνάμα παραγωγική λειτουργία. Όταν ξεκίνησε ο οικονομικός αποκλεισμός εναντίον των κεντρικών δυνάμεων, το 1915, οι συνθήκες κράτησης των αιχμαλώτων επιδεινώθηκαν κατά πολύ, τόσο που η αποστολή τροφής και ρούχων από τις οικογένειές τους και τις υπηρεσίες αρωγής των χωρών τους στάθηκε συχνά απαραίτητη για την επιβίωσή τους. Για τις φτωχότερες χώρες, όπου η υποστήριξη των οικογενειών, συχνά αναλφάβητων ή ημιαναλφάβητων, ήταν περιορισμένη, αυτό ισοδυναμούσε με άθλιες συνθήκες κράτησης. Από τους 600.000 ιταλούς στρατιώτες που αιχμαλωτίστηκαν, μεταξύ 1915 και 1918, από τις κεντρικές δυνάμεις, περίπου 100.000 πέθαναν στα στρατόπεδα, από το κρύο, τη φυματίωση και την πείνα.³⁸ Η μαρτυρία μιας νοσοκόμας του Ερυθρού Σταυρού που εργάστηκε στο στρατόπεδο της Λουμπιάνα, μετά την ήττα στο Καπορέτο, θυμίζει εντυπωσιακά την περιγραφή των «μουσουλμάνων» – των κρατούμενων μεταξύ ζωής και θανάτου – που έδωσαν οι επιζώντες των ναζιστικών στρατοπέδων: «Ήταν γύρω στους 300, όλοι

38. Procacci (2000), σελ. 168-170.

τους κουρελιάρηδες, βρώμικοι και πεινασμένοι. Θαρρείς περιπλανώμενοι σκελετοί που κινούνταν ακόμα από τη δύναμη της αδράνειας, χωρίς συναίσθηση, αναισθητοί πια μπροστά σε κάθε εκδήλωση της πολιτικής ζωής και σε κάθε ανάμνηση». ³⁹ Κατά το Μεγάλο Πόλεμο, αυτές οι ακραίες εμπειρίες παρέμεναν σπάνιες και, το κυριότερο, δεν εντάσσονταν σε μια στρατηγική απανθρωποποίησης και εξόντωσης. Αποτέλεσαν όμως ένα πεδίο πειραματισμού για το ναζιστικό και για το σταλινικό σύστημα στρατοπέδων συγκέντρωσης. Σύνθεση μεταξύ φυλακής και στρατού, τα στρατόπεδα ήταν, ταυτόχρονα, χώρος πειθάρχησης (σωματικές ποινές, στερήσεις, υποταγή) και εργασίας (οι αιχμάλωτοι χρησιμοποιούνταν σε κάθε είδους παραγωγικές δραστηριότητες: εκχερσώσεις, κατασκευή δρόμων και σιδηρόδρομων, κλπ, ενώ συχνά ο στρατός τους δάνειζε σε ιδιωτικές επιχειρήσεις που τους χρησιμοποιούσαν σα φτηνή εργατική δύναμη, διαδικασία που γενικεύτηκε και τελειοποιήθηκε κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από την Οργάνωση Τοντ). Απρόβλεπτα προϊόντα του ολοκληρωτικού πολέμου, εφικτά χάρι στον εξορθολογισμό των στρατών, στάθηκαν ένα σημαντικό βήμα στο δρόμο που έμελλε να οδηγήσει την Ευρώπη από τη φυλακή του 19ου αιώνα στο σύμπαν των στρατοπέδων συγκέντρωσης των ολοκληρωτικών καθεστώτων. ⁴⁰

Τα αδιέξοδα της αφήγησης

Στις μαρτυρίες των βετεράνων του '14-'18, η εικόνα του θανάτου προβάλλει καθαρά σαν η κεντρική στιγμή της πολεμικής εμπειρίας. Τα χαρακώματα χαρακτηρίζονται νεκροταφεία, το τοπίο μετά τη μάχη ανακαλείται συχνά μέσω μιας αλληγορίας, *κόλαση*, σε

39. Παρατίθεται στο Procacci (2000), σελ. 279.

40. Audoin-Rouzeau & Becker (2000), σελ. 85-105, Wiewiorka (1997).

μια χτυπητή αναλογία με τις μαρτυρίες όσων επέζησαν από τα ναζιστικά στρατόπεδα.⁴¹ Υπάρχουν κι άλλες έντονες ομοιότητες στις αφηγήσεις των μεν και των δε. Πρώτα-πρώτα, η αηδιαστική μυρωδιά του θανάτου: η μυρωδιά της καμένης σάρκας στα στρατόπεδα εξόντωσης και η μυρωδιά των σαπισμένων πτωμάτων που τύλιγε τους στρατιώτες πριν καν φανεί στα μάτια τους η πρώτη γραμμή του μετώπου. Μετά, η αδυναμία για περιγραφή της βιωμένης εμπειρίας, η απόσταση που τη χωρίζει από τον προφορικό ή γραπτό λόγο που θέλει να την αποδώσει. Αυτή η διαπίστωση στοίχειωσε τον Πρίμο Λέβι, όπως και πολλούς άλλους εκτοπισμένους, με τη μορφή ενός ονείρου που επανερχόταν συχνά στις νύχτες της αιχμαλωσίας και στο οποίο έβλεπαν ότι αφηγούνταν το Άουσβιτς στους δικούς τους ανθρώπους, που δεν ήθελαν να τους ακούσουν: «έβλεπαν ότι γύριζαν στο σπίτι τους, ότι δηγιόνταν με πάθος και με ανακούφιση τα περασμένα τους μαρτύρια, μιλώντας σε κάποιο αγαπημένο πλάσμα, κι εκείνο δεν τους πίστευε, δεν τους άκουγε καν».⁴² Στις μαρτυρίες των βετεράνων του Μεγάλου Πολέμου, αφθονούν ανάλογες παρατηρήσεις. Για τον Φραντς Μαρκ, ο πόλεμος ήταν «μια γιγάντια μάχη που οι λέξεις δεν θα καταφέρουν ποτέ να περιγράψουν».⁴³ Για έναν άλλο ζωγράφο, τον Πολ Νας, η θέα του μετώπου ήταν «απολύτως απερίγραπτη». Για τον Χ. Χ. Κούπερ, «η μυρωδιά που σκόρπιζαν τα τουμπανιασμένα πτώματα ήταν πέρα από κάθε περιγραφή». Για τον Ρόμπερτ Γκρέιβς, οι περίοδοι της άδειας συνοδεύονταν πάντα από μια βαθιά δυσφορία: «η ιδέα να είσαι και να παραμένεις στο σπίτι σου ήταν τρομερή γιατί βρισκόσουν περιτριγυρισμένος από ανθρώπους που δεν μπορούσαν να καταλάβουν εκείνη την πραγματικότητα».⁴⁴ Παρόμοιες παρατηρήσεις, συχνά γραμμένες με λάθη και αδέξιο ύφος αλλά και με όλη τη νοστιμιά και την

41. Norton Cru (1982), σελ. 32, Bartov (1996a), σελ. 33.

42. Levi (1986), σελ. 4 (γαλλ. μτφ., σελ. 12).

43. Παρατίθεται στο Dagen (1996), σελ. 240.

44. Fussell (1975), κεφ. V.

αυθεντικότητα της γλώσσας των λαϊκών τάξεων, που είναι αδύνατο να αποδοθούν στη μετάφραση, γεμίζουν τα γράμματα των ιταλών φαντάρων: ο πόλεμος είναι «υπεράνω κάθε φαντασίας», «όλα είναι μαύρο και αίμα», «δε σου περιγράψω τη μάχη γιατί αυτό δεν επιτρέπεται κι έπειτα δεν μπορείς να την καταλάβεις, πρέπει μόνο να φανταστείς ότι εκεί που έγινε υπάρχει ολοκληρωτική καταστροφή», «έχω την εντύπωση ότι είμαι στο σινεμά». ⁴⁵ «Ο πόλεμος –έγραφε ένας αξιωματικός– χάραξε σε όλους ένα σημάδι πόνου που σβήνει τα προσωπικά χαρακτηριστικά, η μόνη γλαφυρή έκφραση είναι τούτη η σιωπή που κυριαρχεί σε όλους». ⁴⁶ Ο Πολ Φάσελ πιστεύει ότι αυτή η απόσταση ανάμεσα στις λέξεις και τα πράγματα δεν σχετίζεται με κάποια γλωσσική αδυναμία, με την έλλειψη λέξεων που να περιγράφουν την πραγματικότητα. Δεν ήταν πρόβλημα γλώσσας αλλά *ρητορικής*: η αδυναμία να κάνεις κατανοητό τον πόλεμο, αυτόν εκεί τον πόλεμο, σε κάποιον που δεν τον είχε ζήσει. ⁴⁷ Κατά συνέπεια, οι στρατιώτες κλείνονταν συχνά στη σιωπή. Αυτή η σιωπή προανάγγελλε τη σιωπή όσων γλίτωσαν από τα στρατόπεδα του θανάτου. Στο *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, ο Λέβι παρουσίαζε τον εαυτό του σαν ένα «κακό» μάρτυρα, ακριβώς επειδή είχε βγει ζωντανός από το Άουσβιτς: «Η ιστορία των Λάγκερ γράφτηκε, αποκλειστικά σχεδόν, από εκείνους που, όπως κι εγώ, δεν έφτασαν ως τον πάτο τους. Εκείνοι που έφτασαν εκεί δεν ξαναγύρισαν, ή πάλι η ικανότητά τους για παρατήρηση είχε παραλύσει από την οδύνη και την έλλειψη κατανόησης». ⁴⁸ Βρίσκουμε ένα συγκρίσιμο συναίσθημα σε κείνους που αντίκρισαν το θάνατο στα χαρακώματα και στη νεκρή ζώνη: «Για ένα φαντάρο –έγραψε ο Λιούις Σίμψον– ο πόλεμος ήταν ένα απόλυτα σωματικό γεγονός. Γι' αυτό είναι πολλοί εκείνοι που μένουν βουβοί όταν σκέφτονται τον πόλεμο.

45. Παρατίθεται στο Procacci (2000), σελ. 113.

46. Procacci (2000), σελ. 118.

47. Fussell (1975), κεφ. V.

48. Levi (1986), σελ. 8 (γαλλ. μτφ., σελ. 17).

Έχουν την εντύπωση ότι η γλώσσα πλαστογραφεί τη σωματική ζωή και προδίδει εκείνους που είχαν την έσχατη εμπειρία της: το θάνατο». ⁴⁹ Στο δοκίμιό του για τη μορφή του αφηγητή στο έργο του Νικολάι Λέσκοφ, το 1936, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν παρουσίαζε το Μεγάλο Πόλεμο σαν μια κρίσιμη στιγμή ρήξης της παράδοσης μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες, οι συνέπειες της οποίας ήταν ακριβώς η εγκατάλειψη των πατρογονικών μορφών της μεταβίβασης της μνήμης, η ξαφνική εκτόπιση του παραμυθιού ανάμεσα στα κειμήλια μιας ξεπερασμένης εποχής, η αδυναμία μετάδοσης της βιωμένης εμπειρίας, η οποία διαιωνίζεται και εμπλουτίζεται περνώντας από το ένα στόμα στο άλλο. «Με τον παγκόσμιο πόλεμο –έγραφε ο Μπένγιαμιν–, είδαμε να ξεκινάει μια εξέλιξη που, στο εξής, δεν σταμάτησε ποτέ. Μήπως δεν διαπιστώθηκε, τη στιγμή της ανακωχής, ότι οι άνθρωποι γύριζαν βουβοί απ' το πεδίο της μάχης – όχι πιο πλούσιοι αλλά πιο φτωχοί σε επικοινωνισμη εμπειρία;». Αυτό, πρόσθετε, οφειλόταν στο γεγονός ότι ο πόλεμος είχε διαψεύσει ριζικά τις προηγούμενες εμπειρίες, πρώτα απ' όλες «τη σωματική εμπειρία, μέσω της μάχης υλικού (Materi-alschlacht)»: «Μια γενιά που είχε προλάβει να πάει στο σχολείο με ιππήλατο τραμ βρισκόταν τώρα εκτεθειμένη σε ένα τοπίο όπου τίποτα πια δεν ήταν αναγνωρίσιμο, εκτός από τα σύννεφα και, στη μέση, μέσα σε ένα πεδίο δυνάμεων γεμάτο εντάσεις και καταστροφικές εκρήξεις, το μικροσκοπικό και εύθραυστο ανθρώπινο σώμα». ⁵⁰ Είναι η ίδια σιωπή που, με σπάνιες εξαιρέσεις, κυριεύει τη ζωγραφική και παραλύει τους καλλιτέχνες, στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου και μετά, μπροστά στην αναπαράσταση του θανάτου που συνδέεται με τον ολοκληρωτικό πόλεμο, φτάνοντας στο σημείο να γίνει αυτή η εμπειρία μια στιγμή «ρήξης ανάμεσα στη σύγχρονη ιστορία και τη ζωγραφική». ⁵¹

49. Simpson (1965), σελ. 172, Fussell (1975), κεφ. V.

50. Benjamin (1977α), σελ. 386 (γαλλ. μτφ., σελ. 116).

51. Dagen (1996), σελ. 313.

Ζωές χωρίς αξία

Οι γερμανοί στρατιώτες είχαν φτιάξει, για να ερμηνεύσουν τον πόλεμο εξολόθρευσης, την έννοια του *Verwüstungsschlagt*, μια λέξη που ο Στεφάν Οντουάν-Ρουζό και η Ανέτ Μπεκέρ μεταφράζουν σωστά «χτύπημα», «σφαγή», «αφανισμός». ⁵² Όσο για τους στρατηγικούς σχεδιαστές, άρχισαν τότε να μιλούν για «πόλεμο εξολόθρευσης» (*Vernichtungskrieg*), ένα νεολογισμό που έμελλε να καταλάβει κεντρική θέση στο ναζιστικό λεξιλόγιο. ⁵³ Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος εμφανίζεται έτσι, αναδρομικά, σαν το εργαστήριο της ολοκληρωτικής βίας, και ακριβώς στα πεδία των μαχών του, όπως έγραψε ο Όμερ Μπάρτοφ, οι αρχιτέκτονες της «Τελικής Λύσης» γνώρισαν το δικό τους «βάπτισμα του πυρός». ⁵⁴ Ανάμεσα στις αλλαγές του νοητικού κόσμου που γέννησε ο πόλεμος, πρέπει να υπολογίσουμε μια εξοικείωση με το βίαιο θάνατο και κάποια αδιαφορία προς την ανθρώπινη ζωή, οι οποίες αμφισβητούσαν ορισμένες κατακτήσεις (απαγόρευση των βασανιστηρίων, σεβασμός της ζωής των αιχμαλώτων και των άμαχων πληθυσμών) που έμοιαζαν μη-αναστρέψιμες από την εποχή του Διαφωτισμού. ⁵⁵ Ο εθνικοσοσιαλισμός έμελλε να κωδικοποιήσει σε μια μακάβρια διάσημη διατύπωση, φιλτραρισμένη από τη γλώσσα του ευγονισμού, αυτή τη νέα απαξίωση της ανθρώπινης ζωής: «ζωές ανάξιες να βιωθούν» (*lebensunwerte Leben*). Ο Τζορτζ Λ. Μος υπογράμμισε αυτή την καμπή μέσα από μια εντυπωσιακή αντίθεση. Το 1903, η πόλη του Κίσνεβου, στην τσαρική αυτοκρατορία, είχε αποτελέσει το θέατρο ενός τρομερού πογκρόμ, όπου είχαν βρει το θάνατο περίπου 300 Εβραίοι. Αυτή η σφαγή είχε προκαλέσει την αγανάχτηση και την αποδοκιμασία της διεθνούς κοινής γνώμης, σκανδαλισμένης από ένα τέτοιο

52. Audoin-Rouzeau & Becker (2000), σελ. 40.

53. Reemtsma (1995), σελ. 377-401.

54. Bartov (1996a), σελ. 23.

55. Hobsbawm (1997), σελ. 253-265.

επεισόδιο βαρβαρότητας. Απεναντίας, η γενοκτονία ενάμισι εκατομμυρίου Αρμενίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δεν προκάλεσε καμία σημαντική διαμαρτυρία.⁵⁶ Η Ευρώπη είχε εθιστεί πια στη σφαγή.

Αυτή η μετάλλαξη των ευρωπαϊκών κοινωνιών είναι σαφώς αισθητή στα σχέδια και τους πίνακες του Ότο Ντιξ και του Τζορτζ Γκρος, που σπάνε τη «σιωπή των ζωγράφων» δείχνοντας τη φρίκη του πολέμου μέσα από τα αποτελέσματά της στον κόσμο που αυτός γέννησε. Το αστικό τοπίο που δείχνουν είναι χαοτικό και λεηλατημένο, με ανάπηρους και ακρωτηριασμένους σε κάθε γωνιά του δρόμου. Οι άνθρωποι φορούν συχνά στολές. Όταν δεν εμφανίζονται σαν ανθρώπινα κουρέλια που στολίζουν ένα ξεπεσμένο διάκοσμο, ζωντανεύουν τη σκηνή σαν υστερικές φιγούρες που κινούνται ξέφρενα, σάμπως τα κορμιά τους να ταραζόνταν από ηλεκτρικές εκκενώσεις. Αυτό το σπασμωδικό σύμπλεγμα αποπνέει την αίσθηση μιας άρρωστης και ραγισμένης κοινωνίας, που τραντάζεται από αδιάκοπους σπασμούς και κατατρώγεται από καρκίνο. Η μούσα του Γκρος, έγραψε ο Γκύντερ Άντερς, ήταν «η ναυτία» (Ekel) και το αντικείμενο της τέχνης του ήταν, όχι τόσο ο πραγματικός κόσμος αλλά «η καταστροφή του πραγματικού κόσμου». Το κοινωνικό σύμπαν που απεικονίζει ο Γκρος δεν γνωρίζει το «φυσικό θάνατο»: ο βίαιος θάνατος έχει γίνει η φυσιολογική του συνθήκη. Η εξόντωση των ανθρώπων και η καταστροφή των πραγμάτων που τους περιβάλλουν, «το να σκοτωθείς» σαν «η πιο φυσική και η πιο διαδεδομένη τροπικότητα του είναι»: αυτός είναι ο κόσμος του Γκρος.⁵⁷

Η απαξίωση της ανθρώπινης ζωής συνοδευόταν από την απανθρωποποίηση του εχθρού, που προβαλλόταν από τη στρατιωτική προπαγάνδα, τον τύπο και τα γραπτά των σοφών. Ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν ένα προνομιακό πεδίο εφαρμογής των

56. Mosse (1990), σελ. 160.

57. Anders (1993), σελ. 221.

ρατσιστικών στερεότυπων που είχαν αναπτυχθεί από τον κοινωνικό δαρβινισμό και τις ιατρικές επιστήμες κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Η εθνικιστική προπαγάνδα εγκατέλειπε κάθε ορθολογική επιχειρηματολογία γύρω από τις αιτίες και τις δικαιολογίες του πολέμου για να απευθύνει έκκληση στο αίσθημα της συμμετοχής σε μια απειλούμενη κοινότητα και να απαιτήσει μια τυφλή και ολοκληρωτική νομιμοφροσύνη. Ο εχθρός έπαιρνε τα γνωρίσματα μιας εχθρικής «φυλής», που συστηματικά χαρακτηριζόταν «βάρβαρη». Οι δυνάμεις της Αντάντ κατηγορούσαν τη Γερμανία, που είχε εγκαινιάσει τη χρήση των πολεμικών αερίων, ότι επιδείκνυε μια «ωμότητα» αντάξια των «Ούννων» (αυτή η επωνυμία θα καθιερωθεί στις αφίσες). Στη Γαλλία, ο γιατρός Εντγκάρ Μπεριγιόν εξηγούσε αυτή την αγριότητα με βάση τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της γερμανικής «φυλής», τόσο σωματικά (μορφολογία του κρανίου, οσμή, τοξικότητα των κοπράνων) όσο και ηθικά (δουλικότητα) ή ψυχικά (ανικανότητα αυτοέλεγχου, πολεμικός φετιχισμός), που πλησίαζαν παράξενα τους Γερμανούς στους πρωτόγονους λαούς. Οι φρικαλεότητες του πολέμου αποκάλυπταν, κατά τη γνώμη του, έναν εγκληματικό αταβισμό των Γερμανών, οι πρακτικές των οποίων δεν έβρισκαν ισοδύναμο παρά μόνο «σε ημιάγριους λαούς της κεντρικής Αφρικής και του Κονγκό».⁵⁸ Όσο για τη Γερμανία, που χλεύαζε αυτές τις κατηγορίες υπενθυμίζοντας τα βραβεία Νόμπελ της, απαιτούσε επίσημα, «προς το συμφέρον της ανθρωπότητας και του πολιτισμού, να μη χρησιμοποιούνται οι έγχρωμοι στρατιώτες στο ευρωπαϊκό θέατρο των επιχειρήσεων». Η δική της προπαγάνδα παρουσίαζε την παγκόσμια σύρραξη σαν μια μάχη για την υπεράσπιση ενός λαού με αρχαία κουλτούρα απέναντι στην έφοδο ημιβάρβρων σλαβικών ορδών στην Ανατολή και την απειλή, στη Δύση, πολυφυλετικών αγγλογαλλικών στρατιών, εξαγριωμένων λόγω της παρουσίας έγχρωμων και κανιβαλών

58. Παρατίθεται στο Becker (1998), σελ. 328.

στις τάξεις τους: η πατρίδα του Καντ και του Μπετόβεν απειλούνταν από φυλές ανθρωποφάγων ντυμένων με στολή.⁵⁹

Ένα εργαστήριο του φασισμού

Η ρατσιστική απανθρωποποίηση του εχθρού και η αυξανόμενη αδιαφορία απέναντι στην ανθρώπινη ζωή εκφραζόταν επίσης με την *κυριαρχία της βίας* (brutalisation) στην πολιτική ζωή, η οποία υιοθετούσε πολεμικό λεξιλόγιο και μεθόδους αντιπαράθεσης κληρονομημένες από τα χαρακώματα.⁶⁰ Στη Γερμανία και την Ιταλία, όπου οι πολιτικοί θεσμοί και οι κοινωνίες των πολιτών έμελλε να γνωρίσουν μια συνολική εξάρθρωση με το τέλος της σύρραξης, ο πόλεμος έκανε την εισβολή του στην πολιτική ζωή μέσα από τον πολλαπλασιασμό ένοπλων σχηματισμών, τόσο της αριστεράς όσο και (κυρίως) της άκρας δεξιάς (από τα Freikorps ως τα SA, κι απ' τους Arditi del Popolo ως τα fasci di combattimento). Στους αρχαίους μύθους που έβλεπαν στο στρατιώτη την ενσάρκωση του ηρωισμού και του πατριωτισμού, ερχόταν να προστεθεί τώρα η εικόνα του «Νέου Ανθρώπου» που σφυρηλατήθηκε από τον ολοκληρωτικό πόλεμο. Προπαγανδιστικές κάρτες και αφίσες έδειχναν αδιάκοπα στρατιώτες που βάδιζαν προς τη μάχη τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο, έτοιμους να πολεμήσουν με γενναιότητα και πνεύμα αυτοθυσίας. Στην παραδοσιακή εικονογραφία, ο πολεμιστής παρουσιαζόταν σαν μια υπερήφανη μορφή, ανθρώπινη, με κλασική ομορφιά, συχνά εξευγενισμένος μ' ένα ευδιάκριτο μετάλλιο στο στήθος, σε απόδειξη της ανδρείας του. Ο στρατιώτης της νέας εθνικιστικής προπαγάνδας, απεναντίας, παρουσίαζε όλα τα γνωρίσματα του

59. Becker (1998), σελ. 323, 330, Horne (1994), σελ. 133-146, και Hans-Jürgen Lüsebrink (1989), σελ. 57-75.

60. Mosse (1990), σελ. 159-181.

«πολιτοφύλακα της εργασίας» του Γιούνγκερ: ψυχρός, μηχανικός, απειλητικός. Η όψη του δεν είχε πια τίποτα το ανθρώπινο κι η εμφάνισή του είχε κάτι το μεταλλικό, το τεχνητό. Τα μαλλιά του έμεναν αθέατα και το πρόσωπό του, σμιλεμένο με καθαρές και οξείες γραμμές, έμοιαζε να συγχωνεύεται με το ατσάλι του κράνους του. Το σώμα του απέπνεε ένα έντονο φορτίο επιθετικότητας και, θα λέγαμε, μηδενισμού, ενώ το βλέμμα του έκφραζε μιαν ακλόνητη σταθερότητα. Η φασιστική αισθητική, της οποίας το Stahlhelm, το ατσάλινο κράνος, ήταν ένα από τα πρώτα σύμβολα, αναγνώριζε τις πηγές της στον πόλεμο.⁶¹ Την ίδια στιγμή, ο στρατιώτης που είχε μετατρέψει το σώμα του σε μεταλλική συσκευή και τα μούσκουλά του σε ατσάλινα γρανάζια που συνδύαζαν τη δύναμη με την ομορφιά, παρέπεμπε επίσης, σύμφωνα με τους κώδικες της φασιστικής αισθητικής, σ' έναν αρχαίο πολεμιστή θωρακισμένο μέσα στην πανοπλία του. Μια πατρογονική αύρα περιέβαλλε το στρατιώτη του σύγχρονου ολοκληρωτικού πολέμου, τον «πολιτοφύλακα της εργασίας», ο οποίος ενσάρκωνε τον μεσολαβημένο από την τεχνολογία ρομαντισμό της συντηρητικής επανάστασης.⁶²

Με τη σειρά της, άλλαζε και η γλώσσα της πολιτικής. Ο ιταλικός φασισμός έκανε τον πόλεμο υπέρτατη στιγμή της ζωής και εξυμνούσε τη μάχη ως πλήρη άνθιση του άντρα, θρίαμβο της δύναμης, της ταχύτητας, του θάρρους. Στη Γερμανία, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ερνστ Γιούνγκερ που είχε εξιδανικεύσει τον πόλεμο ως «μύχιο βίωμα» (*inneres Erlebnis*),⁶³ ο Καρλ Σμιτ τον θεωρητικοποίησε ως προϋπόθεση και εκπλήρωση του πολιτικού, που οριζόταν ως τόπος αντιπαράθεσης μεταξύ του φίλου (*Freund*) και του εχθρού (*Feind*). Δεν αποτελούσε αντικείμενο κάποιας ορθολογικής εξήγησης, ούτε ηθικής καταδίκης,

61. Hüppauf (1993), σελ. 43-84.

62. Theweleit (1978), τόμ. 2, σελ. 228-238.

63. Jünger (1997).

αλλ' απέρρευε από τη διαπίστωση μιας «υπαρξιακής» σύγκρουσης με τον εχθρό, «τον άλλο, τον ξένο», η ετερότητα του οποίου αποτελούσε «άρνηση της μορφής ύπαρξης του εαυτού». ⁶⁴ Η νεκρή ζώνη ανάμεσα στα εχθρικά χαρακώματα γινόταν ο συμβολικός τόπος του νέου *ήθους* του ολοκληρωτικού πολέμου: μια περιοχή αναίρεσης του δικαίου, επικύρωσης της ύπαρξης μέσω της μάχης, ένας χώρος καταστροφής και θανάτου, όπου η ζωή έμενε εκτεθειμένη στο ξέσπασμα της μηχανικής βίας, μέσα σε μια φύση που είχε ξαναγίνει άγρια χάρι στην τεχνολογική ισχύ. Μέσα στη νεκρή ζώνη η «κατάσταση εξαιρεσης» (*Ausnahmezustand*) του Σμιτ και η «εποχή του μηδενισμού» του Μάρτιν Χάιντεγκερ αποχτούσαν συγκεκριμένη υπόσταση. ⁶⁵

Στην κοινωνία, ο πόλεμος σημάδευε ένα αποφασιστικό στάδιο στη διαδικασία *εθνικοποίησης των μαζών*. ⁶⁶ Ο εθνικισμός γινόταν επιθετικός και προσπαθούσε να επαναλάβει, στις πολιτικές αντιπαραθέσεις, την πολεμική λογική του μετώπου. Η αισθητική του πολέμου εισέβαλλε στο δημόσιο χώρο. Ο εθνικισμός έτεινε προς το σταυροφορικό πνεύμα, την ολοκληρωτική μάχη, το *Glaubenskrieg*. Δεν ήταν πια, αποκλειστικά, το ιδεώδες των κυρίαρχων ελίτ αλλά κυριέυε τις μάζες, μεταμορφωνόταν σε συλλογικό πάθος, γινόταν ανατρεπτικός, «επαναστατικός», ερχόταν σε αντίθεση με την καταστραμμένη από τον πόλεμο παράδοση και απέβλεπε στην εγκαθίδρυση μιας νέας τάξης πραγμάτων. Από τη μάζα έβγαιναν νέοι ηγέτες με πληβειακή καταγωγή, σημαδεμένοι από την εμπειρία των χαρακωμάτων και έντονα εμπλεγμένοι στις πολιτικές κρίσεις του μεταπολέμου. ⁶⁷ Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άρχισε να πραγματώνει ένα νέο συγκρητισμό ανάμεσα σε μυθολογία και τεχνολογία, αντιδιαφωτισμό και πο-

64. Schmitt (1996), σελ. 27 (γαλλ. μτφ., σελ. 64-65), Kohn (1940), σελ. 64 (γαλλ. μτφ., σελ. 344-345).

65. Wismann (1993), σελ. 56-57.

66. Mosse (1974).

67. Krumeich (1994), σελ. 40.

λιτικό υπαρξισμό, μηδενισμό και βιταλισμό, ρομαντισμό και φουτουρισμό, που έμελλε να βρει την πιο ολοκληρωμένη μορφή του στον εθνικοσοσιαλισμό. Το 1913, ένα χρόνο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος, ο ιταλός συγγραφέας Τζοβάνι Παπίνι, μια παράξενη φυσιογνωμία πρωτοποριακού κριτικού που έμελλε στη συνέχεια να προσχωρήσει στον εθνικισμό, στο φασισμό και τελικά στον συντηρητικό καθολικισμό, δημοσίευε στο περιοδικό *Lacerba* ένα παράδοξα προφητικό δοκίμιο με τίτλο «Η ζωή δεν είναι ιερή». Σκιαγραφούσε εκεί μια ψυχρά διαυγή διάγνωση του νέου αιώνα ως εποχής βιομηχανικής εξόντωσης, κατά την οποία η ζωή είχε χάσει ανεπανόρθωτα όλη την ιερή της αύρα. «Ολόκληρη η ζωή της εποχής μας –έγραφε– είναι μια οργάνωση αναγκαίων σφαγών, ορατών και αοράτων. Όποιος τολμά να εξεγείρεται στο όνομα της ζωής, συντρίβεται στο όνομα της ίδιας της ζωής. Ο βιομηχανικός πολιτισμός, όπως κι ο πολιτισμός του πολέμου, τρέφεται με πτώματα. Κρέας για τα κανόνια και κρέας για τις μηχανές. Αίμα στα πεδία της μάχης και αίμα στους δρόμους: αίμα στην εκστρατεία και αίμα στο εργοστάσιο. Η ζωή ανυψώνεται μόνο όταν πετάει πίσω της, σαν σαβούρα, ένα κομμάτι της».⁶⁸

Τούτο το απόσπασμα δείχνει ότι οι φρίκες του σύγχρονου πολέμου είχαν προεικονιστεί –ή και εξυμνηθεί ante litteram, όπως από τους ιταλούς φουτουριστές– από τις λογοτεχνικές πρωτοπορίες. Ο πόλεμος θα δράσει σαν ένας ισχυρός καταλύτης, χωρίς τον οποίο η φασιστική σύνθεση δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον όχι στις μορφές που γνωρίσαμε. Η είσοδος του πολέμου στην πολιτική, η εθνικοποίηση των μαζών, η κυριαρχία της βίας στη γλώσσα και τις μεθόδους πάλης, η γέννηση μιας νέας γενιάς πολιτικών αγωνιστών που βγήκαν από την εμπειρία του μετώπου, ο σχηματισμός βίαια εθνικιστικών και ρατσιστικών κινημάτων που διευθύνονταν από μια ελίτ μα-νιασμένων πληβείων, πεισμένων ότι τα όπλα είχαν κληθεί να

68. Papini (1913), σελ. 208. Παρατίθεται στο Isnenghi (1970), σελ. 94.

αντικαταστήσουν τη δημοκρατία: ορίστε το νέο πρόσωπο της Ευρώπης μετά από τέσσερα χρόνια πολέμου. Οι νέοι εθνικιστές ηγέτες δεν περιφρονούσαν πια τα πλήθη, σύμφωνα με τη συντηρητική παράδοση που πηγάζει από τον Ζοζέφ ντε Μεστρ ως τον Φρίντριχ Νίτσε. Όπως ο Χίτλερ, είχαν ανακαλύψει το ταλέντο τους ως χαρισματικοί ηγέτες στους δρόμους, σε διαδηλώσεις παλαιών πολεμιστών, στις μεταπολεμικές αντιπαραθέσεις, ή πάλι, όπως ο Μουσολίνι, είχαν υποστεί μέσα στα συμφραζόμενα του πολέμου μια μεταμόρφωση που τους είχε ωθήσει από το σοσιαλισμό στον εθνικισμό. Η αντεπανάσταση έπαυε να είναι καθαρά αντιδραστική, όπως το 1789 ή το 1848, για να μετατραπεί σε «επαναστατική αντίδραση» ή σε «επανάσταση ενάντια στην επανάσταση».⁶⁹ Αντιδραστική απέναντι στο εργατικό κίνημα, τη ρωσική επανάσταση και το μπολσεβικισμό, γινόταν «επαναστατική» με την έννοια ότι δεν απέβλεπε πια να παλινорθώσει το παρελθόν αλλά να δημιουργήσει μια νέα τάξη πραγμάτων, εθνικιστική, αντιδημοκρατική, αυταρχική. Αν αυτή η σύγκλιση ανάμεσα σε λαϊκιστικό εθνικισμό και εθνικό (αντιμαρξιστικό και αντιδραστικό) σοσιαλισμό είχε ήδη διαφανεί σε εμβρυακή μορφή στα τέλη του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα στη Γαλλία κατά την υπόθεση Ντρέιφους, πραγματώθηκε ωστόσο με ολοκληρωμένο τρόπο μόνο μετά το 1918. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν λοιπόν ένα αποφασιστικό στάδιο στη γέννηση του φασισμού.

Σύμφωνα με τη φασιστική οπτική, όπως εικονογραφείται καλά σε συγγραφείς όπως ο Φιλίπο Τ. Μαρινέτι, ο Γούντχαμ Λιούις και ο Ερνστ Γιούνγκερ, ο πόλεμος έκανε κάθε εργαλειακό χαρακτήρα για να γίνει αυτοσκοπός, μια υπαρξιακή εμπειρία που έβρισκε εντός της την πηγή της και τη δικαίωσή της. Για τον Μαρινέτι, ο πόλεμος ήταν αισθητική απόλαυση: εξυμνούσε λοιπόν την ομορφιά του, το δυναμισμό του, την κίνησή του, την τεχνητή βία του. Ο πόλεμος πραγμάτων για πρώτη φορά «το

69. Neocleous (1997), κεφ. II και III.

όνειρο ενός μεταλλικού ανθρώπινου σώματος», στόλιζε τα λιβάδια με «τις φλογερές ορχιδέες των μυδραλίων», έσπαγε τη σιωπή της φύσης με τη συμφωνία των κανονιών, δημιουργούσε νέες γεωμετρικές μορφές με τις πτήσεις των βομβαρδιστικών και τις «σπείρες καπνού που ανέβαιναν από πυρπολημένα χωριά». ⁷⁰ Για τον Γιούνγκερ, ο πόλεμος ήταν μια δημιουργική εμπειρία, που τη χαρακτήριζε η έκσταση της μάχης και μια έκρηξη αισθησιακότητας. Παρουσίαζε τη μάχη ως «όργιο μανίας», στο οποίο οι ντελικάτες απολαύσεις του πολιτισμού και οι διανοητικές εκλεπτύνσεις της κουλτούρας των πόλεων είχαν δώσει τη θέση τους στην «ηχηρή κλαγγή της αναγεννημένης βαρβαρότητας». Η ενέργεια που εκλυόταν από τα κορμιά των στρατιωτών αντιστοιχούσε σε μια μαγευτική γιορτή, μια παγανιστική τελετή που ξέθαβε μια πρωταρχική βία, αμόλυντη, ικανή να αποκαταστήσει μια κοσμική αρμονία που είχε καταστραφεί από τον Zivilisation: «Ακροβάτες του θανάτου, δόκτορες των φλογών και των εκρηκτικών, υπέροχα αγρίμια, ορμούσαν ανάμεσα στα χαρακώματα. Τη στιγμή της σύγκρουσης με τον εχθρό, ήταν η πεμπτούσια όλης της πολεμικής επιθετικότητας που είχε γεννήσει ποτέ ο κόσμος, ένα οξυμένο αμάλγαμα του σώματος, της θέλησης και των αισθήσεων». ⁷¹ Αυτή η μανία, δημιουργημένη από τα μέσα καταστροφής του σύγχρονου πολέμου, ήταν, για τον Γιούνγκερ, «συγκρίσιμη μόνο με τα στοιχεία της φύσης» που έκαναν τον άνθρωπο «ίδιο με βουερή θύελλα, με φουσκωμένη θάλασσα, με αστραπόβροντο». ⁷² Ο ερωτισμός της κοινότητας των πολεμιστών, ο τεχνολογικός μηδενισμός, ο αντιουμανισμός ήταν τα βασικά συστατικά μιας νέας φιλοσοφίας του θανάτου, στην οποία η εξολόθρευση γινόταν αυτοσκοπός. Αυτή η νέα θεώρηση του θανάτου και της

70. Παρατίθεται στο Benjamin (1977β), σελ. 168 (γαλλ. μτφ., σελ. 315).

71. Jünger (1997), σελ. 71.

72. Jünger (1997), σελ. 95. Μέσα από μια καταχρηστική γενίκευση, ορισμένοι διέκριναν, στη λογοτεχνία αυτή, το ουσιαστικό γνώρισμα του πολέμου, ανεξάρτητα από τη φασιστική ερμηνεία του, ως αντρική εμπειρία, βλ. Bourke (1999).

καταστροφής σημάδευε μια *ανθρωπολογική καμπή* στη διαδικασία του πολιτισμού, ανοίγοντας το δρόμο για τις γενοκτονίες του 20ού αιώνα.

Αναγνώστης και οξύς κριτικός του Γιούνγκερ, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν έβλεπε μέσα σ' αυτή τη φιλοσοφία του πολέμου την έκφραση μιας *αισθητικοποίησης της πολιτικής* που έβρισκε την ολοκληρωμένη μορφή της στο φασισμό. Αυτή η εξύψωση της αποχαλίνωσης των στοιχείων εγκωμιάζε την τεχνολογία όχι σαν «υπόσχεση ευτυχίας» αλλά σαν «φετίχ της παρακμής». Εξιδανίκευε τη μάχη, την καταστροφή και το θάνατο σαν έντονα βιωμένη «πρωταρχική εμπειρία» (*Urerlebnis*), σαν σοκ και ηλεκτρική εκκένωση που διέκοπτε το συνεχές της μεταβιβασμένης και αποκρυσταλλωμένης στην κουλτούρα εμπειρίας (*Erfahrung*). Μέσα από την αισθητική μεταμόρφωση του τοπίου, ο πόλεμος έδινε την ψευδαισθηση μιας τεχνητής αναδημιουργίας της πρωταρχικής αύρας, που είχε χαθεί την εποχή του βιομηχανικού καπιταλισμού. Όμως αυτό το «σκοτεινό ρουνικό ξόρκι» δεν είχε άλλο αποτέλεσμα παρά να μεγαλώνει το χάσμα μεταξύ κοινωνίας και φύσης, σε μια τελετή καταστροφής και θανάτου.⁷³ Κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, «ανθρώπινες μάζες, αέρια, ηλεκτρικές δυνάμεις – έγραφε ο Μπένγιαμιν στο *Μονόδρομο* (*Einbahnstrasse*)– ρίχτηκαν στη γυμνή ύπαιθρο. Ρεύματα υψηλής τάσης διαπέρασαν το τοπίο, νέα άστρα υψώθηκαν στον ουρανό, ο αιθέρας και τα βάθη της θάλασσας αντήχησαν το θόρυβο από έλικες και παντού σκάφτηκαν θυσιαστικοί λάκκοι στη Μητέρα Γη». Αυτή η περιγραφή έκλεινε με τη διαπίστωση μιας νέας όψης της ανθρωπότητας που είχε αποκαλυφθεί από το σύγχρονο πόλεμο: «Στις νύχτες εξόντωσης του περασμένου πολέμου, μια αίσθηση συγκρίσιμη με την έκσταση των επιληπτικών συντάραξε τα σωθικά της ανθρωπότητας».⁷⁴ Σ' ένα εντυπωσιακά προφητικό

73. Benjamin (1973a), τόμ. III, σελ. 249 (γαλλ. μτφ., σελ. 215).

74. Benjamin (1978), σελ. 241-242.

άρθρο του 1925, ο Μπένγιαμιν αναφερόταν, με ψυχρή ειρωνεία, στα χημικά όπλα που παράγε η εταιρεία I. G. Farben, τα οποία έκρυβαν τα μυστικά νέων φονικών μεθόδων.⁷⁵

Ας συνοψίσουμε. Πρωταρχικής σημασίας ιστορική καμπή που σημαδεύει την έλευση του 20ού αιώνα, ο Μεγάλος Πόλεμος στάθηκε, ταυτόχρονα, μια στιγμή συμπύκνωσης των μεταμορφώσεων της βίας του προηγούμενου αιώνα και ένα κατακλυστικό πρελούδιο της «εποχής των άκρων», με τις νέες της τεχνικές εξολόθρευσης. Ο τεϊλορικός στρατός ενσωμάτωνε τις αρχές της αυθεντίας, της ιεραρχίας, της πειθαρχίας και της εργαλειακής ορθολογικότητας της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας και έδινε μια πρόγευση των μορφών κυριαρχίας των στηριγμένων στην επιστράτευση των μαζών, οι οποίες έμελλε να βρουν το απόγειό τους στους φασισμούς. Τα στρατόπεδα των αιχμαλώτων πολέμου ήταν ένας απαραίτητος κρίκος στη μετάβαση από το πανοπτικό μοντέλο της πειθαρχικής φυλακής στο σύμπαν των στρατοπέδων συγκέντρωσης των ολοκληρωτικών καθεστώτων. Με το βιομηχανοποιημένο πόλεμο, η απανθρωποποίηση του εχθρού και η σχεδιοποιημένη καταστροφή γνώρισαν μια αποφασιστική ώθηση, χωρίς την οποία οι πρακτικές εξόντωσης του εθνικοσοσιαλισμού δύσκολα θα ήταν διανοητές. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος έτεινε να εξαλείψει κάθε διάκριση ανάμεσα σε στρατιωτικούς και αμάχους –η εκτόπιση και ο εγκλεισμός πληθυσμών στα κατεχόμενα εδάφη ή υπηκόων εχθρικών χωρών ήταν η εμφανέστερη εκδήλωση– αποκαλύπτοντας έτσι το βαθύ δεσμό ανάμεσα σε πόλεμο και γενοκτονίες που έμελλε να γίνει τυπικό γνώρισμα του 20ού αιώνα: η γενοκτονία των Αρμενίων ήταν, με αυτή την έννοια, τόσο προϊόν των δραματικών αντιφάσεων ενός αρχαϊκού κράτους όσο και αποτέλεσμα του ολοκλη-

75. Benjamin (1973β), τόμ. IV, 1, σελ. 476, Löwy (1993), σελ. 175-184, Leslie (2000), κεφ. I.

ρωτικού πολέμου. Ο τελευταίος ήταν το εργαστήριο των νέων μορφών προπαγάνδας – απ’ όπου θα αντλήσουν διδάγματα οι φασισμοί– αποβλέποντας όχι μόνο στην απανθρωποποίηση αλλά και, συχνά, στη φυλετική προσέγγιση (racialisation) του εχθρού. Η εστίαση της προπαγάνδας σε ορισμένα φυλετικά στερεότυπα, όπως στην έμφυτη στους «γερμαναράδες» βαρβαρότητα ή, ακόμα πιο ενδεικτικό, στον «κανιβαλισμό» των μαύρων στρατιωτών των αγγλογαλλικών μονάδων, είναι εξίσου αποκαλυπτική. Υπογραμμίζει, από τη μία, το δεσμό ανάμεσα στο νοητικό σύμπαν της αποικιοκρατίας και τον κόσμο του ολοκληρωτικού πολέμου, ενώ δίνει, από την άλλη, ένα μικρό δείγμα για την κεντρική θέση που θα καταλάβει ο ρατσισμός, είκοσι χρόνια αργότερα, στην αντίληψη και τις πρακτικές του ναζιστικού πολέμου για την κατάκτηση του Lebensraum. Η συμπύκνωση όλων αυτών των όψεων μέσα στην εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου τον καθιστά στιγμή ρήξης μέσα στην ιστορία της Ευρώπης και προθάλαμο του εθνικοσοσιαλισμού.

4. Ταξινόμηση και καταστολή

«Ιουδαιομπολσεβικισμός»

«Ως φορείς του μπολσεβικισμού και πνευματικοί οδηγοί (geistigen Führer) της κομμουνιστικής ιδέας, οι Εβραίοι είναι θανάσιμος εχθρός μας. Πρέπει να τους εξαφανίσουμε (Sie sind zu vernichten)».¹ Αυτή η εντολή, που κοινοποιήθηκε στους στρατιώτες της Βέρμαχτ στο Μινσκ στις 19 Οκτωβρίου του 1941, κατά τη γερμανική προέλαση στη Σοβιετική Ένωση, χρησιμοποιούσε μιαν εξίσωση που σφυρηλατήθηκε στην κυριολεξία, σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, από τη ναζιστική προπαγάνδα. Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πάμπολλες διαταγές που εξυμνούν τον πόλεμο εναντίον του «ιουδαιομπολσεβικισμού» σαν «αγώνα για την ύπαρξη (Daseinkampf) του γερμανικού λαού» και σαν «υπεράσπιση του ευρωπαϊκού πολιτισμού ενάντια στην ασιατική και μοσχοβίτικη πλημμυρίδα (Überschwemmung)».² Ο Χίτλερ χρησιμοποιούσε ακριβώς την ίδια γλώσσα στις ιδιωτικές του συζητήσεις. Το 1941, δικιολογούσε τον πόλεμο στο ανατολικό μέτωπο με την ανάγκη να ξεριζωθεί η «εστία της πανούκλας» (Pestherd) που αποτελούσαν οι Εβραίοι, απαραίτητη προϋπόθεση,

1. Παρατίθεται στο Heer (1995), σελ. 116. Για μια πολύ τεκμηριωμένη ανάλυση του κεντρικού ρόλου της έννοιας του «ιουδαιομπολσεβικισμού» στη γερμανική στρατιωτική προπαγάνδα κατά την περίοδο 1941-1943, βλ. Übershär & Wette (1984), και κυρίως Streit (1991).

2. Παρατίθεται στο Jahn (1991), σελ. 49.

στα μάτια του, για να αποκατασταθεί η ενότητα της Ευρώπης.³

Ο μύθος του «ιουδαιομπολσεβικισμού» είχε γνωρίσει μεγάλη διάδοση την επομένη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν έγινε το σύνθημα της καταστολής εναντίον των σπαρτακιστών στη Γερμανία, της λευκής τρομοκρατίας στην Ουγγαρία και της ρωσικής αντεπανάστασης. Η άποψη ότι ο μπολσεβικισμός ήταν ένα είδος «ιού», μια μεταδοτική ασθένεια με βακίλους της τους εβραίους επαναστάτες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, ξεριζωμένους, κοσμοπολίτες, κρυμμένους στις ανώνυμες μητροπόλεις του σύγχρονου βιομηχανικού κόσμου, εχθρούς της ίδιας της ιδέας του έθνους και της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων, ήταν κοινός τόπος της συντηρητικής κουλτούρας. Το φάντασμα του «ιουδαιομπολσεβικισμού» στοίχειωνε τους εφιάλτες των κυρίαρχων ελίτ, είτε φιλελεύθερων είτε εθνικιστικών, αντιμέτωπων με τις επαναστατικές εξεγέρσεις της περιόδου 1917-1921. Στη Ρωσία, η λευκή τρομοκρατία ήθελε «να εξουδετερώσει το εβραϊκό μικρόβιο» και εξαπέλυσε ενάντια στον «ιουδαιομπολσεβικισμό» μια εκστρατεία, η βία της οποίας προμήνυε, σύμφωνα με τον ιστορικό Πίτερ Κένεζ, τη ναζιστική προπαγάνδα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴ Η εβραϊκή παρουσία πίσω από το ρωσικό κομμουνισμό καταγγελλόταν ηχηρά από το περιοδικό *La civiltà cattolica*,⁵ όπως κι απ' τον τύπο της γαλλικής δεξιάς. Αναφερόμενος στο «φριχτό μίasma των Εβραίων της Ανατολής» που είχε μολύνει πολλά διαμερίσματα του Παρισιού, ο Σαρλ Μοράς έγραφε το 1920 στη *L'Action française* ότι φέρνουν «τις ψείρες, την πανούκλα, τον τύφο, περιμένοντας την επανάσταση».⁶

Οι εκδηλώσεις αυτού του μύθου στη λογοτεχνία και στην προπαγάνδα της εποχής είναι πολυάριθμες, ακόμα και σε φυσιογνωμίες και θεσμούς που έμελλε, δύο δεκαετίες αργότερα, να

3. Παρατίθεται στο Kershaw (2000), σελ. 685.

4. Kenez (1992), σελ. 304, Mayer (2000), σελ. 515-526.

5. Siva (1922), Miccoli (1997), σελ. 1550-1551.

6. Παρατίθεται στο Schor (1989), σελ. 29.

σταθούν ασυμφιλίωτοι αντίπαλοι του ναζιστικού καθεστώτος. Εκείνη ακριβώς την εποχή τα *Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών*, που είχαν χαλκευτεί στο Παρίσι στα τέλη του 19ου αιώνα από την τσαρική μυστική αστυνομία, έγιναν διεθνές μπεστ-σέλερ.⁷ Στην Αγγλία, μια δύναμη που, αντίθετα από τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης, θα παραμείνει προφυλαγμένη απ' το επαναστατικό κύμα, η ιστορικός Νέστα Γουέμπστερ αναρωτιόταν για τις αιτίες της παγκόσμιας επανάστασης, που την εξηγούσε με την ύπαρξη μιας «εβραϊκής συνωμοσίας» που σκόπευε να ανατρέψει τον πολιτισμό.⁸ Τον Μάιο του 1920, οι *Times* του Λονδίνου δημοσίευσαν ένα άρθρο με τίτλο «Ο εβραϊκός κίνδυνος», όπου προτεινόταν να γίνει έρευνα για να εξακριβωθεί η αλήθεια των *Πρωτοκόλλων* και, ένα μήνα αργότερα, παρουσίαζε τον Τρότσκι σαν καθοδηγητή μιας εβραϊκής διεθνούς που επιδίωκε την κατάχτηση του πλανήτη.⁹ Ο Ουίνστον Τσόρτσιλ, με τη σειρά του, υποδείκνυε τους Μαρξ, Τρότσκι, Μπέλα Κουν, Ρόζα Λούξεμπουργκ και Έμμα Γκόλντμαν σαν ενσάρκωση μιας «παγκόσμιας συνωμοσίας που απέβλεπε στην ανατροπή του πολιτισμού». Σ' ένα απόσπασμα που δεν παρέλειπε να αναφερθεί στα *Πρωτόκολλα*, έβλεπε στο εβραϊκό στοιχείο «τη δύναμη που κρυβόταν πίσω από κάθε ανατρεπτικό κίνημα του 19ου αιώνα» και σκιαγραφούσε έναν ανησυχητικό πίνακα για τη συγκαιρινή του κρίση: «Σήμερα, αυτός ο συρφετός αλλόκοτων προσωπικοτήτων που προέρχονται από τα κατακάθια των ευρωπαϊκών και αμερικάνικων μεγαλουπόλεων άρπαξε το ρωσικό λαό απ' το λαιμό και, πρακτικά, έχει γίνει αναμφισβήτητος κύριος μιας τεράστιας αυτοκρατορίας».¹⁰ Στα μάτια του, οι μπολσεβίκοι ήταν «εχθροί του ανθρώπινου γένους», «βρικόλακες που ρουφάνε το αίμα των θυμάτων τους» και «απαίσιιοι μπαμπούνοι ανάμεσα σε ερείπια

7. Cohn (1967), Taguieff (1992).

8. Webster (1921), σελ. 293, Friedländer (1997), σελ. 99-100.

9. Poliakov (1981), τόμ. 2, σελ. 420-430.

10. Παρατίθεται στο Nolte (2000), σελ. 138-139.

πόλεων και στοίβες πτωμάτων». Επικεφαλής τους ο Λένιν, «ένα τέρας που σέρνεται πάνω σε μια πυραμίδα κρανίων», περιτριγυρισμένος από μια «καταχθόνια ομάδα κοσμοπολιτών φανατικών» (εικόνα που θυμίζει μια αντισημιτική αφίσα, με τον Τρότσκι σαν εβραϊκό δράκο, θρονιασμένο πάνω σ' ένα βουνό από κρανία).¹¹

Στη Γερμανία, η ναζιστική άποψη για τη Σοβιετική Ένωση σαν τερατώδες αποτέλεσμα της συμμαχίας ανάμεσα στην εβραϊκή ιντελιγκέντσια και τη σλαβική Untermenschentum, είχε προαναγγεληθεί, το 1918, από τον Τόμας Μαν, το συγγραφέα που έμελλε να εκπροσωπήσει, είκοσι χρόνια αργότερα και εξόριστος, την παράδοση του Aufklärung. Ασφαλώς, η γλώσσα του δεν ήταν βιολογική αλλά λογοτεχνική, κι η επιχειρηματολογία χρωστούσε πολύ περισσότερα στη ρομαντική θέαση της πνευματικής σύγκρουσης μεταξύ Kultur και Zivilisation (που θα ενσαρκωθεί, στο *Μαγικό βουνό*, από τις αντιτιθέμενες μορφές του Νάφτα και του Σετεμπρίνι) παρά στα στερεότυπα της φυλετικής ανθρωπολογίας του fin de siècle. Ισχύει ωστόσο ότι ερμήνευε κι αυτός τη ρωσική επανάσταση σαν αποτέλεσμα μιας συνάντησης ανάμεσα στην εβραϊκή ιντελιγκέντσια και το σλάβικο μηδενισμό. Έβλεπε εκεί ένα «εκρηκτικό μίγμα του εβραϊκού διανοητικού ριζοσπαστισμού και του σλάβικου χριστιανικού μυστικισμού» και σήμαινε συναγερμό προς στη διάδοση αυτής της επιδημίας: «Ένας κόσμος που διατηρεί ένα ελάχιστο ένστικτο αυτοσυντήρησης πρέπει να δράσει ενάντια σ' αυτούς τους ανθρώπους με όλη την ενεργητικότητα και όλη την ταχύτητα του στρατιωτικού νόμου». ¹² Την ενεργητικότητα αυτή έμελλε να ξεδιπλώσουν, το 1919, ο στρατός του Γκούσταφ Νόσκε και τα Freikorps. Στη Γερμανία, την Ουγγαρία και την Πολωνία, οι αντικομμουνιστικές αφίσες εικονογρα-

11. Παρατίθεται στο Bédarida (1999), σελ. 177-178. Αυτή η αντισημιτική αφίσα αναδημοσιεύεται στο King (1972), σελ. 56.

12. Mann (1981), σελ. 223 (γαλλ. μτφ., σελ. 120-121). Βλ. επίσης Darmann (1995), σελ. 128.

φούσαν με πολύ εκφραστικό τρόπο το φαντασιακό της αντεπαναστάσης. Ο μπολσεβικισμός έπαιρνε τη μορφή φριχτών σημιτικών τεράτων, φασματικών μορφών θανάτου, που συμβόλιζαν μια επερχόμενη καταστροφή, μια ορδή άγριων θηρίων, την ενσάρκωση μιας ωμής και βάρβαρης βίας. Στις βαλτικές χώρες, θέατρο πραγματικών εμφυλίων πολέμων μεταξύ 1918 και 1920, ο αγώνας ενάντια στον «ιουδαιομπολσεβικισμό» ήταν ένας από τους πυλώνες της αντεπαναστατικής κινητοποίησης, στην οποία διακρίνονταν ιδιαίτερα τα Γρεϊκορps, στρατολογημένα μέσα από τις γερμανικές μειονότητες. Η Εσθονία, η Λετονία και η Λιθουανία στάθηκαν ένα εργαστήριο για το αμάλγαμα μεταξύ «φυλής» και «τάξης» που έμελλε, είκοσι χρόνια αργότερα, να βρεθεί στην καρδιά του ναζιστικού πολέμου εναντίον της ΕΣΣΔ. Εκεί έδειξαν τις ικανότητές τους μελλοντικοί ναζιστές ηγέτες όπως ο Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, θεωρητικός του βιολογικού ρατσισμού που θα γίνει υπουργός του Γ' Ράιχ για τα ανατολικά εδάφη. Γεννημένος στο Ρεβάλ (Τάλιν), θα εγκατασταθεί στο Μόναχο στα τέλη του 1918, αφού πήρε μέρος στον εμφύλιο της Εσθονίας.¹³

Από την αρχή της δεκαετίας του '20, αυτή η θεώρηση του Εβραίου ως κινητήρα της επανάστασης και ως κυρίου της ρωσικής αυτοκρατορίας ήταν ένα από τα θεμέλια της ναζιστικής ιδεολογίας. Ο Ερνστ Νόλτε υπεραπλουστεύει όταν θεωρεί τον εθνικοσοσιαλισμό απλό προϊόν της ρωσικής επανάστασης, εντοπίζει όμως αναμφισβήτητα μία από τις σημαντικές του διαστάσεις.¹⁴ Αν η εβραϊκή παρουσία στους κόλπους του μπολσεβικισμού –και άλλων επαναστατικών κινημάτων της κεντρικής Ευρώπης– ήταν ιδιαίτερα έντονη, δεν ήταν ο Οκτώβρης του 1917 που γέννησε το ναζιστικό αντισημιτισμό. Ο αντιμπολσεβικισμός ερχόταν να προστεθεί σ' ένα γερμανικό εθνικισμό, για τον οποίο ο αντισημιτι-

13. Diner (1999), σελ. 48-53, Bourleigh (2000), σελ. 38. Για τη διαμόρφωση του Ρόζενμπεργκ, βλ. Cecil (1972).

14. Nolte (2000).

σμός και ο πανγερμανισμός ήταν από παλιά τα βασικά του στηρίγματα. Το amalgama αυτών των τριών στοιχείων – του αντικομμουνισμού, του ιμπεριαλιστικού επεκτατισμού και του αντισημιτικού ρατσισμού– είναι εκείνο που διακρίνει το ναζισμό, δίνοντάς του μια ριζοσπαστικότητα άγνωστη μέχρι τότε. Η καινοτομία του ναζισμού –πέρα από το γεγονός ότι τα «δραστικά μέτρα» του έφτασαν πολύ πιο πέρα απ' όσο μπορούσαν να εύχονται ή να φαντάζονται ο Τόμας Μαν κι ο Τσόρτσιλ στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου– ήταν η ακραία βιολογικοποίηση του αντισημιτισμού, που αναδιατύπωνε το μύθο της «συνωμοσίας» και το παλιό στερεότυπο του Εβραίου ως αντεθνικού στοιχείου σε όρους φυλετικής υγιεινής. Κληρονόμος του *völkisch* εθνικισμού ως προς αυτό, ο Χίτλερ έβλεπε τους Εβραίους σαν ιό που έπρεπε να ξεριζωθεί και του οποίου ο μπολσεβικισμός ήταν απλώς η εξωτερική πολιτική εκδήλωση. Από το 1920, αναφέρει συχνά στους λόγους του τον μαρξισμό ως εβραϊκή δημιουργία, τον κομμουνισμό ως «φυλετική φυματίωση»,¹⁵ τους Εβραίους ως «φορείς του μπολσεβικισμού», και τα κομμουνιστικά κόμματα ως «μισθοφορικά στρατεύματα» των Εβραίων. Ο Έμπερχαρντ Γέκελ κατάρτισε έναν εντυπωσιακό κατάλογο των χαρακτηρισμών του Εβραίου που περιέχονται στο *Mein Kampf*, χαρακτηρισμών που σχεδόν πάντα είναι δανεισμένοι από την παρασιτολογία: «Ο Εβραίος είναι ένα σκουλήκι στο σαπισμένο σώμα, είναι λοιμός χειρότερος από την αλλοτινή μαύρη πανώλη, φορέας βακίλων του χειρότερου είδους, ο αιώνιος σχιζομύκης της ανθρωπότητας, η αράχνη που ρουφάει αργά το αίμα του λαού μέσα από τους πόρους του, μια συμμορία αρουραίων που στριμώνχονται γύρω από το αίμα, το παράσιτο στο σώμα των άλλων λαών, ο τύπος του παράσιτου, ένας τσανακογλύφτης που πολλαπλασιάζεται όλο και περισσότερο σαν βλαβερός βράκιλος, η αιώνια βδέλλα, ο βρικόλακας των λαών».¹⁶ Ο

15. Παρατίθεται στο Kershaw (1999), σελ. 360.

16. Jäckel (1973), σελ. 79.

Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, που είχε καταγγείλει τον μπολσεβικισμό, στις αρχές της δεκαετίας του '20, σε μια προσούρα με τίτλο *Pest in Russland*, θα γράψει δέκα χρόνια αργότερα, στο *Ο μύθος του 20ού αιώνα*, ότι η άνοδος του Λένιν και του Τρότσκι στην εξουσία, το 1917, ήταν εφικτή μόνο «εντός του σώματος ενός φυλετικά και ψυχολογικά άρρωστου λαού». ¹⁷ Είναι γνωστός ο υπαινιγμός, στο *Mein Kampf*, ότι η Γερμανία θα μπορούσε να είχε αποφύγει τις τραγωδίες της αν, στη διάρκεια του πολέμου, οι Εβραίοι είχαν εξοντωθεί με αέριο. ¹⁸

Η προτίμηση του ναζισμού για τις παθολογικές εικόνες εκφράζεται λοιπόν πολύ καλά στην εκτεταμένη χρήση της έννοιας του «ιουδαιομπολσεβικισμού» ως εκδήλωσης μιας ασθένειας του κοινωνικού σώματος. ¹⁹ Η ιατρική μεταφορά που προτιμούσε ο Χίτλερ, πλάι στη σύφιλη και τη φυματίωση, ήταν ο καρκίνος, ενάντια στον οποίο το Γ' Ράιχ είχε εξαπολύσει την πιο ριζική και συνεπή υγειονομική πολιτική στην Ευρώπη. ²⁰ Τούτη η επικράτηση της ιατρικής και επιδημιολογικής γλώσσας στην πολιτική προπαγάνδα ήταν άλλωστε παράλληλη με τη μαζική υιοθέτηση πολιτικών μεταφορών από ανθρώπους της επιστήμης. Ο Μπέρναρντ Φίσερ-Βάζελς, ένας από τους πατέρες της έρευνας γύρω από τους όγκους, όριζε το εμβρυακό στάδιο του καρκίνου ως «νέα φυλή κυττάρων», διακριτή από τις άλλες, και πρότεινε μια θεραπεία για την «εξόντωση αυτής της παθολογικής φυλής» (*Zerstörung der pathologischen Zellrasse*). Κάποιοι ερευνητές ονόμαζαν τα καρκινικά κύτταρα αναρχικούς, μπολ-

17. Rosenberg (1986), σελ. 189, Rosenberg (1922), Nolte (2000), σελ. 143-144. Η προσούρα του Ρόζενμπεργκ επανεκδόθηκε πολλές φορές από τον εκδοτικό οίκο του ναζιστικού κόμματος, τον Franz Eher του Μονάχου. Μια πιο «θεωρητική» και λιγότερο προπαγανδιστική σύλληψη αυτής της θεώρησης του μπολσεβικισμού ως εβραϊκής δημιουργίας αναπτύχθηκε από τον Leibbrandt (1939).

18. Hitler (1943), σελ. 772, Kershaw (1999), σελ. 361.

19. Sontag (1993).

20. Proctor (1999).

σεβικούς, εστίες χάους και εξέγερσης. Άλλοι ειδικοί προτιμούσαν να μιλούν για «επαναστατικά κύτταρα» (Χανς Άουλερ) ή για «κράτος εν κράτει» (Κουρτ Τομάλα). Την εποχή εκείνη, καταλήγει ο ιστορικός των επιστημών Ρόμπερτ Ν. Πρόκτορ, η γλώσσα της ιατρικής είχε διαποτιστεί εντελώς από πολιτική ιδεολογία.²¹

Ταξικός ρατσισμός

Αν η συνάντηση της αντεπανάστασης και του αντισημιτισμού κατασκευάζει μια νέα συγκρητιστική κατηγορία –τον «ιουδαιομπολσεβικισμό»– που αποτελεί ιδιαιτερότητα της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας, ο ορισμός του ταξικού εχθρού με φυλετικούς όρους, η θεώρηση της πολιτικής εξέγερσης ως εκδήλωσης μιας ασθενείας του κοινωνικού σώματος και ο στιγματισμός του επαναστάτη ως φορέα μεταδοτικού ιού ήταν πολύ παλαιότερα φαινόμενα. Η Γαλλία στις αρχές της Τρίτης Δημοκρατίας, με το ιδιότυπό της μίγμα θετικισμού, επιστημονισμού, ρατσισμού και συντηρητισμού, ριζοσπαστικοποιημένου από την ανάμνηση των πολιτικών ξεσηκωμών του 1848 και του 1871, προσφέρει εύγλωττο παράδειγμα. Η σχεδόν παράλληλη άνθιση, μεταξύ 1860 και 1890, νέων επιστημονικών κλάδων όπως η μικροβιολογία (Παστέρ), η πειραματική ιατρική (Κλοντ Μπερνάρ), η ανθρωπολογία (Πολ Μπροκά, Πολ Τοπινάρ), ο ευγονισμός και η φυλετική ανθρωπολογία (Βασέ ντε Λαπούζ), η εγκληματολογική ανθρωπολογία (Λακασάν), η νευρολογία (Σαρκό), η ψυχολογία των μαζών (Λε Μπον, Ταρντ) και η κοινωνιολογία (Ντυρκέμ), δημιούργησε τις προϋποθέσεις ενός αμαλγάματος μεταξύ επιστήμης και πολιτικής που θα εκφραζόταν σε μια βιολογική προσέγγιση των κοινωνικών συμπεριφορών και σ' ένα είδος ιατρικοποι-

21. Proctor (1999), κεφ. 2.

ησης των στρατηγικών της εξουσίας.²² Φαινόμενα τόσο διαφορετικά όπως η σύφιλη, ο αλκοολισμός, η πορνεία, η υστερία, η εγκληματικότητα, η ανυπακοή στις νέες κοινωνικές ιεραρχίες, οι απεργίες ή οι εξεγέρσεις θεωρούνταν έτσι πολλαπλές εκφράσεις μίας και της ίδιας ασθένειας του κοινωνικού σώματος, ή κληρονομικά ελαττώματα, παθογενείς εστίες που είχαν βρει στη βιομηχανική κοινωνία των πόλεων το πιο ευνοϊκό πεδίο καλλιέργειας. Οι επιδημίες της χολέρας – που οι αναμνήσεις τους παρέμεναν ζωντανές την εποχή αυτή – αναστάτωναν βαθιά την αστική ευαισθησία, υπονόμευαν την αυτοπεποίθηση των κυρίαρχων τάξεων, την πίστη τους στην πρόοδο, σε μια ανθηρή, ειρηνική, ιεραρχημένη και διευθετημένη κοινωνία. Η χολέρα συνδυαζόταν άμεσα με μια εξωτερική απειλή, φερμένη από την Ανατολή ή την Αφρική, που προερχόταν από «μη πολιτισμένους» λαούς, ή τη μετέφεραν μετανάστες και τη μετάδιδαν οι (κοινωνικά και βιολογικά) κατώτερες τάξεις, οι ανθυγιεινές συνοικίες των οποίων γίνονταν μολυσματικές εστίες. Η χολέρα έπαιρνε γρήγορα τα γνωρίσματα της κοινωνικής ανατροπής.²³ Σ' αυτό το πλαίσιο, οι κομμουνάροι θεωρούνταν υπότροποι εγκληματίες, φορείς μιας επιδημίας που έπρεπε να περιοριστεί με ριζικά μέτρα. Αφού η μόλυνση απειλούσε να προσβάλει τα ακόμα υγιή ή ιάσιμα μέλη της κοινωνίας, ο παθογενής παράγοντας, ο ιός τον οποίο συνιστούσε ο πυρήνας των «εγκληματιών εκ γενετής», επικίνδυνων και αθεράπευτων, έπρεπε να εξαλειφθεί πλήρως. Το κράτος αναγορευόταν λοιπόν σε βιοεξουσία, που καλούνταν να παρέμβει στην κοινωνία σαν χειρουργός επιφορτισμένος να ακρωτηριάσει το γαγγραινιασμένο μέλος ενός άρρωστου οργανισμού.²⁴

22. Για μια ανασύσταση αυτού του πολιτισμικού πλαισίου, βλ. Nye (1975), Barrows (1990), Mucchielli (1998).

23. Evans (1992), σελ. 149-173. Για μια ανάλυση δυο συγκεκριμένων ιστορικών εμπειριών, βλ. Delaporte (1990), Evans (1987).

24. Nye (1984). Ο Αλέν Μπροσά ονόμασε «ζωπολιτική» το αποτέλεσμα του «δαιμονικού» συμφώνου που σφραγίστηκε εκείνη την εποχή ανάμεσα σε

Αυτός ο «κοινωνικός βιολογισμός», σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Σαρτρ για τη μετά την Κομμούνια γαλλική λογοτεχνία, ανάγεται στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, αφότου οι εργαζόμενες τάξεις είχαν προσεγγιστεί φυλετικά (*furent «racialisées»*) και είχαν διαχωριστεί σωματικά από τα προνομιούχα στρώματα. Τότε είναι που η κοινωνική ανισότητα μπροστά στην ασθένεια άρχισε να εννοείται σαν έκφραση του σωματικού και ηθικού εκφυλισμού του προλεταριάτου.²⁵ Τότε είναι που το κράτος άρχισε να καταστρώνει δημόσιες υγειονομικές πολιτικές που αποσκοπούσαν να απομονώσουν στο χώρο τις «επικίνδυνες τάξεις», όπως στα νοσοκομεία απομονώνονταν οι ασθενείς με χολέρα. Αυτή η θεώρηση της κοινωνίας μπολιαζόταν πάνω σ' ένα άλλο φαντασιακό, κληρονομημένο από την αντεπανάσταση και διατηρημένο από τη φιλελεύθερη κουλτούρα, της οποίας ανανέωνε το λεξιλόγιο. Από τη μία, ξεθαβόταν το παλιό στερεότυπο που στιγμάτιζε την εξέγερση σαν έκρηξη κάποιας αρχέγονης και βάρβαρης βίας, απειλή για τον πολιτισμό που ξεπρόβαλλε από τα ίδια του τα σπλάχνα, πρωτόγονη ορδή που είχε επιζήσει στα περιθώρια του πολιτισμένου κόσμου κι εμφανιζόταν τώρα στο φως της ημέρας (το σφαγιαστικό πλήθος των *Στοχασμών* του Μπερκ, οι «Βάνδαλοι και οι Γότθοι» των *Αναμνήσεων* του Τοκβίλ).²⁶ Από την άλλη, επιχειρούνταν μια ταύτιση, στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού, ανάμεσα σ' αυτή την πρωτόγονη βαρβαρότητα και τους «αγρίους» του αποικιακού κόσμου. Οι μορφές του εξεγερμένου προλετάριου, του εγκληματία, του υστερικού, της πόρνης, του αγρίου, του αγριμιού έγιναν εναλλάξιμες. Καθώς δεν αναγνωριζόταν σαν θεμιτός πολιτικός αντίπαλος, ο ταξικός εχθρός προσεγγιζόταν φυλετικά (*était «racialisé»*) και ζωοποιού-

βιοεπιστήμη, θετικιστική ιδεολογία και κοινωνικό δαρβινισμό, βλ. Brossat (1998), σελ. 137.

25. Delaporte (1995), σελ. 54, Chevalier (1984), σελ. 711.

26. Burke (1986), σελ. 164 (γαλλ. μτφ., σελ. 90), Tocqueville (1986), σελ. 767.

νταν: η πολιτική καταστολή παρουσιαζόταν σαν αφαίρεση ενός σώματος ξένου προς τον πολιτισμό και σαν μέτρο δημόσιας υγιεινής. Η κατακυρίευση της πολιτικής από τη βιολογική και επιστημονική αγόρευση είχε άμεσες συνέπειες στις πολιτικές και στρατιωτικές θεραπείες που απέβλεπαν στη διατήρηση της ευταξίας. Η φυλή, η «ράτσα», χρησιμοποιούνταν σαν μεταφορά που περιέγραφε μιαν επίφοβη τάξη: μια τάξη η απειλητική ετερότητα της οποίας ερμηνευόταν με βιολογικούς, σωματικούς, ψυχολογικούς και ηθικούς όρους, ώστε να απομακρυνθεί καλύτερα και εν ανάγκη να συντριβεί.²⁷

Η εξομοίωση των εργαζόμενων τάξεων με «κατώτερη φυλή» έγινε ένα κλισέ της ευρωπαϊκής κουλτούρας στην εποχή του θριαμβευτικού βιομηχανικού καπιταλισμού. Γύρω στα μισά του 19ου αιώνα, ο άγγλος δοκιμιογράφος Χένρι Μείχιου χαρακτήριζε τους φτωχούς των μεγαλουπόλεων «περιπλανώμενες φυλές της πολιτισμένης κοινωνίας» που είχαν όλα τα γνωρίσματα των πρωτόγονων λαών. Αναγνωρίσιμοι τόσο από τη φυσική τους εμφάνιση, με τα «πεταχτά μήλα και τα προτεταμένα σαγόνια» τους, όσο και από τον τρόπο που μιλούσαν μια ακατάληπτη διάλεκτο, ήταν τεμπέληδες, δύστροποι στην πειθαρχία της εργασίας, χοντροκομμένοι, βίαιοι, βρώμικοι, και τους έλειπε εντελώς η έννοια της ιδιοκτησίας και της θρησκείας. Σε μια έρευνα του 1883 για τους φτωχούς των πόλεων, ο Τζορτζ Σιμς ανακαλούσε την αποικιακή εικόνα μιας «σκοτεινής ηπείρου» στο μέσο του πολιτισμού. Πολλές παρατηρήσεις και εικασίες, αλλά και πολλές ανθρωπομετρικές μελέτες, έσπευδαν να επικυρώσουν αυτή τη διάγνωση.²⁸ Οι καθωσπρέπει εφημερίδες είχαν ανακαλύψει στη φιγούρα του ναυτικού –χοντροκομμένου και ξεριζωμένου, συχνά ύποπτου για κανιβαλισμό σύμφωνα με μια διάχυτη φήμη– ένα ζωντανό δεσμό ανάμεσα στους αγρίους του εξευρωπαϊκού

27. Balibar (1988), σελ.272-288, Burgio (1998), σελ. 9-26.

28. Kuklick (1991), σελ. 100.

κόσμου και τις πρωτόγονες φυλές, δηλ. τις εργαζόμενες τάξεις, του πολιτισμένου κόσμου.²⁹

Στη Γαλλία, ο «ταξικός ρατσισμός» έμελλε να βρει τους θεωρητικούς του, στο γύρισμα του αιώνα, στους Γκυστάβ Λε Μπον και Ζορζ Βασέ ντε Λαπούζ, σ' έναν από τους πατέρες της ψυχολογίας των μαζών και στο θεμελιωτή της «ανθρωποκοινωνιολογίας». Στους *Ψυχολογικούς νόμους της εξέλιξης των λαών* (1894), ο Λε Μπον προχωρούσε σε μια «ψυχολογική κατάταξη των ανθρώπινων φυλών», υποδεικνύοντας για την καθεμιά τη «νοητική συγκρότηση» και τα φυσικά και ανατομικά γνωρίσματα. Η ανάλυσή του τον οδηγούσε στην παρατήρηση μιας ουσιαστικής ομοιότητας ανάμεσα στις «κατώτερες φυλές» και τις υποδεέστερες τάξεις. Οι τελευταίες αποτελούσαν τους «αγρίους» του πολιτισμένου κόσμου, τον οποίο απειλούσαν από τα μέσα σαν ένα είδος βαρβαρικής επιβίωσης: «Τα χαμηλότερα στρώματα των ευρωπαϊκών κοινωνιών –έγραφε– είναι ομόλογα με τα πρωτόγονα πλάσματα».³⁰ Η απόσταση ανάμεσα στις κυρίαρχες ελίτ και το προλεταριάτο των πόλεων ήταν, στα μάτια του, «το ίδιο μεγάλη με την απόσταση που χωρίζει το λευκό από το νέγρο».³¹ Δεν χρειάζεται να προσθέσουμε ότι η πολιτική δημοκρατία και ο εξισωτισμός ήταν οι βασικοί παράγοντες αυτής της οπισθοδρόμησης του πολιτισμού προς τη βαρβαρότητα, που την προωθούσε τόσο η μετανάστευση όσο και η πάλη των τάξεων. Ο Βασέ ντε Λαπούζ θα επιφορτιστεί να μεταγράψει αυτή τη θέση σε ευγονικούς όρους: η ιδέα μιας βιολογικής καταγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων, του αμετακίνητου και κληρονομικού χαρακτήρα τους, διαπερνά το σύνολο του έργου του, από τη δεκαετία του 1880 ως το μεσοπόλεμο.³²

29. Kuklick (1991), σελ. 103.

30. Le Bon (1919), σελ. 41, Taguieff (1998), σελ. 73-81, Sternhell (1997), σελ. 182-190.

31. Le Bon (1919), σελ. 65.

32. Vacher de Lapouge (1909), σελ. 227-271, Taguieff (1998), σελ. 112.

Η καταστολή της Κομμούνας, που προκάλεσε σε μια βδομάδα, ανάλογα με τις διάφορες εκτιμήσεις, από 10.000 ως 30.000 θύματα, εικονογραφεί με ιδιαίτερα διαφωτιστικό τρόπο αυτή τη φυλετική προσέγγιση της ταξικής σύγκρουσης. Όπως έδειξε ο ιστορικός Ρόμπερτ Τομπς, ο στρατός των Βερσαγιέζων δεν αποτελούνταν ούτε από φανατικούς βοναπαρτιστές ούτε από χωρικούς ή επαρχιώτες που ήθελαν να πάρουν την εκδίκησή τους από μια πρωτεύουσα που την απεχθάνονταν και τη δαιμονοποιούσαν. Το κυρίαρχο συναίσθημα στο στρατό αυτό δεν ήταν ότι συμμετείχαν στην καταστολή μιας πολιτικής εξέγερσης αλλά μάλλον στην κατάσβεση μιας εγκληματικής πυρκαγιάς σε μια πόλη που είχε πέσει στα χέρια των «επικίνδυνων τάξεων». Από αυτή την άποψη, υπογραμμίζει ο Τομπς, αυτή η αντεπανάσταση έπαιρνε θεμελιακό χαρακτήρα: «σχετιζόταν με την ιδέα, δανεισμένη από την κοινωνική βιολογία και προορισμένη να έχει ένα μακάβριο μέλλον, σύμφωνα με την οποία η κοινωνία απειλούνταν από τον “εκφυλισμό” των “κατώτερων” στοιχείων της».³³ Παρότι σημαδεύτηκε από επεισόδια τυφλής κι αποχαλινωμένης βίας, όπως κάθε εμφύλιος πόλεμος, αυτή η στρατιωτική καταστολή ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος σχεδιασμένη, πειθαρχημένη, οργανωμένη, ψυχρή και απρόσωπη. Τα περισσότερα θύματα δεν σκοτώθηκαν στους δρόμους αλλά συνελήφθησαν, οδηγήθηκαν σε κέντρα διαλογής, δικάστηκαν κι εκτελέστηκαν. Αυτές οι επιχειρήσεις είχαν διαχωριστεί και είχαν ανατεθεί σε διαφορετικές στρατιωτικές μονάδες, έτσι ώστε ελάχιστοι από τους στρατιώτες μπορούσαν να αντιληφθούν πραγματικά την ευρύτητα της σφαγής. Μία από τις συνέπειες αυτού του κατασταλτικού μηχανισμού ήταν η αποποίηση κάθε ηθικής ευθύνης εκ μέρους των αυτουργών, που περιορίζονταν να εκτελούν διαταγές. Ο Τομπς εντοπίζει, στην καταστολή αυτή, τις προϋποθέσεις των

Sternhell (1997), σελ. 204-212.

33. Tombs (1997), σελ. 345.

σύγχρονων, γραφειοκρατικών, απρόσωπων γενοκτονιών, πραγματοποιημένων από «συνηθισμένους ανθρώπους». ³⁴ Αυτό δεν εμπόδισε άλλωστε τις αρχές να εκτοπίσουν τους κομμουνάρους στα κάτεργα της Νέας Καληδονίας, σύμφωνα με την παλαιά πρακτική να απομονώνονται οι φορείς των μολυσματικών ασθενειών στα λεπροκομεία και στα λοιμοκαθαρτήρια, και πιο πρόσφατα στις «καραντίνες» για τον έλεγχο της χολέρας. ³⁵

Η πολιτική καταστολή ως απολύμανση του κοινωνικού σώματος προϋπόθετε την απανθρωποποίηση του εχθρού, που υποβαθμιζόταν στο επίπεδο του ζώου και του βιολογικά κατώτερου είδους. Η ερμηνεία της Κομμούνας του Παρισιού σε ζωολογικούς όρους βρίσκει την πιο εμπνευσμένη έκφρασή της σ' ένα άρθρο του Τεοφίλ Γκοτιέ, τον Οκτώβριο του 1871, ένα απόσπασμα του οποίου έχει γίνει κλασικό: «Υπάρχουν σε όλες τις μεγάλες πόλεις λάκκοι των λεόντων, σπήλαια ασφαλισμένα με χοντρά κάγκελα όπου τοποθετούνται τα άγρια θηρία, τα δύσοσμα ζώα, τα βλαβερά κτήνη, όλες οι ανυπότακτες διαστροφές που ο πολιτισμός δεν μπόρεσε να τιθασεύσει, εκείνοι που αγαπούν το αίμα, εκείνοι που η πυρκαγιά τους διασκεδάζει όπως τα πυροτεχνήματα, εκείνοι που απολαμβάνουν την κλοπή, εκείνοι για τους οποίους η προσβολή στην αιδώς θεωρείται έρωτας, όλα τα τέρατα στην καρδιά, όλοι οι παραμορφωμένοι στην ψυχή – ρυπαρός πληθυσμός, άγνωστος στο φως της μέρας, που μερμηγκιάζει απαίσια στα βάθη των καταχθόνιων σκοταδιών. Κάποια μέρα, συμβαίνει να ξεχάσει ο αφηρημένος θηριοφύλακας τα κλειδιά του στην πόρτα του θηριοτροφείου, και τα αγρίμια ξεχύνονται στην τρομοκρατημένη πόλη με άγρια ουρλιαχτά. Από τα ανοιχτά κλουβιά, ορμάνε οι ύαινες του '93 και οι γορίλες της Κομμούνας». ³⁶ Ο Ερνέστ Φεντό συμφωνεί: «Δεν είναι πια η βαρβα-

34. Tombs (1997), σελ. 346.

35. Ruffié & Sournia (1993), σελ. 278-280.

36. Παρατίθεται στο Lidsky (1982), σελ. 46.

ρότητα αυτό που μας απειλεί, είναι η αγριότητα που εισβάλλει, η απλή και σκέτη κτηνωδία».³⁷ Πιο λιτός και μετρημένος, όπως οφείλει να είναι ένας συγγραφέας που περιγράφει την κοινωνία με την επιστημονική ακρίβεια ενός γιατρού, ο Ζολά έβλεπε την Κομμούνα σαν κρίση «πυρετού» (μοτίβο αγαπητό και στον Μπερκ), σαν ένα παραλήρημα οφειλόμενο στο αλκοόλ, που κυριεύσε το λαό του Παρισιού και στο οποίο έπρεπε να μπει τέλος – το λουτρό αίματος μέσα στο οποίο καταπνίχτηκε ήταν απλώς «θλιβερή αναγκαιότητα». Στο *La Débâcle*, περιέγραφε την Κομμούνα σαν «τη φορτική επιδημία, τη χρόνια μέθη, κληροδοτημένη από την πρώτη πολιορκία και επιδεινωμένη από τη δεύτερη», που είχε προσβάλει ένα «πληθυσμό χωρίς ψωμί, που είχε στη διάθεσή του βαρέλια με κρασί κι οινόπνευμα, και που είχε πια κορεστεί, παραληρώντας με την παραμικρή σταγόνα».³⁸ Το μυθιστόρημα κλείνει με μια νατουραλιστική μεταφορά που αναγγέλλει την αναγέννηση της κοινωνίας μετά την καταστροφή, σαν «βέβαιη ανανέωση της αιώνιας φύσης», σαν «το δέντρο που πετάει ένα νέο θαλερό βλαστάρι, αφού κοπεί ένα σάπιο κλαδί, που ο χυμός του κιτρίνιζε τα φύλλα του».³⁹

Στο *Οι ρίζες της σύγχρονης Γαλλίας*, έργο που ο πρώτος τόμος του κυκλοφόρησε το 1878, ο Ιπολίτ Τεν σκιαγραφούσε ένα πίνακα της Γαλλικής Επανάστασης που συνοψίζει με ασυνήθιστο πάθος όλα τα στερεότυπα της συντηρητικής Γαλλίας, ακόμα τραυματισμένης από την ανάμνηση της Κομμούνας. Ζωολογία: η επανάσταση αποκάλυπτε, στα μάτια του, «το ζωικό ένστικτο της εξέγερσης»,⁴⁰ ενώ ο επαναστάτης ήταν ένα ανισόρροπο άτομο, που είχε ξεπηδήσει από τα κατάβαρα του πολιτισμού για να τον καταστρέψει: «ο βάρβαρος, ακόμα χειρότερα, το πρωτόγονο ζώο, ο πίθηκος που μορφάζει, αιμοχαρής και λάγνος, που σκο-

37. Lidsky (1982), σελ. 49.

38. Zola (1985), σελ. 521.

39. Zola (1985), σελ. 558.

40. Taine (1972), σελ. 168.

τώνει χαχανίζοντας και χοροπηδάει πάνω στις ζημιές που προκαλεί». ⁴¹ Φυλή: σύγκρινε τα κινητοποιημένα πλήθη με «αποχαλινωμένους νέγρους» που προσπαθούσαν ξαφνικά «να κυβερνήσουν το καράβι του οποίου έγιναν κύριοι». ⁴² Βαρβαρική οπισθοδρόμηση: «ο πιο διεισδυτικός παρατηρητής της Επανάστασης δεν θα βρει άλλο γεγονός που να συγκρίνεται μαζί της παρά μόνο την εισβολή στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του 4ου αιώνα», με τη μόνη διαφορά ότι, τούτη τη φορά, οι Ούννοι, οι Βάνδαλοι και οι Γότθοι δεν έρχονταν ούτε απ' το Βορρά ούτε από τον Εύξεινο Πόντο: «είναι ανάμεσά μας». ⁴³ Ασθένεια: οι Γιακωβίνοι είχαν «άρρωστο μυαλό» και ο Μαρά ήταν «τρελός»: οι εξεγερμένοι ερεθίζονταν από ένα μεταδοτικό ιό, όπως εκείνοι που τους κυριεύει πυρετός «αφού έρθουν σε επαφή με άλλους εμπύρετους». ⁴⁴ Κι αυτός ο ιός, που εμφανίστηκε το 1789, μεταδόθηκε από γενιά σε γενιά ως την επιδημία του 1871. Δέκα χρόνια μετά την Κομμούνα, ο Τεν τη χαρακτήριζε «παθολογικό μικρόβιο που, αφού εισχώρησε στο αίμα μιας καταπονημένης και βαθιά άρρωστης κοινωνίας, προκάλεσε πυρετό, παραλήρημα και επαναστατικούς σπασμούς». ⁴⁵

Η Κομμούνα θα δώσει σοβαρή ώθηση στις πρώτες εργασίες πάνω στην ψυχολογία των μαζών, από τον Σίπιο Σιγκέλε ως τον Γκυστάβ Λε Μπον. Την εποχή του Σαρκό και των μελετών του πάνω στο μαγνητισμό, το πλήθος, τυπικό παράδειγμα συνάθροισης πολωμένων ατόμων, αναλύεται ως παθολογία των πόλεων, ορατή εκδήλωση ενός κοινωνικού οικοδομήματος που έχει ήδη καταφαγωθεί απ' τον καρκίνο και τα σκουλήκια. Το πλήθος είναι υστερικό, θηλυκό, ανορθολογικό, βίαιο, ανατρεπτικό. Για τον Μαξιμ Ντυ Καν, τα πλήθη της Κομμούνας αποτελούνταν από

41. Taine (1972), σελ. 192.

42. Taine (1972), σελ. 191.

43. Taine (1972), σελ. 192.

44. Taine (1972), σελ. 191.

45. Taine (1902), σελ. 123.

ένα τερατώδες συνονθύλευμα από άρρωστους: πυρομανείς, ανθρώπους που έπασχαν από «ανθρωποκτόνο μονομανία» ή «άγρια λυκανθρωπία», πόρνες και αλκοολικούς. «Σχεδόν όλες οι δυστυχισμένες που πολέμησαν για την Κομμούνια –προσθέτει– ήταν αυτό που η ψυχιατρική αποκαλεί “ασθενείς”». ⁴⁶ Η διάγνωση επιβεβαιώνεται, στις αρχές της δεκαετίας του 1890, από τον Γκαμπριέλ Ταρντ, μία από τις κορυφαίες φυσιολογικές της κοινωνιολογίας και της εγκληματολογικής ανθρωπολογίας. Εξηγεί την ψυχολογία των μαζών με το νόμο της μίμησης και αναλύει το αποτέλεσμα της δράσης τους ως κτηνώδη και πρωτόγονη οπισθοδρόμηση. Το πλήθος, γράφει, είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο που εκφράζει, στους κόλπους των πολιτισμένων λαών, την επανεμφάνιση ενός «παρορμητικού και μανιακού κτήνους, έρμαιου των ενστίκτων του και των μηχανικών του συνηθειών, ορισμένες φορές μάλιστα ενός κατώτερου ζώου, ενός ασπόνδυλου, ενός τερατώδους σκουληκιού με διάχυτο αισθησιασμό και το οποίο συνεχίζει να κινείται με ακανόνιστες κινήσεις ακόμα κι όταν έχει κοπεί το κεφάλι του». ⁴⁷

Ο Τσέζαρε Λομπρόζο, ο κυριότερος εκπρόσωπος του ιταλικού θετικισμού, έμελλε να προσφέρει κι αυτός την επιστημονική του εγγύηση στον εξορκισμό της επανάστασης σε μια Ευρώπη στοιχειωμένη από το φάντασμα της Κομμούνιας. Όπως έχει υπογραμμίσει ο Ντάνιελ Πικ, η εγκληματικότητα αποτελεί, κατά τον Λομπρόζο, ένα είδος βιο-ιστορικού αναχρονισμού: ο εγκληματίας είναι ένα άτομο που η ψυχοφυσική ανάπτυξή του έχει ανακοπεί και στο οποίο, συνεπώς, οι παθολογικές τάσεις μπορούν εύκολα να ανιχνευτούν με μια επιμελή ανθρωπομετρική ανάλυση. ⁴⁸ Ακολουθώντας τον Λομπρόζο, η θεωρία του εγκληματικού αταβισμού προκάλεσε αμέσως ζωηρό ενδιαφέρον στην επιστημονι-

46. Παρατίθεται στο Lidsky (1982), σελ. 60-65.

47. Tarde (1892), σελ. 358, Barrows (1990), σελ. 128.

48. Pick (1989), κεφ. III.

κή κοινότητα. Τούτος ο αταβισμός εξηγούνταν μέσω της μιγαδικής επιμειξίας, που θεωρούνταν η κύρια αιτία της επανεμφάνισης πρωτόγονων συμπεριφορών στον πολιτισμένο κόσμο. Μιλούσαν, στην περίπτωση αυτή, για «μίανση» και για «αταβισμό της διασταύρωσης».⁴⁹ Ο Αρτύρ Μπορντιέ, καθηγητής της Ανθρωπολογικής Σχολής του Παρισιού, ασχολήθηκε με δολοφόνους που παρουσίαζαν, κατά τη γνώμη του, γνωρίσματα «τυπικά των προϊστορικών φυλών», που «είχαν εξαφανιστεί στις σύγχρονες φυλές», όμως «επανεμφανίζονταν μέσω ενός είδους αταβισμού». «Κάτω από αυτό το πρίσμα –εξηγούσε–, ο εγκληματίας είναι ένας αναχρονισμός, ένας άγριος σε πολιτισμένη χώρα, ένα είδος τέρατος και κάτι συγκρίσιμο με το ζώο που, έχοντας γεννηθεί από γονείς από καιρό εξημερωμένους, τιθασευμένους, συνηθισμένους στην εργασία, επανεμφανίζει ξαφνικά όλη την αδάμαστη αγριότητα των παλιών προγόνων του».⁵⁰

Η εγκληματολογική ανθρωπολογία έμπαινε έτσι στην υπηρεσία της κοινωνικής πρόληψης, με στόχο να αναγνωριστούν εκ των προτέρων οι εγκληματίες ώστε να προστατευτεί η κοινωνία από τον εγκληματικό αταβισμό και την αναρχία. Για τον Λομπρόζο, οι εξεγερμένοι έπασχαν από κληρονομικές ασθένειες, εν δυνάμει μεταδοτικές, που αποκαλύπτονταν μέσα από σωματικές ανωμαλίες. Στο *L'uomo delinquente* (1876), απαριθμούσε λεπτομερειακά τα μορφολογικά γνωρίσματα του «εκ γενετής εγκληματία»: μαύρα και σγουρά μαλλιά, αετίσια ή γαμψή μύτη, βαριά σαγόνια, ογκώδη και πεταχτά αυτιά, πεπλατυσμένο κρανίο, μεγάλη οφρυακά τόξα, τεράστια ζυγωματικά, «ύποπτο ύφος», συχνό στραβισμό, ωχρο πρόσωπο, βλέμμα που έσταζε αίμα.⁵¹ Δεν είναι δύσκολο να εντοπίσουμε σ' αυτό το πορτρέτο, που αντιστοιχεί στην εικόνα του ιταλού ληστή στο fin de siècle, πολλά

49. Blanckaert (1995), σελ. 60-61.

50. Bordier (1879), σελ. 297, Blanckaert (1995), σελ. 62.

51. Lombroso (1887).

φυσικά στοιχεία που, την ίδια εποχή, αποδίδονταν ήδη στους Εβραίους και θα συγκροτήσουν, μερικά χρόνια αργότερα, το αρχέτυπο του μπολσεβίκου με το μαχαίρι στα δόντια. Η εικονογραφία και η γελοιογραφία στον αντισημιτικό τύπο χρησιμοποιούσε διαρκώς αυτή την εικόνα, που θα φτάσει στο αποκορύφωμά της κατά το μεσοπόλεμο. Ο εκ γενετής εγκληματίας ήταν ένα τέρας, ένας εκφυλισμένος. Ο Λομπρόζο ταξινομούσε στην κατηγορία αυτή τους βασιλοκτόνους, τους τρομοκράτες του 1793, τους κομμουνάρους και τους αναρχικούς. Αφού εξέτασε τους φακέλους 41 αναρχικών, που φυλάγονταν στα αρχεία της ανθρωπομετρικής υπηρεσίας της αστυνομικής διεύθυνσης του Παρισιού (τα θρυλικά αρχεία Μπερτιγιόν), ο τορινέζος ανθρωπολόγος κατέληξε ότι το 31% από αυτούς διέθεταν όλα τα χαρακτηριστικά του εγκληματικού τύπου. Σε πενήντα φωτογραφίες κομμουνάρων που ανάλυσε σε μια άλλη του έρευνα, είχε εντοπίσει τον εγκληματικό τύπο σε αναλογία 12%.⁵² Ορίστε λοιπόν ο πυρήνας της επιδημίας! Εάν πατασσόταν αυτή η μολυσματική εστία, η κοινωνία θα μπορούσε να προχωρήσει αποτελεσματικά στην επανεκπαίδευση των υπολοίπων, των εγκληματιών που διέθεταν «επίκτητα οργανικά ελαττώματα». Κοινωνικός μεταρρυθμιστής και φωτισμένος λόγιος, ο Λομπρόζο διέκρινε την επανάσταση («φυσιολογικό φαινόμενο») από τις εξεγέρσεις («παθολογικό φαινόμενο»), με την πρώτη να απορρέει από κοινωνικές αντιφάσεις και αδικίες και να είναι επομένως θεμιτή, ενώ οι δεύτερες συνδέονταν με μια εγκληματική εκτροπή. Στο βιβλίο του *Τα πολιτικά εγκλήματα και η επανάσταση*, κατέταξε την Κομμούνα στις εξεγέρσεις που προκλήθηκαν από την κακόβουλη δράση των «εκ γενετής εγκληματιών».⁵³

52. Παρατίθεται στο Darmon (1989), σελ. 57.

53. Lombroso & Laschi (1890), σελ. 35. Βλ. για το θέμα αυτό Villa (1985). Ανάμεσα στους γάλλους μαθητές του Λομπρόζο που αφοσιώθηκαν στο μοτίβο αυτό, βλ. Hamon (1895) και Proal (1898). Για τις γαλλικές διαμάχες γύρω από τη θεωρία του «εκ γενετής εγκληματία», βλ. Nye (1984), σελ. 97-131, και Muc-

Η ανάλυση του επαναστατημένου πλήθους που επεξεργάστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα ο Σίπιο Σιγκέλε και ο Γκυστάβ Λε Μπον φέρει τη σφραγίδα του έργου του Λομπρόζο. Στο *Εγκληματικό πλήθος* (1891), ο Σιγκέλε ξανάβρισκε τα πιο εμπνευσμένα λόγια του Τεν για να περιγράψει την επανάσταση σαν μια μεταμόρφωση που μετέτρεπε το λαό σε «αγρίμι», εμπυχωμένο από ένα «άγριο και αιμοχαρές ένστικτο». Αναρωτιόταν για τους λόγους αυτής της μετάλλαξης που μεταμόρφωνε ξαφνικά ένα «λαό εργατών και έντιμων εργαζόμενων [...] σε τέρας διαστροφής», για να βρει γρήγορα το κλειδί του αινίγματος: την παρουσία ενός μολυσματικού παράγοντα. Κατά τις επαναστάσεις, έγραφε, ο λαός «διαφθείρεται» από υποκινητές, οι οποίοι, σε φυσιολογικούς καιρούς, κρύβονται στα πιο σκοτεινά κατακόθια της κοινωνίας – τρελοί, εκφυλισμένοι, αλκοολικοί, εγκληματίες, «αποκρουστικοί άνθρωποι» (*gente schifosa*)– και που αναδύονται απροσδόκητα στην επιφάνεια, όπως ο βούρκος από τα βάθη ενός βάλτου.⁵⁴ Όσο για τον Γκυστάβ Λε Μπον, προτιμούσε τη θέση του εγκληματικού αταβισμού. Στην *Ψυχολογία του όχλου* (1895), έβλεπε τις επαναστάσεις σαν ιστορική οπισθοδρόμηση, μια «επιστροφή στη βαρβαρότητα», την εκδήλωση ενός «επαναληπτικού συνδρόμου» που, αν δεν καταπνιγόταν στη γέννησή του, απειλούσε και πάλι να βυθίσει τη Γαλλία μέσα στον Τρόμο του 1793.⁵⁵

Ο κοινωνικός δαρβινισμός του Λε Μπον και ο ευγονισμός του Βασέ ντε Λαπούζ έμελλε να ασκήσουν κάποια επίδραση στη διαμόρφωση των ελιτίστικων θεωριών του Γκαετάνο Μόσκα, του Βιλφρέντο Παρέτο και του Ρόμπερτ Μίχελς.⁵⁶ Ο Μόσκα ήταν ένας αντιδημοκράτης συντηρητικός, ο Μίχελς θα προσχωρούσε στον ιταλικό φασισμό, ενώ ο Μουσολίνι θεωρούσε πάντα τον

chielli (1998), σελ. 58-79.

54. Sighele (1985), σελ. 86-89.

55. Le Bon (1995), σελ. 94, 100, Le Bon (1912), σελ. 651-653.

56. Sternhell (1997), σελ. XXXVI-XL.

Παρέτο έναν από τους ιδεολογικούς προδρόμους του καθεστώτος του. Παρότι επέκριναν τις πιο κατηγορηματικές διατυπώσεις των Βασέ ντε Λαπούζ και Ότο Άμον (αποδίδοντας ωστόσο τιμή στον Τεν), ο Μόσκα κι ο Παρέτο θεωρητικοποιούσαν την αντικειμενική ανικανότητα των υποδεέστερων τάξεων να χειραφετηθούν, να εκπληρώσουν οποιαδήποτε άλλη ιστορική λειτουργία πέρα από αυτή μιας «ακέφαλης μάζας», προορισμένης να κινητοποιείται από τους «αριστοκράτες», σε διαρκή αγώνα για την εξουσία, σε μια αιώνια «κυκλοφορία των ελίτ». ⁵⁷ Ο κοινωνικός δαρβινισμός και ο ευγονισμός θα αποτελέσουν ένα στοιχειοκλειδί στην τεθλασμένη διαδρομή που έμελλε να οδηγήσει τον Μίχελς από το σοσιαλισμό στο φασισμό. Κι αποτελούν πράγματι, πλάι στη βεμπεριανή ανάλυση της διοίκησης, μια αφανή πηγή της περίφημης μελέτης του, του 1911, για την κοινωνιολογία του σύγχρονου πολιτικού κόμματος. Στηριγμένος σε μια λαμπρή ανάλυση της διαδικασίας γραφειοκρατικοποίησης της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, θεωρητικοποίησε τον «ορειχάλκινο νόμο της ολιγαρχίας» ως αναπόφευκτο πεπρωμένο κάθε μαζικού πολιτικού κόμματος. ⁵⁸ Με άλλα λόγια, το προλεταριάτο ήταν καταδικασμένο να παραμείνει αιχμάλωτο μιας ιεραρχικής και διαστρωματωμένης οργάνωσης: δεν θα γινόταν ποτέ ικανό για αυτοοργάνωση, για αυτοχειραφέτηση, για δημοκρατικό έλεγχο των εκπροσώπων του. Αυτό εξηγεί γιατί το βιβλίο του Μίχελς μνημονεύει εγκωμιαστικά τον Γκυστάβ Λε Μπον. ⁵⁹ Το 1912, μετά τη ρήξη του με τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, ο Μίχελς υπεράσπισε τη θέση, κοινωνικοδαρβινιστικής προέλευσης, υπέρ μιας σωματικής και βιολογικής κατωτερότητας των υποδεέστερων τάξεων (την οποία πίστευε ότι επιβεβαιώνουν οι έρευνές του σε κοινωνιολογικό επίπεδο). ⁶⁰ Ο κοινωνικός δαρβινισμός, ο ανθρω-

57. Mosca (1972), Pareto (1965).

58. Michels (1971), σελ. 295-303.

59. Michels (1971), σελ. 151.

60. Παρατίθεται στο Mitzman (1973), σελ. 323.

πολογικός πεσιμισμός και ο πολιτικός ελιτισμός συνέκλιναν στην αναγνώριση των κοινωνικών ανισοτήτων ως νόμου της φύσης και στη ριζική απόρριψη της δημοκρατίας – η οποία θεωρούνταν άλλοτε κοινωνιολογικά ανέφικτη και άλλοτε αυταπάτη, ξένη προς τις βαθύτερες διαθέσεις των μαζών.

Η ναζιστική σύνθεση

Υπήρξε κάποια σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη αυτού του «ταξικού ρατσισμού» και τη γέννηση του σύγχρονου αντισημιτισμού, όχι πια θρησκευτικού μα φυλετικού; Η θεώρηση της κοινωνικής και πολιτικής εξέγερσης μέσα από τις κατηγορίες της φυλετικής ανθρωπολογίας και της εγκληματολογίας είναι συγκαιρινή αλλά κατά πολύ μεγάλο μέρος *διαχωρισμένη* από τα στερεότυπα, τότε σε πλήρη διαδικασία αλλαγής, του μίσους κατά των Εβραίων. Οι μελέτες του Σαρκό για την υστερία έμελλε να χρησιμοποιηθούν γρήγορα τόσο από την εγκληματολογική ανθρωπολογία, για να ταξινομήσει τους εγκληματίες και τους απεργούς εργάτες, όσο και από πολλούς σοφούς που ήθελαν να δώσουν έναν επιστημονικό ορισμό του «εβραϊκού χαρακτήρα». Υποστηριγμένη αρχικά από το Σαρκό, η θεώρηση της υστερίας ως εβραϊκού συνδρόμου έμελλε να διαδοθεί ευρέως στις ιατρικές επιστήμες.⁶¹ Υστερία, νεύρωση, ψυχική ευπάθεια, σωματική παραμόρφωση, ασταθής υγεία, επιληψία, θεωρούνταν τότε τυπικά εβραϊκά γνωρίσματα. Στη Σαλπετριέρ, ο Ανρί Μεζ είχε βρει το κλειδί για να ερμηνέψει το μύθο του «περιπλανώμενου ιουδαίου», λογοτεχνική μεταμφίεση ενός εβραϊκού συνδρόμου, του συνδρόμου του «ταξιδευτή νευροπαθούς».⁶² Ο Λεόν Μπουβερέ, μαθητής του Σαρκό, χαραχτήριζε τη νευρασθένεια κληρονομική ασθένεια, ιδιαίτερα δια-

61. Gilman (1991), σελ. 78-79.

62. Meige (1893), σελ. 343, 355.

δεδομένη στους Εβραίους και τους σλαβικούς πληθυσμούς.⁶³ Άλλοι εντόπιζαν εκεί τις πηγές άλλοτε της «εβραϊκής ευφύιας» κι άλλοτε κάποιου σωματικού και διανοητικού εκφυλισμού. Ο αντισημιτισμός θα αντλήσει πολλά από αυτή την εκλεκτική δεξαμενή στερεότυπων γύρω από τον εβραϊκό «ανθρωπολογικό τύπο». Αρκεί να σκεφτούμε το σωματικό πορτρέτο του Εβραίου στο *Η εβραϊκή Γαλλία* του Ντρυμόν, όπου η γαμψή μύτη και η νεύρωση συνοδεύεται από πολύ πιο αρχαϊκά στερεότυπα όπως η «εβραϊκή κακοσμία» (*fetor judaico*).⁶⁴ Αλλά αυτή η τάση προς τη φυλετική προσέγγιση του «εβραϊκού τύπου» ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια του αντισημιτισμού. Ο καθολικός ντρεϊφουςάριος Ανατόλ Λερούά-Μπολιέ, παρότι είχε την τάση ν' αναγνωρίσει την ύπαρξη μιας εβραϊκής ευφύιας, δεν παρέλειπε ωστόσο να υπογραμμίζει τα σωματικά και ψυχικά μειονεκτήματα των Εβραίων ως φυλή: «Η σωματική δύναμη, το μυϊκό σθένος ελαττώθηκε, από γενιά σε γενιά, το αίμα έχει φτωχύνει, το ανάστημα μίκρυνε, οι ώμοι και το στήθος στένεψαν. Πολλοί Εβραίοι των μεγάλων εβραϊκών κοινοτήτων έχουν κάτι το αρρωστημένο, το καχεκτικό. Σε πολλούς από αυτούς υπάρχει ένα είδος νόθευσης και εκφυλισμού της φυλής». Δεν χρειάζεται να προσθέσουμε ότι «στο σωματικό εκφυλισμό αντιστοιχεί, πολύ συχνά, η ηθική υποβάθμιση».⁶⁵ Για τον Ίγκνατς Τσόλσαν, σιωνιστή γιατρό στην Αυστρία των Αψβούργων, και για τον Μαξ Νόρνταου, τον μεγάλο θεωρητικό του εκφυλισμού στο γύρισμα του αιώνα, η δημιουργία ενός εβραϊκού κράτους είχε ακριβώς το σκοπό να βάλει τέλος σ' αυτή τη διαδικασία φυλετικού εκφυλισμού των ευρωπαϊών Εβραίων.⁶⁶ Στην Παλαιστίνη, ένας νέος και σθεναρός *Muskeljudentum* («μυώδης ιουδαϊσμός») θα έπαιρνε τη θέση του εβραίου διανοούμενου, καχεκτικού, νευρωτικού και ήδη διαβρωμένου

63. Παρατίθεται στο Rabinbach (1990), σελ. 156.

64. Drumont (1986), τόμ. Ι, σελ. 106-110.

65. Leroy-Beaulieu (1893), σελ. 190-191, 225.

66. Bacharach (1984), σελ. 179-190, Schulte (1996), σελ. 339-354.

απ' την αρρώστια των μεγάλων δυτικών μητροπόλεων.

Η φυλετική προσέγγιση της εβραϊκής ετερότητας συμβάδιζε με κείνη της κοινωνικής και πολιτικής ανατροπής, παρέμεναν όμως διακριτές. Ο αντισημιτισμός, κυρίως σε μια χώρα όπως η Γαλλία και τουλάχιστον ως την υπόθεση Ντρέιφους, ανήκε στις διανοητικές αποσκευές τόσο της σοσιαλιστικής αριστεράς όσο και της εθνικιστικής και αντιρεπουμπλικανικής δεξιάς. Ιδεολογική έκφραση μιας ανώριμης μορφής αντικαπιταλισμού –ο Άουγκουστ Μπέμπελ τον είχε χαρακτηρίσει «σοσιαλισμό των ηλιθίων»–, αυτός ο αντισημιτισμός δεν μπορούσε βέβαια να συνοψιστεί στη φιγούρα του εβραίου επαναστάτη, πολύ σπάνιου στην πατρίδα της Χειραφέτησης, που είχε δει απεναντίας να δημιουργείται ένα σταθερό στρώμα «Εβραίων του κράτους». ⁶⁷ Η μίξη αυτών των διαφορετικών στερεότυπων στη συγκρητιστική εικόνα του «ιουδαιομπολσεβικισμού» ήταν γέννημα της ρωσικής επανάστασης του 1917, καθώς και της γερμανικής και της ουγγρικής επανάστασης του 1918-1919. Ο ηγετικός ρόλος που έπαιξαν ορισμένες εβραϊκές προσωπικότητες σ' αυτές τις εξεγέρσεις – όπως οι χαρισματικές φυσιογνωμίες του Τρότσκι, του Σβέρντλοφ, του Ζινόβιεφ και του Ράντεκ στη Ρωσία, της Ρόζας Λούξεμπουργκ, του Πάουλ Λέβι, του Ερνστ Τόλερ, του Γκούσταφ Λαντάουερ και του Κουρτ Άισνερ στη Γερμανία, του Μπέλα Κουν στην Ουγγαρία– επέτρεψε τη σύνδεση αυτών των φυλετικών και πολιτισμικών στερεότυπων, μέχρι τότε διαχωρισμένων. Μετά το 1917, ο υστερικός, ο εκ γενετής εγκληματίας, το διψασμένο για αίμα αγρίμι της Κομμούνας, παίρνουν τα γνωρίσματα του εβραίου επαναστάτη. Αυτό θα δώσει, αφενός, μια αντισημιτική απόχρωση στη γλώσσα της αντεπανάστασης –τα παραδείγματα του Τόμας Μαν και του Ούνιστον Τσόρτσιλ που αναφέρονται προηγουμένως είναι από τα πιο «ευγενή» δείγματα– και, αφετέρου, τη φυλετική προσέγγιση και τη βιολογικοποίηση των επα-

67. Birnbaum (1992).

ναστατικών κινήματων στη ναζιστική προπαγάνδα. Από τη στιγμή που εντοπίστηκε η μολυσματική εστία της επανάστασης –ο «εβραϊκός βάκιλος» για τον οποίο μιλούσε τόσο συχνά ο Χίτλερ–, η καταστολή δεν μπορούσε να αποκαταστήσει μια διαρκή τάξη αν δεν προχωρούσε σε φυλετική κάθαρση, τη μοναδική μέθοδο που μπορούσε να εξαφανίσει το κακό από τη ρίζα του. Επομένως, δεν αρκούσε η ήττα του εργατικού κινήματος και η «συμμόρφωση» της γερμανικής κοινωνίας το 1933. Να γιατί, το 1941, στον πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ, η καταστροφή του κομμουνισμού και η εξόντωση των Εβραίων είχαν θεωρηθεί εντελώς αξεδιάλυτα. Την προέλαση της Βέρμαχτ στην Πολωνία, στη Λιθουανία, στην Ουκρανία, στη Ρωσία, στις βαλτικές χώρες, ακολούθησε η επέμβαση των Einsatzgruppen, ειδικών μονάδων των SS επιφορτισμένων με τη συστηματική σφαγή των Εβραίων και των πολιτικών κομισάριων του Κόκκινου Στρατού (800.000 Εβραίοι και 600.000 πολιτικοί κομισάριοι εξοντώθηκαν κατά την πρώτη χρονιά της σύγκρουσης).⁶⁸

Ο αντισημιτισμός δεν έμελλε να γίνει βασικό γνώρισμα του φασισμού παρά μόνο στη Γερμανία, όπου η εικόνα του εβραίου επαναστάτη ήταν ιδιαίτερα ορατή. Δεν ανάτρεξαν σ' αυτόν ούτε ο Μουσολίνι στην Ιταλία του 1922-1925 ούτε ο Φράνκο στην Ισπανία του εμφυλίου πολέμου, σε αντίθεση με τη Γερμανία, όπου ο αντισημιτισμός στάθηκε εξαρχής ένας από τους πυλώνες της αντεπανάστασης, και στη συνέχεια του εθνικοσοσιαλιστικού κινήματος. Πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα του ναζισμού, συνδεδεμένη με το ιστορικό πλαίσιο, πολιτικό και πολιτισμικό, μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε. Ο πόλεμος και οι επαναστάσεις του 1917-1919 ήταν ασφαλώς ο καταλύτης, όμως η ιδιαιτερότητα αυτή πήγαζε από τη σύνθεση ανάμεσα στη φυλετική προσέγγιση της εβραϊκής ετερότητας και μια βιολογικοποίηση της πολιτικής ανατροπής, δύο στοιχεία που είχαν σχηματιστεί κατά το

68. Bartov (1996β), σελ. 131.

δεύτερο μισό του 19ου αιώνα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, χωρίς ποτέ να συναντηθούν. Το πρώτο ανήκε σε όλη τη θετικιστική και επιστημονιστική κουλτούρα της δυτικής Ευρώπης, το δεύτερο είχε βρει στη Γαλλία, με την ευκαιρία της Κομμούνας, στις αρχές της Τρίτης Δημοκρατίας, τους πιο σημαντικούς ιδεολόγους και προπαγανδιστές του. Με την έννοια αυτή, παρότι επενδύθηκε τα τυπικά γνωρίσματα ενός γερμανικού περιβάλλοντος, ο ναζισμός, μέσα από τη συγχώνευση αντιπολυσεβικισμού και αντισημιτισμού, αντεπανάστασης και φυλετικής εξόντωσης, ήταν ένα σαφώς ευρωπαϊκό προϊόν.

Συμπλήρωμα σχετικά με την «υγιεινή της φυλής»

Το πρώτο στάδιο της βιολογικο-φυλετικής εξόντωσης που εφαρμόστηκε από το ναζισμό ήταν η «επιχείρηση T4», η ευθανασία των διανοητικά ασθενών και ορισμένων κατηγοριών αναπήρων. Έχοντας ξεκινήσει στις αρχές του πολέμου, σταμάτησε (ή τουλάχιστον περιορίστηκε) το 1941, λόγω της διαμαρτυρίας των εκκλησιών, αφού είχε περισσότερα από 90.000 θύματα.⁶⁹ Η εξόντωση αυτών των ανθρώπινων πλασμάτων συμμετέχει στο ίδιο σχέδιο φυλετικής αναμόρφωσης της Ευρώπης που βρισκόταν στη ρίζα των σφαγών από τα Einsatzgruppen και των στρατοπέδων θανάτου. Η ευθανασία των διανοητικά ασθενών ήταν επίσης, από καθαρά τεχνική άποψη, το εργαστήριο της γενοκτονίας των Εβραίων, αφού ακριβώς στην «επιχείρηση T4» χρησιμοποιήθηκε πειραματικά η θανάτωση με αέρια που έμελλε να αναπτυχθεί σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα στα στρατόπεδα εξόντωσης. Ένα μέρος από το ιατρικό και το διοικητικό προσωπικό αυτού του πρώτου φονικού μηχανισμού μεταφέρθηκε άλλωστε στο Άουσβιτς, ώστε να εφαρμόσει εκεί τις γνώσεις και τις εμπειρίες του. Ο Ρα-

69. Klee (1983).

ούλ Χίλμπεργκ είδε αυτό το «ψυχιατρικό ολοκαύτωμα» σαν «το εννοιολογικό προμήνυμα, τεχνικό και διοικητικό συνάμα, της “Τελικής Λύσης”». ⁷⁰

Παρότι η ευθανασία ως μέσο κοινωνικής πρόληψης παραμένει ιδιαιτερότητα της ναζιστικής βιοπολιτικής, χωρίς κάτι αντίστοιχο στην ιστορία του 19ου αιώνα, είχε ωστόσο τις ρίζες της σε μια κουλτούρα που ανήκε στο σύνολο της Ευρώπης και του δυτικού κόσμου. Η φυλετική ανθρωπολογία και ο ευγονισμός ήταν καθιερωμένοι επιστημονικοί κλάδοι σε όλα τα δυτικά πανεπιστήμια, ιδιαίτερα στον αγγλοσαξονικό κόσμο και τις σκανδιναβικές χώρες, από τα τέλη του 19ου αιώνα. Μια πολιτική υποχρεωτικής στέρωσης των διανοητικά ασθενών είχε υιοθετηθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες, ξεκινώντας από την Ινδιάννα το 1907 και στη συνέχεια, μεταξύ 1909 και 1913, στην Καλιφόρνια, τη Βόρεια Ντακότα, το Ουισκόνσιν, το Κάνσας, την Αϊόβα, τη Νεβάδα και την Πολιτεία Ουάσινγκτον. ⁷¹ Ανάλογα μέσα εφαρμόστηκαν, τη δεκαετία του '20, στην Ελβετία, τη Σουηδία, τη Νορβηγία και τη Δανία, συχνά από κυβερνήσεις που διευθύνονταν από σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Το 1899, ο αμερικανός σοφός Γ. Ντάνκαν ΜακΚιμ δημοσίευσε το *Heredity and Human Progress*, όπου πρότεινε την ευθανασία, όχι σαν μέσο «ανώδυνου θανάτου» σε ανθρώπους που έπασχαν από ανίατες ασθένειες, αλλά σαν «τεχνητή επιλογή» του πληθυσμού με στόχο την «εξύψωση της ανθρώπινης φυλής». ⁷² Οι ναζί θαύμαζαν το έργο του αμερικανού ευγονιστή Μάντισον Γκραντ, *The Passing of the Great Race* (1916), τη γερμανική μετάφραση του οποίου είχαν ήδη κυκλοφορήσει το 1925. ⁷³ Το 1910, το λήμμα «Πολιτισμός» της *Encyclopaedia Britannica* διαβεβαίωνε ότι το μέλλον της ανθρωπότητας θα περνούσε ασφαλώς από «τη βιολογική βελτίωση

70. Hilberg (1988), σελ. 757.

71. Pichot (2000), σελ. 207-213.

72. Moriani (1999), σελ. 58.

73. Proctor (1988), σελ. 97-101, Kühl (1994).

της φυλής χάρι στην εφαρμογή των νόμων της κληρονομικότητας». ⁷⁴ Παρότι εξοστρακίστηκε από τις μετά το 1945 εκδόσεις, το λήμμα αυτό μαρτυρά τόσο τη νομιμότητα που απολάμβαναν οι ευγονικές θεωρίες στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας όσο και τη διάδοσή τους στην αγγλοσαξονική κοινή γνώμη.

Ο κοινωνικός δαρβινισμός κι ο ευγονισμός δικαίωναν τον πόλεμο ως όργανο φυλετικής επιλογής. Για το γερμανό ευγονιστή Ότο Άμον, ο πόλεμος εξασφάλιζε «στα ανώτερα κατά το σθένος και την ευφυνία έθνη την υπεροχή την οποία άξιζαν». Σύγκρινε το στρατό μ' «έναν τεράστιο σπόγγο» που, τη στιγμή της επιστράτευσης, απορροφούσε όλους τους άντρες που ήταν σε θέση να φέρουν όπλα και που, μετά από ένα σύντομο πόλεμο, πραγματοποιούσε «μιαν επιλογή των πιο επιτήδειων, των πιο ρωμαλέων και των πιο ανθεκτικών». ⁷⁵ Το 1897, το συνέδριο της Philosophical Society του Λονδίνου άνοιξε με μια ομιλία του λόρδου Γουόλσλεϊ, «War and Civilisation», που παρουσίαζε τον πόλεμο ως το μέσο για να θριαμβεύσουν οι άριστοι εντός της ανθρωπότητας. ⁷⁶ Το 1911, τις παραμονές της πρώτης παγκόσμιας σύρραξης, ο βρετανός στρατιωτικός θεωρητικός σερ Ρέτζιναλντ Κλαρ Χαρτ κατάστρωνε μια φιλόδοξη βιολογική θεωρία του πολέμου, στον οποίο, ενάντια στον απλοϊκό πασιφισμό των Κοντ και Σπένσερ, έβλεπε ένα όργανο της προόδου και μια ουσιαστική στιγμή στην ανανέωση της ανθρωπότητας, απαραίτητη για την εγκαθίδρυση μιας δημογραφικής ισορροπίας μεταξύ των εθνών. Κλείνοντας το δοκίμιό του, ο Κλαρ Χαρτ υποστήριζε «έναν ανελέητο πόλεμο για την εξολόθρευση των κατώτερων ατόμων και εθνών». ⁷⁷ Βρίσκουμε έναν απόηχο αυτών των συζητήσεων στον ιταλικό φουτουρισμό που, από το πρώτο του μανιφέστο (1909), είχε χαιρετήσει τον πόλεμο σαν «τη μόνη υγιεινή

74. Kevles (1995), σελ. 89.

75. Ammon (1900), σελ. 317-318, Pichot (2000), σελ. 59-60.

76. Παρατίθεται στο Koch (1973), σελ. 111.

77. Hart (1911), σελ. 238, Pick (1993), σελ. 80.

του κόσμου». ⁷⁸ Ένας από τους πρώτους (και σπάνιους) επικριτές του κοινωνικού δαρβινισμού, ο γάλλος Ζακ Νοβικόβ, είχε κατανοήσει εξαιρετικά την πολιτική τελεολογία αυτής του δόγματος που θεωρούσε «τη συλλογική ανθρωποκτονία υπόθεση της προόδου του ανθρώπινου γένους». ⁷⁹

Στην Ιταλία και τη Γαλλία, όπου η καθολική εκκλησία ήταν αντίθετη σε μια πολιτική υποχρεωτικής στέρωσης, οι ευγονικές θεωρίες είχαν γνωρίσει αξιόλογη διάδοση, αν και λιγότερο σημαντική απ' ό,τι στον αγγλοσαξονικό κόσμο. Ο κοινωνικός δαρβινισμός, φερμένος στην Ιταλία από τον Τσέζαρε Λομπρόζο στα τέλη του 19ου αιώνα, τους είχε προετοιμάσει το έδαφος. Το πρώτο ιταλικό συνέδριο «κοινωνικού ευγονισμού» έλαβε χώρα στο Μιλάνο, το 1924: συμμετείχαν 500 γιατροί που συζήτησαν για την «ορθολογική ανθρωποκαλλιέργεια» (*viricoltura razionale*) και τη «βιολογική βελτίωση της φυλής» (*biofilassi*). ⁸⁰ Το καθεστώς του Μουσολίνι απέβλεπε αρχικά σ' ένα «πνευματιστικό-ρωμαϊκό» μάλλον, παρά «βιολογικό-άριο», ρατσισμό, ήταν όμως στο όνομα της «φυλετικής υγιεινής» που, μετά τον πόλεμο της Αιθιοπίας και τη συμμαχία με τη ναζιστική Γερμανία, εκδόθηκαν οι φυλετικοί και αντισημιτικοί νόμοι του 1938. ⁸¹ Στη Γαλλία – όπου η λογοτεχνία είχε διαδώσει ευρέως, από τον Ζολά ως τον Μπαρές, τα ευγονικά στερεότυπα και την ιδέα του «εκφυλισμού»–, ο κυριότερος προπαγανδιστής του ευγονισμού ήταν ο Ζορζ Βασέ ντε Λαπούζ, ο οποίος πρότεινε στο *Ο Άριος, ο κοινωνικός του ρόλος* (1890), μια εκστρατεία μαζικής στέρωσης για να διασώσει από το χάος και τη βαρβαρότητα τις σύγχρονες, δημοκρατικές κι εξισωτικές, κοινωνίες. Η «φυσική επιλογή», όπως την εννοούσε ο κοινωνικός δαρβινισμός, υπέρμαχος του «laissez faire» και του φιλελεύθερου καπιταλισμού, δεν είχε πια,

78. Marinetti (1909), Richard (1995), σελ. 34-37.

79. Novicow (1910), σελ. 3, Pichot (2000), σελ. 54.

80. Pogliano (1984), Pogliano (1999).

81. Israel & Nastasi (1998).

στα μάτια του, καμιά ισχύ στο δυτικό κόσμο, που είχε δημιουργήσει πια δικούς του ανοσολογικούς μηχανισμούς. Έπρεπε λοιπόν να υποστηριχτεί μια ευγονική πολιτική σχεδιασμένης φυλετικής επιλογής, αφού μόνο αυτή θα επέτρεπε να αποφύγουμε τη μαζική εξόντωση των ανίκανων, που θα γινόταν κάποια στιγμή απαραίτητη αν η κυρίαρχη τάση δεν ανακοβόταν. Στο *Οι κοινωνικές επιλογές* (1896), χάραζε τις κατευθύνσεις για ένα σχέδιο κατασκευής, μέσω τεχνητής γονιμοποίησης, μιας νέας ανθρωπότητας, αισθητικά και διανοητικά ανώτερης: «Έτσι, η ζωοτεχνική και επιστημονική αναπαραγωγή –έγραφε– θα μπορούσε να αντικαταστήσει την αυθόρμητη κτηνώδη αναπαραγωγή».⁸² Λίγο πριν το θάνατό του, το 1935, ο Βασέ ντε Λαπούζ αναγνώριζε στο χιτλερισμό μια πανγερμανιστική καρικατούρα των δικών του ιδεών.⁸³ Παρότι οι γιατροί που πρότειναν έναν «αρνητικό» ευγονισμό –δηλ. μια πολιτική υποχρεωτικής στειρώσεως, ή και ευθανασίας– αποτελούσαν μειοψηφία, είχαν ανάμεσά τους ορισμένες σημαντικές φυσιογνώμεις, όπως τους βραβευμένους με Νόμπελ Σαρλ Ρισέ και Αλεξί Καρέλ. Το 1919 ο Ρισέ δημοσίευσε το *Οι ανθρώπινες επιλογές*, το εικοστό κεφάλαιο του οποίου ήταν εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στην «εξάλειψη των μη φυσιολογικών».⁸⁴ Στο *Ο άνθρωπος, αυτός ο άγνωστος* (1935), ο Καρέλ πρότεινε τη δημιουργία ενός «ιδρύματος ευθανασίας, εξοπλισμένου με το κατάλληλο αέριο», που θα επέτρεπε την επίλυση του προβλήματος των μη φυσιολογικών «με ανθρωπιστικό και οικονομικό τρόπο».⁸⁵ Εγκατεστημένος στις Ηνωμένες Πολιτείες μετά το 1904, όπου εργάστηκε στο Ίδρυμα Ροκφέλερ, ο Καρέλ

82. Vacher de Laprouge (1896), σελ. 472. Βλ. για το θέμα αυτό Taguieff (1998), σελ. 126.

83. Παρατίθεται στο Taguieff (1998), σελ. 143. Για τη συμβολή του Βασέ ντε Λαπούζ στην οικοδόμηση των ευγονικών θεμελιών του ναζισμού, βλ. Sternhell (1985) και Hecht (2000).

84. Carol (1995), σελ. 169.

85. Carol (1995), σελ. 170.

επεξεργάστηκε ένα είδος σύνθεσης ανάμεσα στο γαλλικό φασισμό και τον αμερικάνικο ευγονισμό. Επιστρέφοντας στη Γαλλία το 1941, θα διευθύνει το Γαλλικό Ίδρυμα για τη Μελέτη των Ανθρώπινων Προβλημάτων, που ιδρύθηκε από το καθεστώς του Βισί (η απουσία της λέξης «φυλή» από την ονομασία του Ιδρύματος οφειλόταν, όπως εξηγούσε ο ίδιος ο Καρέλ, σε «λόγους ψυχολογικής τάξης»). Την εποχή εκείνη προσδοκούσε την έλευση μιας «βιοκρατίας».⁸⁶

Στη Γερμανία, ο ευγονισμός συνάντησε ιδιαίτερα γόνιμο έδαφος. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, πολλοί ανθρωπολόγοι, από τον Ερνστ Χέκελ ως τον Λούντβιχ Βόλτμαν, πρότειναν την ευθανασία σαν κοινωνική θεραπεία, σε μια πρώτη σύνθεση ευγονισμού και νορδικού ρατσισμού. Το 1905, ο γιατρός Άλφρεντ Πλετς ίδρυσε στο Βερολίνο την Εταιρεία Φυλετικής Υγιεινής (Gesellschaft für Rassenhygiene), που μπορούσε να στηρίζεται στην υποστήριξη πολλών επιστημονικών περιοδικών για τη διάδοση των αρχών της. Επί Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ο ευγονισμός γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη χάρι στη δημιουργία, το 1927, του Ινστιτούτου Κάιζερ Γουλιέλμου για την Ανθρωπολογία, την Ανθρώπινη Κληρονομικότητα και τον Ευγονισμό, που συντόνιζε τις έρευνες και επεξεργαζόταν τα πρώτα σχέδια για τη στέρωση των διανοητικά ασθενών, των εγκληματιών και των «ηθικά» καθυστερημένων ατόμων. Το Ίδρυμα Ροκφέλερ χορήγησε σημαντικά κεφάλαια στο Ινστιτούτο αυτό, αναγνωρίζοντας την επιστημονική του αξία και χρησιμότητα. Αρχικά, το Ινστιτούτο ήθελε να διατηρήσει ένα αυστηρά επιστημονικό προφίλ, όπως αποδεικνύει η απόφασή του να προτιμήσει μια λόγια ορολογία (Eugenetik) για έννοιες ιδεολογικά φορτισμένες (Rassenhygiene).⁸⁷ Από το 1930 όμως, άρχισε να προσανατολίζεται προς την αναζήτηση μιας σύνθεσης ανάμεσα στις ευγονικές θεωρίες και τη

86. Carrel (1956), σελ. 235, Burrin (1995), σελ. 360, Drouard (1992).

87. Weindling (1998), σελ. 257.

völkisch σκέψη, ενώ ένα μέρος των μελών του υιοθετούσε ανοιχτά ρατσιστικό προσανατολισμό.⁸⁸ Οι γιατροί άλλωστε ήταν μια από τις επαγγελματικές κατηγορίες όπου οι ναζί είχαν τη μεγαλύτερη διείσδυση, στη Γερμανία της δεκαετίας του '30.⁸⁹ Η έκδοση ενός νόμου για την υποχρεωτική στείρωση, το 1933, δεν συνάντησε αντιστάσεις.⁹⁰ Οι γιατροί πρόσφεραν τη συμβολή τους στην κατάσθρωση μιας πολιτικής οικογενειακού σχεδιασμού, που περιόριζε τις γυναίκες στο ρόλο των «αναπαραγωγών της φυλής», κάτω από τον έλεγχο των πολιτικών αρχών, με αποκορύφωμα μια εκστρατεία υποχρεωτικής στείρωσης.⁹¹

Βέβαια, θα ήταν σφάλμα να εξισώσουμε απλώς τον ευγονισμό με τη ναζιστική φυλετική βιολογία. Η πολιτική της στείρωσης που εφαρμόστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες και στις σκανδιναβικές χώρες απέρρευε οπωσδήποτε από μια ηθικά απαράδεκτη αρχή κοινωνικής πρόληψης, δεν ήταν όμως ανοιχτά επηρεασμένη από τη ρατσιστική ιδεολογία που οδήγησε π.χ. το ναζισμό να αποφασίσει, το 1934, την υποχρεωτική στείρωση των «μπάσταρδων της Ρηνανίας», των μιγάδων που είχαν γεννηθεί, στη διάρκεια της γαλλικής κατοχής του Ρουρ, από τις σχέσεις μαύρων στρατιωτών με Γερμανίδες.⁹² Παρόμοια, υπάρχει μεγάλη απόσταση ανάμεσα στις στείρωσεις που εφαρμόστηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην εξόντωση των αναπήρων που εφαρμόστηκε από το ναζισμό κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Όμως, η προφύλαξη απέναντι σε τέτοιες απλουστευτικές γενικεύσεις δεν θα έπρεπε να συσκοτίζει τους δεσμούς ανάμεσα στις τεχνικοεπιστημονικές σφαγές

88. Weindling (1998), σελ. 275.

89. Proctor (1988).

90. Για το πέρασμα από το «θετικό» ευγονισμό της εκούσιας στείρωσης στον «αρνητικό» ευγονισμό του νόμου του 1933 περί υποχρεωτικής στείρωσης, βλ. Noaks (1984), σελ. 86, Friedlländer (1997), σελ. 39-40, Pollack (1989), σελ. 80-81, Massin (1993), σελ. 197-262.

91. Bock (1986).

92. Pollack (1989), σελ. 81.

του ναζισμού και μια ευγονική κουλτούρα με ρατσιστικές συνδηλώσεις που είχε υποστηριχτεί ευρέως για δεκαετίες από πολλούς γιατρούς, ψυχιάτρους, ανθρωπολόγους, εθνολόγους και βιολόγους που κατείχαν θέσεις πρώτης γραμμής στα πανεπιστήμια και στα επιστημονικά ιδρύματα της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών. Ο ευγονισμός και η «φυλετική υγιεινή», που πρόσφεραν στο ναζισμό κάποια από τα βασικά θεμέλια της κοσμοθεωρίας του, ανήκαν στη δυτική κουλτούρα, είχαν βρει ερείσματα στους φιλελεύθερους θεσμούς της και ενθουσιώδεις εκπροσώπους σε πλατιά στρώματα επιστημόνων και διανοουμένων (εθνικιστών, φιλελεύθερων, συντηρητικών, ακόμα και σοσιαλιστών). Από αυτή την παράδοση ο εθνικοσοσιαλισμός αντλούσε την «επιστημονική» γλώσσα με την οποία είχε αναδιατυπώσει τον αντισημιτισμό του: οι Εβραίοι ταυτίζονταν μ' έναν «ιό» που σκόρπιζε «ασθένειες», η εξόντωσή τους ταυτιζόταν μ' ένα μέτρο «καθαρισμού», με μια επιχείρηση «πρόληψης».

Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30, η διεθνής επιστημονική κοινότητα δεν θέλησε να πάρει στα σοβαρά τη ναζιστική προπαγάνδα. Η οργανική σχέση ανάμεσα στην «υγιεινή της φυλής» και τους νόμους της Νυρεμβέργης δεν έμοιαζε να διαταράσσει την επιστημονική συνεργασία ανάμεσα στους γερμανούς ευγονιστές και τους αγγλοσάξονες ομολόγους τους. Το 1936, ενώ το ναζιστικό καθεστώς είχε ήδη εκδώσει αυτούς τους νόμους και είχε προχωρήσει σε πολλές δεκάδες χιλιάδες υποχρεωτικές στείρωσεις, το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης απένειμε επίτιμο διδακτορικό τίτλο στον καθηγητή Χάρι Λάφλιν, έναν από τους διασημότερους αμερικανούς ειδικούς στην γενετική επιλογή, διευθυντή του Κέντρου Ευγονικών Σπουδών στο Κολντ Σπρινγκ Χάρμπορ. Στην ευχαριστήρια ομιλία του, ο Λάφλιν δήλωσε ότι τον τιμούσε αυτή η αναγνώριση, «απόδειξη ότι οι γερμανοί και αμερικάνοι επιστήμονες κατανοούν τον ευγονισμό με τον ίδιο τρόπο».⁹³

93. Kevles (1995), σελ. 168, Kühl (1994), σελ. 86-87, Pichot (2000), σελ. 205-206.

Το επεισόδιο αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει τη γνώμη του ιστορικού Ντάνιελ Πικ, σύμφωνα με τον οποίο, κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, ήταν εύκολο να βρεθεί στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες «το αντίστοιχο της ναζιστικής αγόρευσης σχετικά με τη φυλή, τον ευγονισμό και τον εκφυλισμό».⁹⁴ Ο Αντρέ Πισό φτάνει πιο μακριά: «Ο Χίτλερ δεν επινόησε και πολλά πράγματα. Τις περισσότερες φορές, αρκούσαν να οικειοποιείται ιδέες που κυκλοφορούσαν στην ατμόσφαιρα και να τις οδηγεί στις έσχατες συνέπειές τους. Η ευθανασία και οι βαθιοί στοχασμοί γύρω από “τις ζωές που δεν αξίζουν να βιωθούν” ήταν κοινοί τόποι στην εποχή του».⁹⁵ Η γεμάτη αποτροπιασμό καταδίκη των ναζιστικών εγκλημάτων και των ευγονικών θεωριών που τα είχαν εμπνεύσει εκδηλώθηκε μόνο κατόπιν εορτής.⁹⁶ Ως τα τέλη του πολέμου, ο ναζιστικός ευγονισμός δεν θεωρούνταν ούτε απάνθρωπος ούτε εξωφρενικός, ούτε καν εμπόδιο, παρά τη μαζική μετανάστευση εβραίων επιστημόνων, στη συνεργασία στο επίπεδο της έρευνας. Η ομόφωνη καταδίκη του ναζισμού μετά το 1945 έμελλε να συγκαλύψει αυτές τις καλές σχέσεις. Ο Μένγκελε δεν είχε αντίστοιχο στον αγγλοσαξονικό κόσμο, όμως οι πρακτικές του ήταν απλώς μια ακραία εκτροπή μιας βαθιά ριζωμένης στη δυτική κουλτούρα ιδεολογίας.

94. Pick (1989), σελ. 238.

95. Pichot (2000), σελ. 276.

96. Pick (1989), σελ. 238-239.

5. Εξόντωση: ο ναζιστικός αντισημιτισμός

Ο Εβραίος ως αφαίρεση

Η θεώρηση του Εβραίου ως ενσάρκωσης της αφηρημένης και απρόσωπης νεοτερικότητας διαπερνάει όλη τη δυτική κουλτούρα από τα μέσα του 19ου αιώνα. Η ακμή της ακολουθεί ή συνοδεύει, ανάλογα με τη χώρα, την εβραϊκή χειραφέτηση και τη βιομηχανοποίηση της Ευρώπης – η διάδοσή της αγγίζει το σύνολο της ηπείρου, ιδιαίτερα όμως τις χώρες όπου οι Εβραίοι ήταν περισσότεροι και όπου η κοινωνικοοικονομική τους ενσωμάτωση και η πολιτισμική τους αφομοίωση ήταν βαθύτερη. Έγιναν κατά κάποιον τρόπο το σύμβολο μιας βιομηχανικής νεοτερικότητας των πόλεων, που βιωνόταν σαν απώλεια των παραδοσιακών αξιών και σαν έλευση ενός κόσμου ανώνυμου, ψυχρού, ορθολογικού, χωρίς σημεία αναφοράς και τελικά απάνθρωπου. Οι πρώτοι σοσιαλιστές, ιδιαίτερα στη Γαλλία, ταύτιζαν συχνά αντικαπιταλισμό και αντισημιτισμό, ενώ οι συντηρητικοί θεωρούσαν τους Εβραίους υπεύθυνους για την εξαφάνιση μιας «φυσικής» και στηριγμένης πάνω στην παράδοση τάξης πραγμάτων, στην οποία οι αριστοκρατικές αξίες θα διαιωνίζονταν ανεμπόδιστα, εγγεγραμμένες σε μια ιεραρχική κοινωνία. Τα γκέτο είχαν εξαφανιστεί με την έναρξη του εκδημοκρατισμού του παλιού κόσμου, όπου οι διαχωρισμοί της κάστας και της κοινωνικής θέσης έτειναν να αντικατασταθούν από την ομοιόμορφη και απρόσωπη ισότητα των πολιτών. Οι χειραφετημένοι Εβραίοι είχαν οικο-

δομήσει την επιτυχία τους πάνω σ' αυτή τη νεότερη κοινωνία, τη μηχανική και δίχως ψυχή, πραγματικό αντίποδα της προβιομηχανικής, οργανικής και φυσικής «κοινότητας». Θεωρούνταν εκπρόσωποι μιας αφηρημένης οικονομικής ορθολογικότητας, τυπικής του χρηματιστηρίου και του δημοκρατικού οικουμενισμού, λαξευμένου πάνω σε μια εξίσου αφηρημένη ανθρωπότητα, προσδιορισμένη από το δικαίωμα και όχι από την παράδοση, το αίσθημα της συμμετοχής και το ρίζωμα σ' ένα έδαφος. Σ' αυτή την ασυμφιλίωτη σύγκρουση μεταξύ «κοινότητας» και «κοινωνίας», εμφανίζονταν σαν χημικά καθαρή συμπύκνωση της δεύτερης. Οι πραγματικοί Εβραίοι έδωσαν τη θέση τους στον *Εβραίο*, οικουμενική και αδιαφοροποίητη κατηγορία. Η αλλαγή που απελευθέρωσε τον Εβραίο από το παλιό του στάτους του παρία και τον έκανε φυσιολογικό μέσα στην κοινωνία, όπου έγινε ένας πολίτης «σαν τους άλλους» και, υποκειμενικά τουλάχιστον, πλήρες μέλος μιας εθνικής κοινότητας, συνοδευόταν από μια νέα μορφή αρνητικής ετερότητας. Παλιά ξένος που ζούσε στο περιθώριο της κοινωνίας, παρέμενε ξένος ως ενσάρκωση μιας νεότερικότητας που είχε γίνει η ίδια ξένη και εχθρική προς ένα έθνος αγκυρωμένο στις αξίες του. Προσωποποίηση της αφαίρεσης που κυριαρχεί στις κοινωνικές σχέσεις του καπιταλιστικού και βιομηχανικού κόσμου των πόλεων, ο Εβραίος απογυμνώθηκε από τα πραγματικά του γνωρίσματα για να γίνει απλή μεταφορά της νεότερικότητας.

Αυτή η θεώρηση δεν ήταν αποκλειστικότητα του πολιτικού αντισημιτισμού. Εκφράζεται σε μια αχανή φιλοσοφική, οικονομική και ιστορική βιβλιογραφία στις περισσότερες δυτικές χώρες. Στη *Φιλοσοφία του χρήματος* (1900), ο Γκέοργκ Ζίμελ –θύμα ο ίδιος, για πολλά χρόνια, των αντισημιτικών διακρίσεων του γερμανικού ακαδημαϊκού κόσμου– υπογράμμιζε μια σειρά από συγγένειες ανάμεσα στους Εβραίους και τη νομισματική κυκλοφορία, το σύγχρονο «διανοουμενισμό» και φιλελευθερισμό. Αφού υπογράμμιζε «την άνεση με την οποία κινούνται στους

συνδυασμούς της τυπικής λογικής μάλλον παρά μέσα σε μια παραγωγή δημιουργική ως προς το περιεχόμενό της»,¹ τους αναγόρευε, καθότι «απολύτως ξεριζωμένους» ανθρώπους, εκπροσώπους μιας κοινωνίας κυριαρχημένης από την αφηρημένη ορθολογικότητα του χρήματος: «το χρήμα, επειδή μεσολαβεί ανάμεσα στα πράγματα και τον άνθρωπο, του επιτρέπει μιαν ύπαρξη σχεδόν αφηρημένη, ελεύθερη από κάθε άμεση σχέση με τα πράγματα».²

Στη Γαλλία, η θεώρηση του Εβραίου ως καθαρής αφαίρεσης ήταν, στο γύρισμα του αιώνα, εξίσου διαδεδομένη τόσο στους ντρεϊφουσάριους όσο και στους εθνικιστές και αντισημίτες. Στα μάτια του Μορίς Μπαρές, ο Εβραίος ήταν «ασύγκριτος λογικός», του οποίου οι «συλλογισμοί ήταν καθαροί και απρόσωποι, όπως ένας τραπεζικός λογαριασμός».³ Ο ντρεϊφουσάριος και καθολικός διανοούμενος Ανατόλ Λερούά-Μπολιέ, από την πλευρά του, τον θεωρούσε «στοχαστική φιγούρα», άτομο που «χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του νευρικού συστήματος πάνω στο μυικό σύστημα»,⁴ συχνά νευρωτικό, αν όχι υστερικό, με πολύ μεγαλύτερη έφεση προς τη σωματική δυσμορφία σε σύγκριση με τον Άγγλο ή τον Οβερνέζο: «Θα ήταν γελοίο να αναζητήσουμε [στον Εβραίο] τον ωραίο κορμό του Έλληνα ή το ωραίο παράστημα του Άγγλου».⁵ Σ' αυτή την τάση προς το «σωματικό εκφυλισμό» αντιστοιχούσε από την άλλη μια εντυπωσιακή υπολογιστική ορθολογικότητα: «Το εβραϊκό πνεύμα είναι ένα όργανο ακριβείας, έχει την τελειότητα μιας ζυγαριάς».⁶ Για τον Αντρέ Ζιντ, η εβραϊκή νόηση ήταν «θαυμαστά οργανωμένη, οργανωτική, καθαρή, ταξινομική», ικανή να ξαναβρεί μια ιδέα και να ξετυλίξει το νήμα

1. Simmel (1987), σελ. 265.

2. Simmel (1987), σελ. 601.

3. Παρατίθεται στο Poliakov (1981), τόμ. 2, σελ. 298.

4. Leroy-Beaulieu (1893), σελ. 196.

5. Leroy-Beaulieu (1893), σελ. 193.

6. Leroy-Beaulieu (1893), σελ. 209.

ενός συλλογισμού όπως τακτοποιούμε τα πράγματα σ' ένα σερτάρι. Όμως, αυτό το ορθολογικό σθένος είχε το αντιστάθμισμά του: ο Εβραίος διέθετε «τον πιο αντιπονητικό εγκέφαλο»⁷ (άποψη που θα την ξαναβρούμε αργότερα στους *Στοχασμούς πάνω στο εβραϊκό ζήτημα* του Σαρτρ).⁸

Αναδιατυπωμένη στην αντισημιτική φιλολογία, η θεώρηση αυτή δημιούργησε το αντινομικό ζεύγος Εβραίος/Άριος. Στο *Η εβραϊκή Γαλλία*, ο Ντρυμόν ήταν ένας από τους πρώτους που αντιπαράθεσαν τον έμπορο «Ισραηλίτη», εγκεφαλικό και υπολογιστή, στον αγρότη «Άριο», ηρωικό και δημιουργό.⁹ Το έργο του ανακάτεψε και συνδύαζε ήδη εθνικισμό, ρατσισμό και αντισημιτισμό. Μοναδικό μίγμα θεμάτων δανεισμένων από το γαλλικό σοσιαλιστικό αντισημιτισμό (Προυντόν και Τουσενέλ), τον καθολικό και αντιδραστικό αντι-ιουδαϊσμό (Μπονάλντ και Μπαρνέλ) και το νέο επιστημονικό ρατσισμό (Τεν), *Η εβραϊκή Γαλλία* δεν πρότεινε ακόμα μια συνεκτική και σαφώς προσδιορισμένη «θεραπεία», είχε όμως πολλές συγγένειες με το γερμανικό *völkisch* αντισημιτισμό.¹⁰ Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, πολλοί συγγραφείς θα τοποθετήσουν αυτή την αντίθεση στην καρδιά των έργων τους. Στο *Μακελειό* (*Bagatelles pour un massacre*, 1937), ο Σελίν ζωγραφίζει τον εβραίο διανοούμενο σαν ένα «μορφωμένο ρομπότ», εντελώς στερημένο από δημιουργικό πνεύμα και, κατά βάθος, διαφθορέα της τέχνης. Τίποτα δεν του ήταν πιο ξένο από «την αυθεντική συγκίνηση, αυθόρμητη, συντονισμένη με τα στοιχεία της φύσης», αφού η ενδόμυχη κλίση του τον σπρώχνει να αναζητά «το τυπικό σε όλα τα πράγματα», εξού και ο κυρίαρχος ρόλος του στην κοινωνία: «ο σύγχρονος πολιτισμός είναι η ολική τυποποίηση, ψυχών και σωματών, κάτω

7. Gide (1996), σελ. 763.

8. Sartre (1954), σελ. 136, 137.

9. Drumont (1886), σελ. 251.

10. Winock (1982), σελ. 117-144, Holz (2001), σελ. 258-358.

από τον Εβραίο». ¹¹ Ο Πιέρ Ντριέ λα Ροσέλ θα αφιερώσει στο θέμα αυτό ένα από τα γνωστότερα μυθιστορήματά του (*Ζιλ*, 1939), όπου ο στιγματισμός της εβραϊκής ύπαρξης, αφηρημένης και βαθιά μη αυθεντικής, βρίσκει τη σαρκαστική της διατύπωση: «Ο Εβραίος, είναι το ίδιο φριχτός μ' έναν απόφοιτο της Εκόλ Πολιτεχνική ή της Εκόλ Νορμάλ». ¹²

Στη Γερμανία, η διχοτόμηση Εβραίος/Άριος αντιστοιχούσε στη σύγκρουση μεταξύ *Zivilisation* και *Kultur* και σημάδευε όλα τα γραπτά των θεωρητικών της «συντηρητικής επανάστασης». Στο πιο διάσημο έργο του, *Η παρακμή της Δύσης* (1918), ο Όσβαλντ Σπένγκλερ αντιπαράθετε τη «σοφία» (*Weisheit*), τυπική των προνεοτερικών κοινωνιών, εμποτισμένη από θρησκευτική πνευματικότητα και θεμελιώτρια της *Kultur*, με την αφηρημένη «ευφυία» του βιομηχανικού κόσμου των πόλεων, που έφερε εντός της κάτι το άθεο (*Intelligenz klingt atheistisch*) και που αποτελούσε τη βάση του *Zivilisation*, ορθολογικού αλλά δίχως ρίζες. Η σοφία προϋπόθετε μια φυσική, οργανική κοινότητα, η τάξη της οποίας πήγαζε από τη θρησκεία και τους μύθους. Η ευφυία που ανθούσε στις ανώνυμες και κοσμοπολίτικες μητροπόλεις είχε αντικαταστήσει τη θρησκεία και τους μύθους με «επιστημονικές θεωρίες». Η αντιπαράθεση μεταξύ αυτών των δύο κόσμων εξηγούσε γιατί οι Εβραίοι ήταν εντελώς ξένοι προς την *Kultur*: «Ο Εβραίος δεν κατανοούσε τη γοτθική εσωτερικότητα, το κάστρο και τον καθεδρικό ναό, ο Χριστιανός δεν κατανοούσε ούτε την ανώτερη και σχεδόν κυνική ευφυία, ούτε τη “χρηματοοικονομική σκέψη” (*Gelddenken*) που είχαν πετύχει οι Εβραίοι». ¹³

Ο οικονομολόγος Βέρνερ Ζόμπарт έμελλε να αναδιατυπώσει την αντιπαράθεση μεταξύ *Kultur* και *Zivilisation* σε πολλά από τα έργα του, όπου έπαιρνε τη μορφή μια σύγκρουσης άλλοτε με-

11. Céline (1937), σελ. 183, 185.

12. Drieu la Rochelle (1949), σελ. 100.

13. Spengler (1993), σελ. 950.

ταξύ του «καλλιτέχνη» και του «αστού» και άλλοτε μεταξύ των «ηρωικών λαών» (Heldenvölker) και των «εμπορικών λαών» (Händlervölker), για να καταλήξει τελικά στην αντίθεση μεταξύ Γερμανών και Εβραίων.¹⁴ Το 1911, είχε γράψει το *Οι Εβραίοι και η οικονομική ζωή* για να ανασκευάσει τη βεμπεριανή θέση περί «εκλεκτικής συγγένειας» μεταξύ της προτεσταντικής ηθικής και του πνεύματος του καπιταλισμού και να παρουσιάσει το σύγχρονο καπιταλισμό ως εβραϊκή δημιουργία. Στον Βέμπερ, για τον οποίο ο καπιταλισμός στηριζόταν σ' ένα σταθερό σύστημα παραγωγής και στην ορθολογική αναζήτηση ενός κέρδους που να μπορεί να ανανεώνεται, δύο φαινόμενα που είχαν γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη στην Ευρώπη χάρι στη Μεταρρύθμιση, ο Ζόμπαρτ αντιπαράθετε τη δική του θεώρηση του καπιταλισμού ως εμπορευματικής οικονομίας και ως επιδίωξης του κέρδους χωρίς κανένα ηθικό φραγμό. Ο καπιταλισμός συνεπαγόταν την ορθολογική οργάνωση της παραγωγής, τον καταμερισμό της εργασίας, το διεθνές εμπόριο, τις επενδύσεις, το Χρηματιστήριο, ενώ η ανάπτυξή του γεννούσε τις μεγαλουπόλεις, τη μαζική κοινωνία, την οικουμενική πραγματοποίηση της ύπαρξης και ευνοούσε τις απρόσωπες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. «Ο ορθολογισμός – έγραφε ο Ζόμπαρτ – είναι το ουσιαστικό γνώρισμα του ιουδαϊσμού, όπως και του καπιταλισμού».¹⁵ Όλ' αυτά επέφεραν μια ανεπανόρθωτη ρήξη με την οργανική ολότητα της Kultur, διάλυαν την πληρότητα της ζωής των ριζωμένων σ' ένα έδαφος και σε μια παράδοση λαών, κατάστρεφαν «την ενορατική φαντασία του καλλιτέχνη» και γεννούσαν τους ειδικούς (Teilmenschen) του βιομηχανικού πολιτισμού, ακρωτηριασμένους ανθρώπους, με περιορισμένο και μονόπλευρο πνεύμα, αποκομμένους από τη φύση και υποταγμένους στην εκτέλεση μηχανικών και εξευτελιστικών πράξεων. Ο καπιταλισμός είχε παραμερίσει τον καλλιτέχνη

14. Sombart (1913), σελ. 271-273.

15. Sombart (1920), σελ. 242.

για να κάνει χώρο για τον αστό, με την «ωφελιμιστική τελεολογία» του (Zweckbedachtheit), το υπολογιστικό του πνεύμα, την «ηθική κινητικότητα» του (moralische Beweglichkeit) και τον αφηρημένο διανοουμενισμό του.¹⁶ Αυτός ο εξορθολογισμός της ζωής ανταποκρινόταν στην εβραϊκή ψυχή, από πάντα συνηθισμένη στην αφαίρεση της νομισματικής κυκλοφορίας. Η ακμή του καπιταλισμού και του αστικού πολιτισμού συνέπιπτε έτσι με την «ιουδαιοποίηση» του κόσμου. Ολόκληρη η κοινωνία συμμορφωνόταν με τις αξίες της αφηρημένης και υπολογιστικής ορθολογικότητας του Εβραίου. Από τη στιγμή που οι «ηρωικοί λαοί» εκθρονίστηκαν από την εβραϊκή νεωτερικότητα, ολόκληρη η κουλτούρα έμελλε να καταστραφεί και να διαφθαρεί. Ο αφηρημένος ορθολογισμός θρονιαζόταν στις τέχνες και στη λογοτεχνία. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της τάσης ενσάρκωνε, κατά τον Ζόμπарт, ο Μαξ Λίμπερμαν, ο διάσημος εβραίος ζωγράφος, διευθυντής της Ακαδημίας του Βερολίνου, ο οποίος «ζωγράφιζε με τον εγκέφαλό του».¹⁷ Αυτός ο αντισημιτισμός, σηματοδεδυμένος από ρομαντικό αντικαπιταλισμό, άφηνε να διαφαίνεται ένας βαθύς πολιτισμικός πεσιμισμός που εκφραζόταν, ιδιαίτερα στον Σπένγκλερ, σε μια θεώρηση της νεωτερικότητας ως «παρακμής», συγκρίσιμης με την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Διατύπωνε τις διαγνώσεις του με νατουραλιστικές μεταφορές, όπου η κατάπτωση του πολιτισμού αντιστοιχούσε στα γεράματα του ανθρώπου και στο μαράζωμα της φύσης το χειμώνα.

Τούτη η συνοπτική επισκόπηση δείχνει το πολιτισμικό υπόβαθρο του νέου αντισημιτισμού που, ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αντικαθιστά ή προστίθεται, στην Ευρώπη, στον παραδοσιακό αντι-ιουδαϊσμό θρησκευτικής προέλευσης, για να εδραιωθεί στη συνέχεια στην κουλτούρα του μεσοπολέμου. Χωρίς καθόλου να απο-

16. Sombart (1920), σελ. 320-321, 327.

17. Παρατίθεται στο Lenger (1954), σελ. 199.

τελεί γερμανική ιδιαιτερότητα, αυτή η νέα αντίληψη περί Εβραίου εκδηλωνόταν επίσης στη Γαλλία, πραγματικό κέντρο του εθνικιστικού αντισημιτισμού στο γύρισμα του αιώνα. Όπως υπογράμμισε ο Ζέεβ Στέρνχελ, «ο Ντρυμόν και ο Βίλχελμ Μαρ, ο Ζυλ Γκερέν, ο μαρκήσιος του Μορές, ο Άντολφ Στέκερ και ο αυστριακός Γκέοργκ φον Σένερερ, ο Βασέ ντε Λαπούζ κι ο Ότο Άμον, ο Πολ Ντερουλέντ και ο Ερνστ Χάσε, ηγέτης της Πανγερμανικής Λίγκας, μοιάζουν όπως οι δίδυμοι».¹⁸

Ο αγγλοσαξονικός κόσμος εμποτίστηκε λιγότερο από αυτό τον αντισημιτισμό, χωρίς πάντως να μείνει εντελώς απαλλαγμένος. Μπορούμε να παραθέσουμε πολλούς κλασικούς της αγγλικής λογοτεχνίας, από τον Ντίκενς, που έδωσε τα γνωρίσματα του υπολογιστή Εβραίου στο πρόσωπο του Φέιγκιν στον Όλιβερ Τουίστ, ως τους Κίπλινγκ και Τσέστερτον, για τους οποίους ο Εβραίος ήταν ήδη μια φιγούρα με φυλετικές συνδηλώσεις, στα μισά του δρόμου ανάμεσα στον μαύρο και στον λευκό.¹⁹ Όμως, ο αγγλοσαξονικός αντισημιτισμός βρήκε το μανιφέστο του στα κείμενα του αμερικανού επινοητή της εργασίας σε αλυσίδα. Στον *Διεθνή Εβραίο* (*The International Jew*, 1922), ο Χένρι Φορντ αντιπαράθετε τους «εβραίους χρηματιστές» με τους αγγλοσάξονες «καπετάνιους της βιομηχανίας», φυσιογνωμίες που ενσάρκωναν δύο εντελώς διαφορετικούς τρόπους ύπαρξης: από τη μία το να υπάρχουν για «να παίρνεις», «να έχεις» (getting), από την άλλη το να υπάρχουν για «να δημιουργείς» (making). Η αναζήτηση του κέρδους ήταν «διεστραμμένη, αντικοινωνική και καταστροφική» στους Εβραίους, «θεμιτή και εποικοδομητική» στους wasp βιομήχανους.²⁰

Παρότι επιδέχεται παραλλαγές και διαφορετικές αποχρώσεις στους ποικίλους εκπροσώπους του, ο νεοτερικός αντισημιτισμός

18. Sternhell (1989), σελ. 32.

19. Steyn (1995), σελ. 42-56 και σελ. 31-41.

20. Ford (1995), σελ. 22-24.

θεμελιώνεται στην κλασική αντίθεση που μελέτησε ο Φέρντιναντ Τένις μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας και αρθρώνεται γύρω από ένα διπολικό σχήμα που μπορούμε να το συνοψίσουμε ως εξής:

Άριοι / Εβραίοι
 πνεύμα / αφηρημένη λογική
 γεωργία / βιομηχανία
 αριστοκρατία / αστική τάξη
 έδαφος / ξερίζωμα
 ύπαιθρος / πόλη
 τιμή / ωφελιμιστική ηθική
 ποιότητα / ποσότητα
 συγκεκριμένο / αφηρημένο
 σοφία / διανοουμενισμός
 θρησκεία / επιστήμη
 μύθοι, μεταφυσική / υπολογιστικός ορθολογισμός
 κοινότητα / ατομισμός
 λαός / μάζα
 δημιουργία / τυποποίηση
 ήρωας / έμπορος
 έθνος / πολιτειότητα
 εθνικισμός / κοσμοπολιτισμός
 παραδοσιακές αξίες / αφηρημένος οικουμενισμός

Η διχοτομία Άριος/Εβραίος αποτελούσε ένα από τους πυλώνες της εθνικιστικής κουλτούρας, επενεργώντας σαν ένας μόνιμος παράγοντας κατασκευής και αρνητικού στιγματισμού της ετερότητας, ενάντια στην οποία σφυρηλατούνταν η εθνική ταυτότητα. Η υπόθεση Ντρέιφους ήταν μια παροξυστική στιγμή σ' αυτή τη διαδικασία. Η Γερμανία ήταν ασφαλώς, πριν τον πόλεμο του '14, ένας από τους προνομιακούς τόπους αυτού του σύγχρονου αντισημιτισμού, κυρίως σε διανοητικό επίπεδο, χωρίς ωστόσο να αποτελεί μοναδική περίπτωση στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Μόνο μετά

τον πόλεμο τα στοιχεία αυτού του πολιτισμικού μάγματος με πανηπειρωτική εμβέλεια αποκρυσταλλώνονται σ' ένα ιδιόμορφο αντισημιτισμό που αποτελεί το ιδεολογικό βάθρο του ναζιστικού κινήματος, και στη συνέχεια του ναζιστικού καθεστώτος.

Η αναζωογονητική βία

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βιώθηκε στη Γερμανία σαν μια ευκαιρία για να ανακοπεί η προέλαση του Zivilisation και να επιβεβαιωθούν τα δικαιώματα μιας Kultur ικανής να αντισταθεί, να ανανεωθεί, να δείξει ότι το «ηρωικό» πνεύμα μπορούσε να νικήσει το (αμερικάνικο και αγγλικό) «εμπορευματικό» πνεύμα και το (γαλλικό) οικουμενιστικό πνεύμα, που εκπροσωπούνταν και τα δύο από τους κοσμοπολίτες Εβραίους, βαθιά ξένους ακόμα και με την έννοια της πατρίδας (Helder εναντίον Händler, οι «ιδέες του 1914» ενάντια στις «ιδέες του 1789»). Η βίαιη αντίθεση ανάμεσα στις πνευματικές διαθέσεις με τις οποίες η Γερμανία ρίχτηκε στον πόλεμο και την πραγματικότητα αυτής της σύγχρονης στρατιωτικής σύγκρουσης –όπου το ηρωικό πνεύμα του μαχητή έπρεπε να δώσει τη θέση του στη σχεδιοποιημένη αντιπαράθεση ανάμεσα σε εξορθολογισμένους στρατούς– δεν μπορούσε παρά να μεταμορφώσει σε βάθος την κριτική της νεοτερικότητας που περιγράψαμε παραπάνω. Ο πόλεμος ήταν η στιγμή μιας συμφιλίωσης ανάμεσα στην Kultur και τη μοντέρνα τεχνολογία για πολλούς διανοούμενους που εγκατέλειπαν τον παθητικό ρεμβασμό περί παρακμής για να υιοθετήσουν μια ενεργητική στάση εξέγερσης εναντίον του Zivilisation, ικανή να τον αντιμετωπίσει στο δικό του πεδίο και να τον νικήσει με τα δικά του μέσα. Ο πολιτισμικός πεσιμισμός μεταμορφωνόταν σε «αντιδραστικό μοντερνισμό»²¹ και η νεορομαντική κριτική του καπι-

21. Herf (1984).

ταλισμού σε «συντηρητική επανάσταση». Η νοσταλγία της παραδοσιακής κοινότητας μεταλλάσσεται σε ουτοπική τάση προς μία νέα κοινότητα, μια *Volksgemeinschaft* που προβαλλόταν στο μέλλον: η Δημοκρατία της Βαϊμάρης έπρεπε να καταστραφεί όχι για να αποκατασταθεί η πρωσική αυτοκρατορία αλλά για να δημιουργηθεί το Γ' Ράιχ. Στη δεκαετία του '20 –όπως είδαμε προηγουμένως–, ο Ερνστ Γιούνγκερ αφέθηκε, σε πολλά από τα κείμενά του, σε έναν αισθητικό εγκωμιασμό του πολέμου ως πηγής μιας αρρενωπής συνάντησης του άντρα με τη φύση. Το προϊόν αυτής της συνάντησης ήταν ο «πολιτοφύλακας της εργασίας» (*Arbeiter*), φιγούρα σφυρηλατημένη στα χαρακώματα του Μεγάλου Πολέμου, που ενσάρκωνε στα μάτια του Γιούνγκερ την αναγέννηση της γερμανικής ψυχής κάτω από τα γνωρίσματα μιας αυταρχικής, στρατιωτικής και τεχνολογικής τάξης πραγμάτων.²² Ο Εβραίος, εννοείται, ήταν η απόλυτη αντίθεση του «πολιτοφύλακα της εργασίας». Το 1930, ο Γιούνγκερ αφιέρωσε ένα δοκίμιο στην κριτική του *Zivilisationjude*, «γιου του φιλελευθερισμού», ξένου σώματος στο γερμανικό έθνος, μέσα στο οποίο δρούσε σαν καταστροφικό στοιχείο.²³ Ο αντισημιτισμός ήταν πράγματι ο απαραίτητος παράγοντας για αυτή τη μεταμόρφωση του πολιτισμικού πεσιμισμού σε αντιδραστικό μοντερνισμό. Ακριβώς χάρι στη μεταφορική εικόνα του Εβραίου –που ο Γιούνγκερ δεν την όριζε απαραίτητα με βιολογικούς όρους– πραγματοποιήθηκε η σύνδεση ανάμεσα στον πολιτισμικό αντιμοντερνισμό και την τεχνολογική νεωτερικότητα, ανάμεσα στον Αντιδιαφωτισμό και τον τεχνικο-βιομηχανικό κόσμο. Ο καπιταλισμός γινόταν δημιουργικός, με τον όρο να επανασυνδεθεί με το Volk, να «αριοποιηθεί» και να γίνει όργανο μιας εθνικής κοινότητας. Διαθέτοντας άριο αίμα και όντας ριζωμένη στο γερμανικό έδαφος, η βιομηχανική αστική τάξη γινόταν δημιουργική

22. Jünger (1989).

23. Jünger (1930), Évard (1996), σελ. 113-114.

και επανενσωμάτωνε την Kultur, σε αντιπαράθεση με μια εβραϊκή αστική τάξη, που στιγματιζόταν ως παρασιτική, εμπορευματική και κοσμοπολίτικη.

Επί Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ο Εβραίος, στην παραδοσιακή του θεώρηση ως εκπρόσωπος του αφηρημένου οικουμενισμού, έγινε ο στόχος ενός επιθετικού και ρεβανσιστικού ρατσισμού, ριζοσπαστικοποιημένου από την ήττα και την ταπείνωση των Βερσαλλιών. Για το γεωγράφο Καρλ Χαουσχόφερ, ήταν η αφετηρία για ένα νέου είδους στοχασμό γύρω από τον Lebensraum. Επέκρινε τη νεοτερική γεωπολιτική, που την έβλεπε σαν περιορισμένη επιστήμη, «ξένη προς το έδαφος», καθώς αντιπαράθετε την αφηρημένη πολιτική οντότητα του κράτους, με τα προσδιορισμένα από το διεθνές δίκαιο σύνορά της, στη συγκεκριμένη πραγματικότητα του Volk. Ο Χαουσχόφερ αντιλαμβανόταν το κράτος σαν ζωντανό οργανισμό, βιολογικά καθορισμένο, οι εδαφικές διαστάσεις του οποίου δεν έπρεπε να καθορίζονται από το νόμο αλλά να διαμορφώνονται από τη ζωτική ενέργεια του λαού του.²⁴ Με άλλα λόγια, τα σύνορα του κράτους δεν έπρεπε να περικλείουν ένα νομικά προσδιορισμένο χώρο αλλά ένα «εθνοτικό έδαφος» (Volksboden), προϊόν μιας «βούλησης για ζωτικό χώρο» (lebendige Raumwille), έκφραση μιας οργανικής διαδικασίας που τη σύγκρινε με την κυκλοφορία του αίματος σ' ένα ζωντανό ον (Grenzdurchblutung).²⁵ Ο εβραίος εκπρόσωπος της αφηρημένης ορθολογικότητας χρησίμευε στον Χαουσχόφερ σαν αρνητική απεικόνιση της δικής του völkisch σύλληψης του χώρου. Τα κείμενά του δεν έπαιρναν υπόψη τους πραγματικούς Εβραίους αλλά μόνο «εκείνο που είναι εβραϊκό» (das Jüdische), ένα ουσιαστικοποιημένο επίθετο με το οποίο προσδιόριζε γενικώς τη νεοτερικότητα: φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, κομμουνισμός, δίκαιο, δημοκρατία, καθο-

24. Haushofer (1986), σελ. 185-191.

25. Παρατίθεται στο Diner (2000β), σελ. 26-48.

λική ψήφος, διεθνές εμπόριο, μεγαλουπόλεις, κλπ.²⁶

Ο Καρλ Σμιτ, ο αντισημιτισμός του οποίου είχε όχι φυλετικές μα βασικά πολιτισμικές ρίζες, συνέβαλε κι αυτός με τη σειρά του, μετά το 1933, στην οικοδόμηση του εννοιολογικού συστήματος της ολοκληρωτικής κυριαρχίας. Ξεκίνησε αναδιατυπώνοντας την πολιτική του φιλοσοφία σε αντισημιτικούς όρους. Θεωρούσε στο εξής τους Εβραίους φορείς μιας «κανονιστικής σκέψης» (Gesetzesdenken), βασισμένη στις έννοιες της «νομιμότητας» (Legalität) και της «ισότητας» (Gleichheit), ξένες προς τη «νομιμοποίηση» (Legitimität) και την «ομοιογενοποίηση» (Gleichartigkeit), που ήταν το θεμέλιο του εθνικοσοσιαλιστικού κράτους.²⁷ «Υπάρχουν λαοί – έγραφε ο Σμιτ – που ζουν δίχως γη, δίχως κράτος και δίχως εκκλησία, μόνο μέσα στο “νόμο”. Η κανονιστική σκέψη είναι η μόνη που τους φαίνεται ορθολογική, οι άλλες τους φαίνονται απεναντίας ακατανόητες, αλλόκοτες και γελοίες».²⁸ Θεωρούσε το τέλος της αυτοκρατορίας του Κάιζερ, το 1918, σαν αντικατάσταση μια «συγκεκριμένης» πολιτικής τάξης πραγμάτων, βασισμένης στους μοναρχικούς θεσμούς, από την «κυριαρχία του νόμου» (Herrschaft des Gesetzes), από μια αφηρημένη και ξεριζωμένη δημοκρατία όπου «οι αφέντες του νόμου υπέτασσαν το βασιλιά» (Die Herren der Lex unterwerfen den Rex).²⁹ Στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, δεν απέμενε τίποτα από τη συγκεκριμένη πολιτική τάξη πραγμάτων που ενσάρκωνε η μοναρχία. Ο Σμιτ την έβλεπε σαν ένα δημοκρατικό σύστημα παραλυμένο από τις διαμάχες και το χάος ενός ασπόνδυλου πλουραλισμού. Οι Εβραίοι, ως εκπρόσωποι της κανονιστικότητας και του αφηρημένου και απεδαφοποιημένου νομικού ορθολογισμού, είχαν παίξει κινητήριο ρόλο στη «διάλυση» της παλιάς αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων (και σ' ένα εβραίο νομικό, στον Χού-

26. Παρατίθεται στο Jacobsen (1979), σελ. 31.

27. Schmitt (1933), σελ. 1, Gross (2000), σελ. 68.

28. Schmitt (1993), σελ. 9-10.

29. Schmitt (1993), σελ. 15.

γγο Πρώις, οφείλουμε τη σύνταξη του συντάγματος της Βαϊμάρης). Στο κέντρο της «συγκεκριμένης» πολιτικής τάξης πραγμάτων που είχε αποκατασταθεί από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς δεν βρισκόταν ο αφηρημένος και τυπικός «νόμος» (Gesetz), αλλά ο Nomos, δηλ., σύμφωνα με τη δική του ερμηνεία για την ελληνική ετυμολογία, μια νόρμα που εννοείται σαν διαδικασία οργάνωσης των πολιτικών μορφών και του χώρου, δίχως να μπορεί να αναχθεί σε απλούς θεσμούς.³⁰

Το 1936, ο Σμιτ διεύθυνε ένα συνέδριο νομικών του Γ' Ράιχ με στόχο να καταγγελθεί η ολέθρια και διαβρωτική επίδραση του «εβραϊκού πνεύματος» (jüdische Geist) πάνω στο γερμανικό δίκαιο. Κάλεσε τους εκπροσώπους του να απελευθερωθούν από όλες τις φιλελεύθερες αγκυλώσεις, για να ξαναβρούν μια οργανική στήριξη στους κόλπους του Volk. Η μεταφορική χρήση του της εικόνας του «Εβραίου» –εντελώς ανάλογη με εκείνη του Χαουσχόφερ– δηλωνόταν ρητά στην αναφορά του στον αυστριακό φιλόσοφο του δικαίου Χανς Κέλσεν, που τον είχε μετονομάσει «ο εβραίος Κέλσεν»: «Η απλή επίκληση της λέξης “εβραίος” –έγραφε– απαιτεί έναν υγειονομικό εξορκισμό».³¹ Το 1938, επιβεβαίωνε την ταύτιση των Εβραίων με τη φιλελεύθερη παράδοση σ' ένα δοκίμιο για τον Χομπς, όπου ο νεοτερικός συνταγματισμός παρουσιαζόταν σαν εβραϊκή δημιουργία, σε μια ιστορική γραμμή που οδηγούσε από τον Σπινόζα ως τον Φρίντριχ Γιούλιους Σταλ, περνώντας από τον Μόζες Μέντελσον.³² Ανάμεσα στο 1937 και την αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο Σμιτ θα αφιερώσει πολλά κείμενα στη θεωρητικοποίηση ενός «ολοκληρωτικού πολέμου» που θα έβαζε τέλος στο διεθνές δίκαιο, και στον οποίο οι παραδοσιακές έννοιες του jus ad bellum και του jus in bello θα έχαναν κάθε σημασία για να παραχωρήσουν τη θέση

30. Schmitt (1993), σελ. 25.

31. Schmitt (1936), σελ. 28, Gross (2000), σελ. 129.

32. Schmitt (1982), σελ. 106-108.

τους στην καταστροφή του «εχθρού», ορισμένου, ακολουθώντας τον Γιούνγκερ, με υπαρξιακούς όρους: του «Άλλου». Το συμπέρασμα που αντλούσε από αυτή την ανάλυση συνοψίζεται σε μια θεώρηση του πολέμου ως ολοκλήρωσης του πολιτικού, καθότι πρακτική εξόντωσης.³³ Τη στιγμή της κατάληψης της Τσεχοσλοβακίας από τη Γερμανία, τον Απρίλη του 1939, ο Σμιτ θεωρητικοποιεί την ασυμφιλίωτη αντίθεση ανάμεσα στη γερμανική έννοια του *Grossraum*, του «ευρύτερου χώρου» της γερμανικής κυριαρχίας, και το διεθνές δίκαιο, το οποίο το συνέδεε με έναν «οικουμενισμό» με εβραϊκές ρίζες.³⁴ Στο δοκίμιο του 1941 που αναφέρθηκε ήδη (*Völkerrechtliche Grossraumordnung*), διευκρίνιζε ότι η έννοια του *Grossraum* δεν μπορούσε να γίνει κατανοητή, κατά γράμμα, σαν απλή πρόσθεση των δύο συνθετικών της, «μεγάλος» και «χώρος». Η ερμηνεία που έδινε δεν ήταν απλώς ποσοτική αλλά ποιοτική, σε συσχετισμό με την έννοια του *Lebensraum* που είχε παρουσιάσει ο Ράτσελ στις αρχές του αιώνα: ένας «δημιουργικός» (*schöpferische*) χώρος.³⁵ Έπρεπε να δοθεί στην έννοια αυτή ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο – «γη, έδαφος» – που δεν είχε μεγάλη σχέση με τους «κενούς χώρους» και τα «γραμμικά σύνορα» που όριζαν οι φιλελεύθερες έννοιες της γεωγραφίας και του δικαίου. Οι τελευταίες έβρισκαν αναπόφευκτα τους πιο συνεκτικούς εκπροσώπους τους στους Εβραίους, το ξερίζωμα των οποίων εκφραζόταν σε μια ιδιαίτερη τροπικότητα πολιτικής ύπαρξης. «Η σχέση ενός λαού με το έδαφος το διαμορφωμένο (*gestalteten*) από τη δική του εγκατάσταση και το δικό του πολιτισμικό έργο, απ' όπου απορρέουν οι συγκεκριμένες του μορφές εξουσίας, είναι ακατανόητη για το εβραϊκό πνεύμα».³⁶ Κοντολογίς, το *Grossraum*, όπως θεωρητικοποιήθηκε από τον Σμιτ, είχε εγγενώς υπαρξιακή φύση – συνεπαγόταν μια

33. Schmitt (1988α), σελ. 235-239.

34. Schmitt (1988β), σελ. 295.

35. Schmitt (1991), σελ. 76, Ratzel (1966), σελ. 67.

36. Schmitt (1991), σελ. 79.

θεώρηση του χώρου ως «κατάκτησης» συνδεδεμένης με μια ζωτική ανάγκη: «Η κυριαρχία του χώρου (Raumbewältigung) – έγραφε παραθέτοντας ξανά τον Ράτσελ – είναι το σημάδι κάθε ύπαρξης».³⁷ Η αποστολή του εθνικοσοσιαλισμού ήταν η εγκαθίδρυση μιας γερμανικής αυτοκρατορίας θεμελιωμένης σ' αυτό το «σύνολο συγκεκριμένης τάξης (Ordnung) και συγκεκριμένης εντόπισης (Ortung)».³⁸ (Γερμανικό) Jus terrendi εναντίον (εβραϊκού) Jus scriptum: ο χθόνιος νόμος του Σμιτ παρέπεμπε στο ρίζωμα ενός λαού στο έδαφός του.³⁹

Άλλοι αναλάμβαναν να αναδιατυπώσουν το νέο αντισημιτισμό σε επιστημονικούς όρους. Στα πανεπιστήμια, οι ναζί σοφοί πάσκιζαν να διαμορφώσουν μια «γερμανική φυσική» (deutsche Physik), αγαπημένος στόχος της οποίας ήταν η θεωρία της σχετικότητας του Αϊνστάιν, στιγματισμένη ως «εβραϊκή φυσική». Για τον Φίλιπ Λέναρντ, αυτό που χαρακτήριζε μια τέτοια θεωρία ήταν «η κατάργηση του αιθέρα», δηλ. η εξήγηση της φυσικής όχι μέσα από διαισθητικά προφανείς (anschaulich) εικόνες της φύσης αλλά μέσα από αφηρημένες εξισώσεις.⁴⁰ Ο Γιοχάνες Σταρκ υπογράμμιζε το διαχωρισμό ανάμεσα σε μια απαγωγική, δογματική «εβραϊκή» επιστήμη και μια «νορδική» επιστήμη, συνδεδεμένη με την εμπειρία, πραγματιστική κι επαγωγική.⁴¹

Ο ναζιστικός αντικομμουνισμός ακολουθούσε την ίδια λογική, την απόρριψη της αφαίρεσης καθώς και τη βιολογικοποίηση της ετερότητας: οι Εβραίοι αποτελούσαν τον εγκέφαλο του κομμουνιστικού κινήματος και ο διεθνισμός ήταν μια νέα μορφή αφηρημένου οικουμενισμού και κοσμοπολιτισμού, καταστροφικών για το άριο Volksgemeinschaft. Φιγούρες «απάτριδων» εβραϊ-

37. Schmitt (1991), σελ. 76, Ratzel (1966), σελ. 12.

38. Schmitt (1991), σελ. 81.

39. Wismann (1997), σελ. 48.

40. Παρατίθεται στο Beyerchen (1977), σελ. 88-89.

41. Stark & Müller (1941), Beyerchen (1977), σελ. 132-133, Israel & Nastasi (1998), σελ. 310-311.

ων επαναστατών όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ, ο Καρλ Ράντεκ, ο Γκριγκόρι Ζινόβιεφ και ο Λέον Τρότσκι ενσάρκωναν τον ξεριζωμένο και δίχως έδαφος (bodenlos) οικουμενισμό της μαρξιστικής κουλτούρας.⁴² Για τον Χίτλερ, Εβραίοι και μαρξισμός ήταν συνώνυμα.⁴³ Μία από τις πρώτες δημόσιες πράξεις του νέου καθεστώτος, το 1933, ήταν το αυτονταφέ των εβραϊκών, μαρξιστικών και αντιφασιστικών βιβλίων στις μεγαλύτερες γερμανικές πόλεις. Στο σημαντικότερο από αυτά, στο Βερολίνο, ο Γιόζεφ Γκέμπελς διακήρυξε επίσημα το τέλος της «εποχής του εβραϊκού διανοουμενισμού» μπροστά σ' ένα πλήθος φοιτητών που συγκεντρώθηκαν έξω από το πανεπιστήμιο Χούμπολτ.⁴⁴

Με μια κουβέντα, ένα θεμελιακό γνώρισμα του ναζισμού ήταν η κατάλυση των (εβραϊκών) αφηρημένων νομικών μορφών μέσα από μια «σκέψη συγκεκριμένης τάξης» (konkretes Ordnungsdenken) που έβρισκε τις αναφορές της στις έννοιες του εδάφους, της φυλής, του «ζωτικού χώρου», της θέλησης, κλπ.⁴⁵ Η παλιά διχοτομία μεταξύ Zivilisation και Kultur μπορούσε να αναδιατυπωθεί με τους εξής όρους:

ιουδαϊσμός (Judentum) / γερμανικότητα (Deutschum)
 κράτος / Ράιχ
 νόμος (Gesetz) / nomos
 συμβόλαιο / γερμανική τιμιότητα
 ισότητα / ιεραρχία, «ομοιογένεια»
 νομιμότητα / νομιμοποίηση
 οικουμενισμός / Volk
 διεθνές δίκαιο / Grossraum
 ανθρωπότητα / φύση

42. Traverso (1997γ).

43. Kershaw (1999), σελ. 362, Friedländer (1997), σελ. 178-180, Burleigh (2000), σελ. 90-94.

44. Goebbels (1971), σελ. 108.

45. Diner (2000γ), σελ. 49-77.

πολιτειότητα / πατρογονικές αξίες
 Γαλλική Επανάσταση / ιστορικά δικαιώματα
 παγκόσμια επανάσταση / Γ' Ράιχ
 κομμουνισμός / Volksgemeinschaft
 δημοκρατία / αυθεντία
 πλουραλισμός / απόφαση
 επικράτεια / «ζωτικός χώρος» (Lebensraum)
 «εβραϊκό πνεύμα» / ναζιστική Weltanschauung
 αφαίρεση / βίωμα
 δογματισμός / πραγματισμός
 «εβραϊκή επιστήμη» / «νορδική επιστήμη»

Ο ναζισμός οικειοποιήθηκε λοιπόν τη θεώρηση του Εβραίου ως καθαρής αφαίρεσης και ως μεταφοράς του Zivilisation. Ήταν, ως προς αυτό, παιδί του αντισημιτισμού του 19ου αιώνα. Το *Mein Kampf* ξεχειλίζει από φράσεις δανεισμένες από την αντισημιτική φιλολογία, οι οποίες αποδίδουν εβραϊκό χαρακτήρα σε όλες τις εκδηλώσεις της πολιτικής νεοτερικότητας. Η ιδιαιτερότητα του ναζισμού – που υπερτόνιζε και ξεπερνούσε τόσο τον παραδοσιακό φυλετικό εθνικισμό όσο και τη «συντηρητική επανάσταση» – ήταν ωστόσο η ακραία *βιολογικοποίηση* του αντισημιτισμού.⁴⁶ Το σταυροφορικό πνεύμα του παλιού θρησκευτικού αντι-ιουδαϊσμού συνδυαζόταν με την ψυχρότητα του «επιστημονικού» αντισημιτισμού, εξού και το φρικιαστικό μίγμα, μέσα στις συνθήκες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, από πογκρόμ και βιομηχανική εξόντωση, έκρηξη ωμής βίας και διοικητική σφαγή. Η εξέγερση ενάντια στην «κατάπτωση» του νεοτερικού κόσμου χρησιμοποιούσε τα ίδια τα μέσα της νεοτερικότητας – βιομηχανία, επιστήμη, τεχνολογία – για να εξοντώσει τον υποτιθέμενο υπεύθυνο. Τόσο οι αρνητικοί στόχοι του ναζισμού – αντιφιλελευθερισμός, αντιμπολσεβικισμός, αντιδιαφωτισμός – όσο και το «εποι-

46. Dupoux (1992), σελ. 201-221, Sternhell (1989), σελ. 20.

κοδομητικό» έργο του –το φυλετικό κράτος, η κατάκτηση του «ζωτικού χώρου»– συγκλίνανε στην ίδια αντιεβραϊκή σταυροφορία. Η πάλη αυτή χρησιμοποίησε τα νομικά εργαλεία ενός κράτους (τους νόμους της Νυρεμβέργης), την καταστροφική δύναμη ενός στρατού (τον πόλεμο εξόντωσης εναντίον της ΕΣΣΔ) και τα μέσα της σύγχρονης βιομηχανίας (τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης), όμως η αναγκαιότητά της εξηγούνταν με επιχειρήματα δανεισμένα από την επιστήμη: «Η ανακάλυψη του εβραϊκού ιού –βεβαίωσε ο Χίτλερ το 1942– είναι μια από τις μεγαλύτερες επαναστάσεις που έχουν συμβεί στον κόσμο. Η μάχη που δίνουμε είναι της ίδιας φύσης με εκείνη που έδωσαν, τον προηγούμενο αιώνα, ο Παστέρ και ο Κοχ. Πόσες αρρώστιες δεν οφείλουν την προέλευσή τους στον εβραϊκό ιό!».⁴⁷

Μυστικισμός της φύσης, αντιουμανιστικός ανορθολογισμός και λυτρωτικός μύθος της επιστροφής στη γη (μέσω της κατάκτησης) εκβάλλουν σε μια πολιτική γενοκτονίας που νοείται ως απολύμανση, κάθαρση, κοντολογία ως «οικολογικό» μέτρο. Ενσάρκωση μιας αφηρημένης ανθρωπότητας (εξεωδαφικής, αεθνικής), οι Εβραίοι εξολοθρεύονταν στο όνομα της διατήρησης της φύσης.⁴⁸ Ο αφανισμός τους ήταν απαραίτητος για την εκπλήρωση ενός υποτιθέμενου φυσικού νόμου μιας ομοιογενούς ανθρωπότητας. Ο ναζι ιδεολόγος Τέοντορ Ζάιμπερτ εξηγούσε το 1941, σ' ένα άρθρο στο *Völkischer Beobachter*, ότι ο αγώνας που δινόταν ενάντια στην ΕΣΣΔ και τον ιουδαιομπολσεβικισμό δεν είχε καμία σχέση με τον πόλεμο στα δυτικά, εναντίον της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας, γιατί ήταν αγώνας ενάντια σ' έναν «εχθρό της ζωής».⁴⁹ Υπήρχαν εδώ όλα τα στοιχεία ενός αναζωογονητικού αντισημιτισμού.⁵⁰ Ο Χανς Κον έγραφε το 1939:

47. Hitler (1952), τόμ. Ι, σελ. 321.

48. Pois (1993).

49. Siebert (1941), Pois (1993), σελ. 175.

50. Friedländer (1997), σελ. 87.

Η φυλετική θεωρία που αναπτύχθηκε από τους εθνικοσοσιαλιστές καταλήγει σε μια νέα θρησκεία της φύσης, στην οποία οι Γερμανοί είναι το μυστικό της σώμα και ο στρατός το ιερατείο της. Η νέα πίστη του βιολογικού ντετερμινισμού, ριζικά αντίθετη σε κάθε ουμανιστική και υπερβατική θρησκεία, παραχωρεί στο λαό μια τεράστια δύναμη στο διαρκή και ολοκληρωτικό της πόλεμο ενάντια σε κάθε άλλη αντίληψη περί Ανθρώπου, είτε ορθολογική είτε χριστιανική. Ο λαός εκπροσωπεί τώρα το Ράιχ, το βασίλειο της σωτηρίας, ενώ ο εχθρός ενσαρκώνει το «αντι-Ράιχ» (Gegenreich), γίνεται μια επινόηση το ίδιο μυθική και μυστική όσο και το ίδιο το Ράιχ, με τη μόνη διαφορά ότι ενώ το Ράιχ φορτώνεται με όλες τις αρετές που μπορεί να διανοηθεί κανείς, στον εχθρό του χρεώνονται όλα τα βίτσια, ακόμα και τα πιο απίστευτα. Μία από τις αδυναμίες αυτής της θέσης έγκειται στο γεγονός ότι, απέναντι στη μονιμότητα του Ράιχ, το Gegenreich γίνεται μεταβλητό στοιχείο, υπόκειται στις περιστάσεις και στις πολιτικές ανάγκες που αποφασίζουν κάθε στιγμή ποιος είναι ο εχθρός. Ο καγκελάριος Χίτλερ έλυσε το πρόβλημα με μια αριστοτεχνική κίνηση, όταν υπέδειξε τους Εβραίους ως το Gegenreich και ταύτισε όλους τους εχθρούς του με τον ιουδαϊσμό. Έτσι, μπορεί να «ξεσκεπάσει» οποιαδήποτε στιγμή τον εχθρό του, τη Ρωσία και τον κομμουνισμό, τη Μεγάλη Βρετανία και τη δημοκρατία, τη Γαλλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, τον πρόεδρο Ρούσβελτ και τον καπιταλισμό, με μια κουβέντα τον οποιονδήποτε μοιάζει να εμποδίζει σε κάποια δεδομένη στιγμή την πραγμάτωση των γερμανικών στόχων, ως όργανο του κακού που αντιτίθεται στην πορεία του Ράιχ προς τη σωτηρία.⁵¹

Αυτή η φυλετική αντίληψη της πολιτικής, που έβρισκε το πεδίο εφαρμογής της όχι σ' ένα κόσμο κατοικημένο από καθορισμένους ανθρώπους ως πολιτικά όντα αλλά άμεσα στο είδος, θα

51. Kohn (1940), σελ. 69 (γαλλ. μτφ., σελ. 350).

μπορούσε να χαρακτηριστεί, με φουκοϊκούς όρους, *βιοπολιτική* – καθώς ο σκοπός της ήταν η διαχείριση των σωμάτων, της φυσικής ζωής.⁵² Μια τέτοια αντίληψη της φύσης είναι, σε όρους πολιτικής επιστήμης, *ολοκληρωτική*, αφού προϋποθέτει την κατάργηση του πολιτικού ως χώρου της σύγκρουσης και του πλουραλισμού, επομένως ως δημόσιας σφαίρας, απελευθερωμένης από το βιολογικό. Ο Χίτλερ ήθελε να είναι ο προφήτης αυτής της εθνικοσοσιαλιστικής θρησκείας της φύσης και χρησιμοποίησε σαφώς προφητικούς τόνους όταν ανάγγειλε, το Γενάρη του 1939, τον αφανισμό των Εβραίων της Ευρώπης στην περίπτωση ενός νέου παγκοσμίου πολέμου.⁵³ Στο βαθμό που η αντισημιτική βία έπαιρνε τα γνωρίσματα μιας απελευθερωτικής σταυροφορίας, που απέβλεπε στην εκπλήρωση των εσχατολογικών προσδοκιών του εθνικοσοσιαλισμού, ο τελευταίος μπορούσε να οριστεί σωστά «πολιτική θρησκεία», δηλαδή, σύμφωνα με τον Ρεμόν Αρόν, δόγμα που κυριεύει τους ανθρώπους «παίρνοντας τη θέση της εξαφανισμένης πίστης» και τοποθετώντας «εδώ κάτω, στο απώτερο μέλλον και με τη μορφή μιας κοινωνικής τάξης πραγμάτων που πρέπει να δημιουργηθεί, τη σωτηρία της ανθρωπότητας».⁵⁴ Μια «πολιτική θρησκεία» που η προϋπόθεσή της ήταν η ριζική απόρριψη του Διαφωτισμού και κάθε ουμανιστικής φιλοσοφίας της εκκοσμίκευσης. Ωστόσο, ο «αναζωογονητικός» αντισημιτισμός του ναζισμού δεν μπορεί να περιοριστεί απλώς στην εκπλήρωση της χριστιανικής ιουδαιοφοβίας, σ' ένα έργο που ήταν γνωστό εκ των προτέρων και όπου ο ναζισμός θα αναλάμβανε την τελική έφοδο εναντίον του Αντίχριστου. Αν και πολλά στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης ενσωματώθηκαν στη ναζιστική *Weltanschauung*, η τελευταία είχε *συγκρητιστικό* χαρακτήρα,⁵⁵ μέσα στον οποίο οι κληρονομημένες από το χριστιανισμό

52. Agamben (1995), σελ. 164-165.

53. Kershaw (2000), σελ. 252.

54. Aron (1990), σελ. 926.

55. Mayer (1990), σελ. 114-135.

εσχατολογικές προσδοκίες (Αποκάλυψη, λύτρωση, χιλιασμός) ανακατεύονταν με άλλα συστατικά, εγγενώς νεοτερικά και κοσμικά, τόσο επιστημονικά (η κάθαρση εννοημένη με όρους φυλετικής βιολογίας, επιλογής και ευγονισμού) όσο και πολιτικά (η κατάχτηση του Lebensraum, η εξάλειψη του μπολσεβικισμού): το αμάλγαμα αυτών των στοιχείων δημιουργούσε κάτι το εντελώς καινούργιο, κάτι πρωτόφαντο σε σχέση με όλες τις προηγούμενες μορφές ιδεολογικής κωδικοποίησης του φυλετικού και αντισημιτικού μίσους.

Αν ο Εβραίος ενσάρκωνε την αφαίρεση του νεοτερικού κόσμου, η βιολογικοποίηση του αντισημιτισμού ήταν το κλειδί μιας νεοτερικής εξέγερσης ενάντια στη νεοτερικότητα. Αν οι Εβραίοι παρουσιάζονταν ως η προσωποποίηση των αφηρημένων κοινωνικών σχέσεων του καπιταλισμού, ο αγώνας ενάντια στον καπιταλισμό μπορούσε να ολοκληρωθεί με την εξόντωσή τους. Αν ο Zivilisation ήταν το χρήμα, η οικονομία, ο υπολογισμός, η συναλλαγή, το Χρηματιστήριο, οι ανώνυμες πόλεις, ο εξισωτικός και ξεριζωμένος οικουμενισμός, ένα σύνολο αξιών του οποίου ο Εβραίος εμφανιζόταν ως η «βιολογικά» καθαρή σύνθεση και αποκρυστάλλωση, μπορούσε τότε να καταπολεμηθεί μέσα από την εξόντωση των Εβραίων και με τη βοήθεια *συγκεκριμένων* μορφών του ίδιου του Zivilisation (βιομηχανία, οργάνωση της εργασίας, σύστημα «παραγωγής»). Η ενσάρκωση του καπιταλισμού καταστρεφόταν με βιομηχανικές μεθόδους (ένα εργοστάσιο που παράγε θάνατο).⁵⁶ Φετιχοποιημένη κοινωνική εικόνα και βιολογική μεταφορά του νεοτερικού κόσμου, ο Εβραίος προκαλούσε μια αναζωογονητική αντίδραση: μέσα από την καταστροφή του, η τεχνολογία μπορούσε να αναζωογονηθεί και να μπει στην υπηρεσία της φύσης. Η εθνικοσοσιαλιστική θρησκεία της φύσης ή, αν προτιμάτε, βιοπολιτική παρουσιαζόταν έτσι σαν μια μορφή *αντιδραστικού μοντερνισμού*, ικανού να πραγματοποιήσει μια

56. Postone (1988), σελ. 242-254.

σύνθεση ανάμεσα στον Αντιδιαφωτισμό και τον επιστημονισμό, ανάμεσα στο σκοταδισμό και την τεχνολογία, ανάμεσα σε μια αρχαϊκή μυθολογία και την ολοκληρωτική τάξη πραγμάτων, ανάμεσα στους μεσαιωνικούς διωγμούς και τη φυλετική βιολογία, ανάμεσα στα πογκρόμ εναντίον των Εβραίων και την ψυχρή, απρόσωπη, μηχανική εξόντωσή τους, όπως στο σφαγείο.

Ο αναζωογονητικός αντισημιτισμός, του οποίου η κατάληξη ήταν, μέσα στις συγκυρίες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μια τεράστια επιχείρηση γενοκτονίας, δείχνει την ιστορική μοναδικότητα του εθνικοσοσιαλισμού. Πυλώνας της κοσμοθεωρίας του, ήταν προϊόν της γερμανικής ιστορίας, με τους ιδιαίτερους της τρόπους πρόσβασης στη νεότερικότητα και την εθνική ενότητα. Η εμμονή, τουλάχιστον ως το 1918, των πολιτικών δομών του «Παλαιού Καθεστώτος», οι εντάσεις που δημιουργήθηκαν από μια διαδικασία εκβιομηχάνισης και έντονου, γρήγορου και τραυματικού κοινωνικού εκσυγχρονισμού στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, η πολιτική και κοινωνική κρίση που γεννήθηκε από την ήττα και την κατάρρευση του Ράιχ του Κάιζερ, η εγγενώς εύθραυστη φύση των δημοκρατικών θεσμών που το διαδέχτηκαν, η γεωπολιτική θέση της Γερμανίας που την έκανε, μετά το 1918, κέντρο μιας σύγκρουσης μεταξύ επανάστασης και αντεπανάστασης σε πανηπειρωτική κλίμακα (ενός «ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου»): αυτοί ήταν οι ιστορικοί παράγοντες που συνεισέφεραν στη ριζοσπαστικοποίηση του γερμανικού αντισημιτισμού και στη μετατροπή του σε ιδεολογία ενός πολιτικού κινήματος που κατάφερε ν' αδράξει την εξουσία. Θα ήταν όμως σφάλμα να συμπεράνουμε ότι αυτές οι ιστορικές συγκυρίες είχαν απομονώσει τη Γερμανία από τη Δύση, ότι την είχαν οδηγήσει σε κάποιο «ιδιαίτερο δρόμο».⁵⁷ Απεναντίας, την είχαν μετα-

57. Kershaw (1999), σελ. 132-133. Για μια συστηματική κριτική της θεωρίας του Sonderweg, βλ. Blackbourn & Eley (1984). Όλη αυτή η διαμάχη συνοψίζεται πολύ ωραία στο Finchelstein (1999β).

τρέψει στο εργαστήρι όπου πραγματοποιήθηκε η σύνθεση ενός συνόλου στοιχείων –εθνικισμός, ρατσισμός, αντισημιτισμός, ιμπεριαλισμός, αντιμολσεβικισμός, αντιουμανισμός, αντιδιαφωτισμός– που υπήρχαν παντού στην Ευρώπη αλλά που, αλλού, δεν είχαν μπορέσει να φτάσουν στην ίδια οξύτητα ή είχαν παραμείνει ασύνδετα.

Συμπέρασμα

Τούτη η γενεαλογική μελέτη εντάσσει τη ναζιστική βία στη μακρά διάρκεια εντός της ευρωπαϊκής ιστορίας, χωρίς όμως να κάνει την πρώτη να απορρέει από τη δεύτερη με κάποιο αναπόφευκτο αυτοματισμό, σύμφωνα με κάποια μοιραία και ανελέητη αιτιότητα. Αν το Άουσβιτς στάθηκε γέννημα του δυτικού πολιτισμού, θα ήταν ωστόσο υπερβολικά απλουστευτικό να το θεωρήσουμε φυσική του κατάληξη (θα ήταν καλύτερα να ερμηνευτεί ως παθολογική του εκδήλωση). Το ζήτημα είναι μάλλον να κατανοήσουμε την αλληλουχία των στοιχείων που έκαναν εφικτή τη ναζιστική εξόντωση. Το έγκλημα έλαβε χώρα και φωτίζει τώρα πια το νοητικό πεδίο στο οποίο γεννήθηκε, δίνοντάς μας πολύτιμα στοιχεία για να υποδείξουμε, όπως ένας ντετέκτιβ κατά την έρευνά του, τα θύματα, το δολοφόνο και τους συνενόχους του, τα κίνητρα και τα όπλα του εγκλήματος.¹ Αυτό το «ενδειξιακό παράδειγμα» εφαρμόστηκε εδώ στην ανάλυση των «ιχνών» –εκτυφλωτικής ορατότητας– που άφησε πίσω του ο ναζισμός.² Έχουν ήδη ταυτιστεί τα θύματα (πρώτα-πρώτα οι Εβραίοι, μετά οι Τσιγγάνοι, οι Σλάβοι, οι αντιφασίστες), ο δολοφόνος (η ναζιστική Γερμανία) και οι συνενόχοί του (η Ευρώπη) – όλ' αυτά έχουν τεκμηριωθεί, με επιμελείς εργασίες, εδώ και καιρό. Πιο

1. Είναι η μέθοδος που υιοθέτησε, παρά κάποιες σχηματοποιήσεις, αναπόφευκτες μέσα στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ο Κρακάουερ: βλ. Kracauer (1987).

2. Ginzburg (1986), σελ. 158-209 (γαλλ. μτφ., σελ. 139-180).

αμφιλεγόμενος, απεναντίας, είναι ο καθορισμός των κινήτρων (ο ρατσισμός, ο αντισημιτισμός, ο ευγονισμός, ο αντικομμουνισμός) και των όπλων του εγκλήματος (ο πόλεμος, η κατάχτηση, η βιομηχανική εξόντωση): παρότι επανερμηνεύτηκαν με πρωτότυπο τρόπο από το ναζισμό, αυτά τα κίνητρα κι αυτά τα όπλα ανήκουν στο δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο, κατά την ευρύτερη έννοιά του. Ορισμένα «ίχνη» που άφησε πίσω της η χιτλερική αγόρευση –η φυλετική βιολογία– έχουν αποτελέσει αντικείμενο βαθιών αναλύσεων της ιστοριογραφίας. Άλλα, που αφορούν κυρίως τα «νοητικά εργαλεία» του,³ δεν έχουν τραβήξει ως τώρα την αναγκαία προσοχή. Η ιδέα ότι ο πολιτισμός συνεπάγεται την κατάχτηση και την εξόντωση των «βλαβερών» ή «κατώτερων φυλών», η εργαλειακή αντίληψη της τεχνολογίας ως μέσου οργανωμένης εξολόθρευσης του εχθρού δεν ήταν επινοήσεις του ναζισμού αλλά αποτελούσαν ένα «νοητικό habitus» της Ευρώπης από το 19ο αιώνα και την έλευση της βιομηχανικής κοινωνίας. Η γενεαλογία που ανιχνεύτηκε σε τούτη τη μελέτη υπογραμμίζει ότι η βία και τα εγκλήματα του ναζισμού ανήκουν στο κοινό κεφάλαιο της δυτικής κουλτούρας. Δεν θεωρεί, ωστόσο, το Άουσβιτς αποκάλυψη της βαθύτερης ουσίας της Δύσης, αλλά ένα από τα πιθανά προϊόντα της και, μ' αυτή την έννοια, ένα από τα νόμιμα τέκνα της.

Η ιδιαιτερότητα του ναζισμού δεν έγκειται λοιπόν στην αντίθεσή του προς τη Δύση αλλά στην ικανότητά του να πετύχει μια *σύνθεση* ανάμεσα στις διάφορες μορφές της βίας της. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν η στιγμή της συμπύκνωσης όλων των στοιχείων που εντοπίστηκαν σ' αυτή τη γενεαλογική έρευνα. Καταστρώθηκε σαν αντιπαράθεση ανάμεσα σε ιδεολογίες, πολιτισμούς, «φυλές», ή με μια κουβέντα ως *Weltanschauungskrieg*. Ευγονικές εμμονές, ρατσιστικές παρορμήσεις, γεωπολιτικές βλέψεις και ιδεολογική σταυροφορία συντονίστηκαν σ' ένα ενιαίο

3. Chartier (1998β), σελ. 34, 36, 44.

καταστροφικό κύμα. Οι Εβραίοι, που θεωρούνταν ενσάρκωση του Zivilisation, ηγετική ομάδα της ΕΣΣΔ, εμπνευστές του κομμουνισμού, ζωντανή αντίθεση του Lebensraum, καταστροφικός βράκιλος της αρίας φυλής, εγκέφαλος του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, βρέθηκαν στο επίκεντρο ενός τιτάνιου καταχτητικού και εξολοθρευτικού πολέμου κι έγιναν έτσι ο καταλύτης της βίας του ναζισμού. Η γκιλοτίνα, το σφαγείο, το φορντιστικό εργοστάσιο, η ορθολογική διοίκηση, όπως κι ο ρατσισμός, ο ευγονισμός, οι αποικιακές σφαγές και το μακελειό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν διαμορφώσει προκαταβολικά το κοινωνικό σύμπαν και το νοητικό τοπίο μέσα στο οποίο επινοήθηκε και εφαρμόστηκε η «Τελική Λύση». Δημιούργησαν τις τεχνικές, ιδεολογικές και πολιτισμικές της προϋποθέσεις, οικοδομώντας το ανθρωπολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έγινε εφικτό το Άουσβιτς. Όλα αυτά τα στοιχεία βρίσκονταν στην καρδιά του δυτικού πολιτισμού και αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη του βιομηχανικού καπιταλισμού, κατά την εποχή του κλασικού φιλελευθερισμού.

Ο Χίτλερ ασφαλώς δεν διάθετε, ως το 1941, ένα πολύ ξεκάθαρο σχέδιο για την εξόντωση των Εβραίων και η «Τελική Λύση» ήταν το προϊόν μιας διαρκούς αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο ριζοσπαστικό αντισημιτισμό και τις περιστάσεις του πολέμου. Είναι αυτή η αλληλεπίδραση που θα γεννήσει τα στάδια, τις μορφές και τα μέσα του εκτοπισμού και της θανάτωσης των Εβραίων. Ακόμα και δίχως κεντρικό σχέδιο, ωστόσο, ο εθνικοσοσιαλισμός είχε στη διάθεσή του πολλά μοντέλα, που δεν δίστασε ν' ακολουθήσει. Από τη μία ήταν μοντέλα ιδεολογικά (ο ρατσισμός, ο ευγονισμός), πολιτικά (ο ιταλικός φασισμός) και ιστορικά (ο ιμπεριαλισμός κι η αποικιοκρατία), από την άλλη μοντέλα τεχνολογικά και κοινωνικά (ο εξορθολογισμός των μορφών κυριαρχίας, ο ολοκληρωτικός πόλεμος, η σειριοποιημένη εξόντωση, κλπ.), που όλα τους πήγαζαν από το ευρωπαϊκό πολιτισμικό πλαίσιο. Από αυτή τη σκοπιά, η ιδιαιτερότητα της ιουδαιοκτονίας παίρνει λιγότερο τη μορφή ενός γεγονότος «χω-

ρίς προηγούμενο» – δηλ., σύμφωνα με τον Ραούλ Χίλμπεργκ, ενός γεγονότος για το οποίο η ιστορία δεν προσφέρει κανένα συγκρίσιμο παράδειγμα, «ούτε ως προς τις διαστάσεις του ούτε ως προς τον οργανωμένο χαρακτήρα του»⁴ – και περισσότερο τη μορφή μιας μοναδικής σύνθεσης ενός πλατιού συνόλου τρόπων κυριαρχίας και εξόντωσης, που είχαν ήδη δοκιμαστεί ξεχωριστά στην πορεία της νεότερης δυτικής ιστορίας.⁵ Μιας σύνθεσης μοναδικής και, γι' αυτό το λόγο, ριζικά και τρομερά νέας, σε σημείο που να είναι αδιανόητη και συχνά ακατάληπτη για τους συγκαίριους της. Αυτή η συγχώνευση ιστορικών εμπειριών και μοντέλων αναφοράς, άλλοτε ανοιχτά διακηρυγμένων κι άλλοτε υπόγειων, ή ακόμα και ασυνείδητων, αποκαλύπτει την ιστορική γενεαλογία του εθνικοσοσιαλισμού στην αναδρομική ματιά μας. Μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι, αν υπήρξε πράγματι ένας γερμανικός *Sonderweg*, αυτόν δεν πρέπει να τον αναζητήσουμε στη διαδικασία εθνικής ενοποίησης κάτω από την πρωσική αυτοκρατορία, αλλά επί ναζιστικού καθεστώτος, από το 1933 και εξής: δεν αφορά τις ρίζες αλλά την κατάληξη του ναζισμού.⁶

Η κάπως υπερβολικά κατηγορηματική διαβεβαίωση του Χίλμπεργκ εγείρει μια παρατήρηση που θα μπορούσαμε να τη διατυπώσουμε με τα λόγια του Μαρκ Μπλοκ. Ο ιδρυτής των *Annales* αναγνώριζε στην ευρωπαϊκή φεουδαρχία μια κοινωνική δομή που έφερε «οπωσδήποτε το πρωτότυπο αποτύπωμα ενός καιρού κι ενός περιβάλλοντος», δεν παρέλειπε όμως να υπενθυμίσει, μέσα από «μια κάθετη τομή συγκριτικής ιστορίας», ότι πολλά από τα γνωρίσματά της είχαν εμφανιστεί επίσης και στην παραδοσιακή Ιαπωνία. Έφτανε έτσι στο συμπέρασμα ότι η φεουδαρχία δεν ήταν «ένα γεγονός που ήρθε μια και μόνη φορά στον κόσμο».⁷ Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε, με τον τρόπο του

4. Hilberg (1988), σελ. 16.

5. Bauman (1989), σελ. xiii.

6. Steinmetz (1997), σελ. 257.

7. Bloch (1994), σελ. 610-612.

Μπλοκ, ότι αν η «Τελική Λύση» έφερε «οπωσδήποτε το πρωτότυπο αποτύπωμα ενός καιρού κι ενός περιβάλλοντος», ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της είχαν εμφανιστεί ήδη σε άλλους καταχτητικούς πολέμους, σε άλλες εκστρατείες εξόντωσης, σε άλλα αντεπαναστατικά κύματα. Αυτή η γενεαλογία, χρειάζεται να το ξαναπούμε, δεν πρέπει να εννοηθεί τελεολογικά. Η παρατήρηση του Ροζέ Σαρτιέ για τη Γαλλική Επανάσταση, ότι αν κι έχει όντως ρίζες (διανοητικές, πολιτισμικές ή άλλες), «εντούτοις η καθαυτό ιστορία της δεν βρίσκεται εγκλεισμένη εκεί»,⁸ ισχύει εξίσου καλά και για το ναζισμό. Αν η βιομηχανική εξόντωση προϋποθέτει το εργοστάσιο και την ορθολογική διοίκηση, αυτό δεν σημαίνει ότι απορρέει αναπότρεπτα από εκεί, ούτε ότι η καπιταλιστική επιχείρηση είναι ένα εν δυνάμει στρατόπεδο θανάτου ούτε ότι μέσα σε κάθε κρατικό λειτουργό караδοκεί ένας Άιχμαν. Αν η «Τελική Λύση» εκμεταλλεύτηκε τα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας, κυρίως στη χημεία, κι αν ζήτησε τη συμβολή πολλών γιατρών, ανθρωπολόγων και ευγονιστών, αυτό αποκαλύπτει μεν τις καταστροφικές δυνατότητες της επιστήμης αλλά δεν εξισώνει την ιατρική με μια επιστήμη θανάτου. Αν οι αποικιακές σφαγές πρωτοχρησιμοποίησαν κάποιες εξολοθρευτικές πρακτικές που θα βρουν την εφαρμογή τους και το ξεπέρασμά τους στο ναζισμό, αυτό δεν επικυρώνει ωστόσο μια σχέση αιτίας και αποτελέσματος ανάμεσα στα δύο αυτά πράγματα. Όμως, αυτή η διαβεβαίωση δεν ακούγεται πολύ καθησυχαστική. Τίποτα δεν αποκλείει, πράγματι, άλλες συνθέσεις, το ίδιο αν όχι περισσότερο καταστροφικές, να μπορέσουν να αποκρυσταλλωθούν στο μέλλον. Οι ατομικές βόμβες στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι δείχνουν ότι ο Αντιδιαφωτισμός δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τις τεχνολογικές σφαγές. Τόσο η ατομική βόμβα όσο και τα ναζιστικά στρατόπεδα εντάσσονται στη «διαδικασία του πολιτισμού», στο πλαίσιο της οποίας δεν αποτελούν

8. Chartier (1990), σελ. 21.

μια αντίθετη τάση ή μια εκτροπή (όπως φαίνεται ότι πίστευε ο Νόρμπερτ Ελίας, για τον οποίο η γενοκτονία των Εβραίων σημάδευε «μια οπισθοδρόμηση προς τη βαρβαρότητα και την αγριότητα των πρωτόγονων εποχών»),⁹ αλλά εκφράζουν μια από τις δυνατότητές της, μια από τις όψεις της, μια από τις πιθανές παρεκκλίσεις της. Η απουσία αιτιότητας, από την άλλη, δεν σημαίνει ότι τα πάντα μπορεί να αναχθούν σε τυχαίες και καθαρά τυπικές ομοιότητες. Οι αρχιτέκτονες των ναζιστικών στρατοπέδων συνειδητοποιούσαν πολύ καλά ότι έχτιζαν εργοστάσια θανάτου και ο Χίτλερ δεν έκρυβε ότι η κατάκτηση του Lebensraum ακολουθούσε το μοτίβο των αποικιακών πολέμων του 19ου αιώνα (κάτι που, στα μάτια του, τη δικαίωνε). Ανάμεσα στις σφαγές του κατακτητικού ιμπεριαλισμού και την «Τελική Λύση» δεν υπάρχουν απλώς «φαινομενολογικές ομοιότητες»¹⁰ ή μακρινές αναλογίες.¹¹ Υπάρχει μια *ιστορική συνέχεια* που κάνει τη φιλελεύθερη Ευρώπη ένα εργαστήριο των βιαιοτήτων του 20ού αιώνα και το Άουσβιτς αυθεντικό προϊόν του δυτικού πολιτισμού.¹²

9. Elias (1996), σελ. 302. Βλ., για τη συζήτηση αυτή, Chartier (1991), σελ. 28, Traverso (1997a), σελ. 231-234, Löwy (2001), σελ. 9-19.

10. Όπως αυτές που εντοπίστηκαν από τον Γερουσάλμι ανάμεσα στις βεβαιώσεις σχετικά με την «καθαρότητα του αίματος» (limpieza de sangre) της ισπανικής Ιεράς Εξέτασης και τους νόμους της Νυρεμβέργης. Βλ. Yerushalmi (1998), σελ. 259.

11. Όπως αυτές που υπέδειξε ο Άρνο Τζ. Μάγερ ανάμεσα στην ιουδαιοκτονία και τον ολοκληρωτικό πόλεμο του 20ού αιώνα αφενός και, αφετέρου, τον Τριακονταετή Πόλεμο ή την πρώτη σταυροφορία. Βλ. Mayer (1990), σελ. 38.

12. Ο Ερνέστ Μαντέλ διέκρινε έτσι, στον αποικιοκρατικό και ιμπεριαλιστικό ρατσισμό, το σπέρμα της εβραϊκής γενοκτονίας, βλ. Mandel (1986), σελ. 91.

Βιβλιογραφία

- Adas, Michael (1989), *Machines as the Measure of Men. Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*, Cornell University Press, Ίθακα & Λονδίνο [ελλ. μτφ. Γ. Σκαρπέλος, *Ανδρών μέτρον μηχανή. Επιστήμη, τεχνολογία και ιδεολογίες της δυτικής κυριαρχίας*, Νεφέλη, 2003].
- Adorno, Theodor W. (1969), «Erziehung nach Auschwitz», *Stichworte. Kritische Modelle 2*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη (γαλλ. μτφ. «Éduquer après Auschwitz», *Modèles critiques*, Payot, Παρίσι, 1979).
- Agamben, Giorgio (1995), *Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita*, Einaudi, Τορίνο (γαλλ. μτφ. *Homo sacer*, Seuil, Παρίσι, 1997) [ελλ. μτφ. Π. Τσιαμούρας, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Scripta, 2005].
- Ageron, Charles Robert (1979), *Histoire de l'Algérie contemporaine, II (1871-1945)*, Presses universitaires de France, Παρίσι.
- Aly, Götz (1995), «Endlösung». *Volkerschiebung und der Mord an der europäischen Juden*, Fischer, Φρανκφούρτη.
- Aly, Götz & Roth, Karl-Heinz (2000), *Die restlose Erfassung. Volkszählen, Identifizieren, Aussondern im Nationalsozialismus*, Fischer, Φρανκφούρτη.
- Améry, Jean (1977), *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*, Klett-Cotta, Στουτγάρδη (γαλλ. μτφ. *Par-delà le crime et le châtement. Essai pour surmonter l'insurmontable*, Actes Sud, Παρίσι, 1995).
- Ammon, Otto (1900), *L'ordre social et ses bases naturelles, esquisse d'une anthroposociologie*, Fontemoing, Παρίσι.
- Anders, Günther (1980), *Die Antiquiertheit des Menschen*, C.H. Beck, Μόναχο, 2 τόμοι.
- Anders, Günther (1981), *Die Atomare Drohung. Radikale Überlegungen*,

C.H. Beck, Μόναχο.

- Anders, Günther (1983), «Georg Grosz», *Mensch ohne Welt. Schriften zur Kunst und Literatur*, C.H. Beck, Μόναχο.
- Anderson, Perry (1992), «On Emplotment: Two Kinds of Ruins», στο Saul Friedländer (επιμ.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the «Final Solution»*, Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασ.) (επανάεκδ. στο P. Anderson, *A Zone of Engagement*, Verso, Λονδίνο, 1993).
- Arasse, Daniel (1987), *La guillotine et l'imaginaire de la terreur*, Flammarion, Παρίσι.
- Arendt, Hannah (1976), *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, N. Υόρκη (γαλλ. μτφ. του δεύτερου μέρους *L'impérialisme*, Fayard, Παρίσι, 1982, επανάεκδ. Points-Seuil).
- Arendt, Hannah (1977), *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books, N. Υόρκη (γαλλ. μτφ. *Eichmann à Jérusalem*, Folio-Gallimard, Παρίσι) [ελλ. μτφ. Β. Τομανάς, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, Νησίδες, 2009].
- Arendt, Hannah (1990), *La nature du totalitarisme*, Payot, Παρίσι.
- Aron, Raymond (1990), «L'avenir des religions séculières», *Chroniques de guerre. La France libre 1940-1945*, Gallimard, Παρίσι.
- Audoin-Rouzeau, Stéphane & Becker, Annette (2000), *14-18. Retrouver la guerre*, Gallimard, Παρίσι.
- Bacharach, Walter Zwi (1984), «Ignaz Zollschans "Rassentheorie"», στο Walter Grab (επιμ.), *Jüdische Identität und Integration in Österreich und Deutschland 1848-1918*, Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte, Τελ Αβίβ.
- Balibar, Étienne (1988), «Le "racisme de classe"», στο Étienne Balibar & Immanuel Wallerstein, *Race, nation, classe*, La Découverte, Παρίσι [ελλ. μτφ. Αγγ. Ελεφάντης, «Ο "ταξικός ρασισμός"», στο Φυλή, *έθνος, τάξη: οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο Πολίτης, 1991].
- Barrows, Susanna (1990), *Miroirs déformants. Réflexions sur la foule en France à la fin du XIXe siècle*, Aubier, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Distorting Mirrors*, Yale University Press, 1981).
- Bartov, Omer (1996α), «The European Imagination in the Age of Total War», *Murder in Our Midst. The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*, Oxford University Press, N. Υόρκη.
- Bartov, Omer (1996β), «Savage War», στο Michael Burleigh (επιμ.), *Confronting the Nazi Past. New debates on Modern German History*, Collins & Brown, Λονδίνο.

- Bartov, Omer (1999), *L'Armée d'Hitler. La Wehrmacht, les nazis et la guerre*, Hachette, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Hitler's Army. Soldiers, nazis and war in the Third Reich*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 1990).
- Bartov, Omer (2000), *Mirrors of Destruction. War: Genocide, and Modern Identity*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη.
- Bauman, Zygmunt (1989), *Modernity and the Holocaust*, Basil Blackwell, Οξφόρδη.
- Becker, Annette (1998), *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre 1914-1918*, Noësis, Παρίσι.
- Bédarida, François (1999), *Churchill*, Fayard, Παρίσι.
- Bée, Michel (1983), «Le spectacle de l'exécution dans la France d'Ancien Régime», *Annales ESC*, τχ. 4.
- Bendyshe, Thomas (1864), «The Extinction of the Races», *Journal of the Anthropological Society*, Trübner & Co., Λονδίνο.
- Benjamin, Walter (1973α), «Theorien des deutschen Faschismus», *Gesammelte Schriften*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη, τόμ. III (γαλλ. μτφ. «Théories du fascisme allemand», *Œuvres*, II, Folio-Gallimard, Παρίσι, 2000).
- Benjamin, Walter (1973β), «Die Waffen von morgen», *Gesammelte Schriften*, ό.π., τόμ. IV, 1.
- Benjamin, Walter (1977α), «Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nikolai Lesskows», *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη (γαλλ. μτφ. «Le conteur. Réflexions sur l'œuvre de Nicolas Leskov», *Œuvres*, III, ό.π.).
- Benjamin, Walter (1977β), «Das Kunstwerk im Zeitalter seiner Reproduzierbarkeit», *Illuminationen*, ό.π. (γαλλ. μτφ. «L'œuvre d'art à l'époque de sa reproductibilité technique», *Œuvres*, III, ό.π.) [ελλ. μτφ. Φ. Τερζάκης, *Το έργο τέχνης στην εποχή της τεχνολογικής του αναπαραγωγιμότητας*, Επέκεινα, 2013].
- Benjamin, Walter (1978), *Sens unique*, Les Lettres Nouvelles, Παρίσι (αρχ. έκδ. «Einbahnstrasse», *Gesammelte Schriften*, ό.π., IV, 1) [ελλ. μτφ. Ν. Ανδρικοπούλου, *Μονόδρομος*, 2004].
- Bensaïd, Daniel (1999), *Qui est le juge? Pour en finir avec le tribunal de l'histoire*, Fayard, Παρίσι.
- Bequemont, Daniel (1992), «Aspects du darwinisme anglo-saxon», στο P. Tort (επιμ.), *Darwinisme et société*, Presses Universitaires de France, Παρίσι.
- Berger, Denis & Maler, Henri (1996), *Une certaine idée du communisme*.

Répliques à François Furet, Éditions du Félin, Παρίσι.

- Berlin, Isaiah (1992), «Joseph de Maistre et les origines du totalitarisme», *Le bois tordu de l'humanité. Romantisme, nationalisme et totalitarisme*, Albin Michel, Παρίσι (αρχ. έκδ. «Joseph de Maistre and the Origins of Fascism», *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*, John Murray, Λονδίνο, 1990) [ελλ. μτφ. Γ. Μερτίκας, «Ο Joseph de Maistre και οι απαρχές του φασισμού», στο *Το στρεβλό υλικό της ανθρωπότητας*, Κριτική, 2004].
- Bernardini, Jean-Marc (1997), *Le darwinisme social en France (1859-1918). Fascination et rejet d'une idéologie*, CNRS Éditions.
- Beyerchen, Alan (1977), *Scientists under Hitler. Politics and the Physics Community in the Third Reich*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, Λονδίνο.
- Birnbaum, Pierre (1992), *Les Fous de la République. Histoire des Juifs d'État de Gambetta à Vichy*, Fayard, Παρίσι.
- Blackbourn, David & Eley, Geoff (1984), *The Peculiarities of German History. Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Blackbourn, David (1997), *The Long Nineteenth Century. A History of Germany 1789-1918*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Blanckaert, Claude (1995), «Des sauvages en pays civilisé. L'anthropologie des criminels (1850-1900)», στο Laurent Mucchielli (επιμ.), *Histoire de la criminologie française*, L'Harmattan, Παρίσι.
- Bloch, Ernst (1992), *Erbschaft dieser Zeit*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη (γαλλ. μτφ. *Héritage de ce temps*, Payot, 1978).
- Bloch, Marc (1974), *Apologie pour l'histoire*, Armand Colin, Παρίσι [ελλ. μτφ. Κ. Γαγανάκης, *Απολογία για την ιστορία*, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1994].
- Bloch, Marc (1994), *La société féodale*, Albin Michel, Παρίσι [ελλ. μτφ. Μπ. Λυκούδης, *Η φεουδαλική κοινωνία*, Κάλβος, 1987].
- Bobbio, Norberto (1990), *Profilo ideologico del Novecento*, Garzanti, Μιλάνο.
- Bock, Gisela (1986), *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Westdeutscher Verlag, Οπλάντεν.
- Bonwick, James (1870), *The Last of the Tasmanians or the Black War of Van Diemen's Land*, Sampson, Low & Marston, Λονδίνο.
- Bordier, Arthur (1879), «Sur les crânes d'assassins», *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, τόμ. II.

- Borkenau, Franz (1940), *The Totalitarian Enemy*, Faber & Faber, Λονδίνο.
- Bourke, Joanna (1999), *An Intimate History of Killing. Face-to-Face Killing in the Twentieth Century Warfare*, Granta, Λονδίνο.
- Brantlinger, Patrick (1988), *Rule of Darkness. British Literature and Imperialism. 1830-1914*, Cornell University Press, Ίθακα & Λονδίνο.
- Brantlinger, Patrick (1995), «“Dying races”: rationalizing genocide in the nineteenth century», στο Jan Nederveen Pieterse & Bhikuh Parekh (επιμ.), *The Decolonization of Imagination. Culture, Knowledge and Power*, Zed Books, Λονδίνο.
- Braudel, Fernand (1969), «Histoire et sciences sociales: la longue durée», *Écrits sur l'histoire*, Flammarion, Παρίσι [ελλ. μτφ. Οντ. Βαρών & Ρ. Σταμούλη, «Ιστορία και κοινωνικές επιστήμες. Η μακρά διάρκεια», στο *Μελέτες για την ιστορία*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1986].
- Bravermann, Harry (1978), *Travail et capitalisme monopoliste. La dégradation du travail au XXe siècle*, Maspero, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in Twentieth Century*, Monthly Review Press, Ν. Υόρκη, 1974).
- Bridgman, John M. (1981), *The Revolt of the Herero*, University of California Press, Μπέρκλεϊ.
- Brossat, Alain (1998), *Le corps de l'ennemi. Hyperviolence et démocratie*, La fabrique, Παρίσι.
- Brossat, Alain (2001), *Pour en finir avec la prison*, La fabrique, Παρίσι.
- Broszat, Martin (1987), «Plädoyer für eine Historisierung des National-Sozialismus», *Nach Auschwitz. Der schwierige Umgang mit unsere Geschichte*, Oldenbourg, Μόναχο (γαλλ. μτφ. «Plaidoyer pour une historisation du national-socialisme», *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, 1990, τχ. 24).
- Broszat, Martin & Friedländer, Saul (1990), «Sur l'historisation du national-socialisme. Échange de lettres», *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, τχ. 24.
- Browning, Christopher (1992), «Bureaucracy and Mass Murder: The German Administrator's Comprehension of the Final Solution», *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Browning, Christopher (1994), *Des hommes ordinaires*, πρόλογος του Pierre Vidal-Naquet, Les Belles Lettres, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Ordinary Men*, Harper Collins, Λονδίνο, 1993).
- Bullock, Alan (1994), *Hitler et Staline. Vies parallèles*, Albin Michel, Robert

- Laffont, Παρίσι, 2 τόμοι (αρχ. έκδ. *Hitler and Stalin. Parallel Lives*, Λονδίνο, 1991).
- Burgio, Alberto (1998), «La razza come metafora», *L'invenzione delle razze. Studi su razzismo e revisionismo storico*, Manifestolibri, Ρώμη.
- Burke, Edmund (1986), *Reflections on the Revolution in France*, Penguin Books, Λονδίνο (γαλλ. μτφ. *Réflexions sur la révolution en France*, Hachette-Pluriel, Παρίσι, 1989) [ελλ. μτφ. Χ. Γρηγορίου, *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία*, Σαββάλας, 2010].
- Burleigh, Michael (1988), *Germany turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Burleigh, Michael (2000), *The Third Reich. A New History*, Macmillan, Λονδίνο.
- Burrin, Philippe (1995), *La France à l'heure allemande 1940-1944*, Seuil, Παρίσι.
- Burrow, J. W. (1963), «Evolution and Anthropology in the 1860's: The Anthropological Society of Λονδίνο 1863-71», *Victorian Studies*, τχ. 7.
- Caillois, Roger (1951), «Le vertige de la guerre», *Quatre essais de sociologie contemporaine*, Perrin, Παρίσι.
- Caillois, Roger (1964), «Sociologie du bourreau», *Instincts et société*, Denoël/Gonthier, Παρίσι.
- Cantimori, Delio (1991), «Note sul nazionalsocialismo», *Politica e storia contemporanea. Scritti 1927-1942*, Einaudi, Τορίνο.
- Carol, Anne (1995), *Histoire de l'eugénisme en France. La médecine et la procréation XIXe-XXe siècle*, Éditions du Seuil, Παρίσι.
- Carrel, Alexis (1956), *Jour après jour 1893-1944*, Plon, Παρίσι.
- Cecil, Robert (1972), *The Myth of the Master Race. Alfred Rosenberg and the Nazi Ideology*, B.T. Batsford, Λονδίνο.
- Céline, Louis Ferdinand (1937), *Bagatelles pour un massacre*, Denoël, Παρίσι.
- Céline, Louis-Ferdinand (1952), *Voyage au bout de la nuit*, Folio-Gallimard, Παρίσι [ελλ. μτφ. Σ. Ιγγλέση-Μαργέλλου, *Ταξίδι στην άκρη της νύχτας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007].
- Chartier, Roger (1990), *Les origines culturelles de la Révolution française*, Seuil, Παρίσι.
- Chartier, Roger (1991), «Conscience de soi et lien social», πρόλογος στο Norbert Elias, *La société des individus*, Fayard, Παρίσι.
- Chartier, Roger (1998α), «“La chimère de l'origine”. Michel Foucault, les Lumières et la Révolution française», *Au bord de la falaise. L'histoire*

- entre certitudes et inquiétude*, Albin Michel, Παρίσι.
- Chartier, Roger (1998β), «Histoire intellectuelle et histoire des mentalités», *Au bord de la falaise*, ό.π.
- Chevalier, Louis (1984), *Classes laborieuses et classes dangereuses pendant la première moitié du XIXe siècle*, Hachette, Παρίσι.
- Cheyette, Bryan (1995), «Neither Black Nor White. The Figure of “the Jew” in Imperial British Literature», στο Linda Nochlin & Tamar Garb (επιμ.), *The Jew in the Text. Modernity and the Construction of Identity*, Thames & Hudson, Λονδίνο.
- Claeys, Gregory (2000), «The “Survival of the Fittest” and the Origins of Social Darwinism», *Journal of the History of Ideas*, 61/2.
- Cohen, Paul (1997), *History in Three Keys. The Boxers as Event, Experience, and Myth*, Columbia University Press, Ν. Υόρκη.
- Cohen, William (1980), *Français et Africains. Les Noirs dans le regard des Blancs (1530-1880)*, Gallimard, Παρίσι.
- Cohn, Norman (1967), *Histoire d'un mythe. La «conspiration juive» et les protocoles des sages de Sion*, Gallimard, Παρίσι.
- Conrad, Joseph (1996), *Heart of Darkness / Au coeur des ténèbres*, Folio-Gallimard, Παρίσι [ελλ. μτφ. Γ.-Ι. Μπαμπασάκης, *Η καρδιά του σκοτούς*, Ερατώ, 2000].
- Corbin, Alain (1990), *Le village des cannibales*, Aubier, Παρίσι.
- Croce, Benedetto (1963), «Chi è fascista?» (1944), *Scritti e discorsi politici*, Laterza, Μπάρι & Ρώμη.
- Crook, D.P. (1984), *Benjamin Kidd. Portrait of a Social Darwinist*, Cambridge University Press, Λονδίνο.
- Curtius, Ernst-Robert (1995), *Essai sur la France*, Éditions de L'Aube, Παρίσι.
- Dagen, Philippe (1996), *Le silence des peintres. Les artistes face à la Grande Guerre*, Fayard, Παρίσι.
- Darmann, Jacques (1995), *Thomas Mann et les juifs*, Peter Lang, Φρανκφούρτη.
- Darmon, Pierre (1989), *Médecins et assassins à la Belle époque. La médicalisation du crime*, Seuil, Παρίσι.
- Darwin, Charles (1981), *La descendance de l'Homme et la sélection sexuelle*, Complexe, Βρυξέλλες [ελλ. μτφ. Β. Βασιλείου, *Η καταγωγή του ανθρώπου*, Γκοβόστης, 1987].
- Davis, Mike (2001), *Late Victorian Holocausts. El Niño Famines and the Making of the Third World*, Verso, Λονδίνο.

- De Becque, Antoine (1997), *La gloire et l'effroi. Sept morts sous la terre*, Grasset, Παρίσι.
- De Felice, Renzo (1993), *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Einaudi, Τορίνο.
- Delaporte, François (1990), *Le savoir de la maladie. Essai sur le choléra de 1832*, Presses universitaires de France, Παρίσι.
- Delaporte, François (1995), *Les épidémies*, Cité des Sciences et de l'Industrie/Pocket, Παρίσι.
- Del Boca, Angelo (1995), «Le leggi razziali nell'impero di Mussolini», στο Angelo Del Boca, Massimo Legnani & Mario G. Rossi (επιμ.), *Il regime fascista. Storia e storiografia*, Laterza, Μπάρι & Ρώμη.
- Del Boca, Angelo (1996), *I gas di Mussolini. Il fascismo e la guerra d'Etiopia*, Editori Riuniti, Ρώμη.
- De Roy, Piet (1990), «Ernst Haeckel's Theory of Recapitulation», στο Jan Breman (επιμ.), *Imperial Monkey Business. Racial Supremacy in Social Darwinist Theory and Colonial Practice*, Vu University Press, Άμστερνταμ.
- Diner, Dan (1987), «Zwischen Aporie und Apologie. Über die Grenzen der Historisierbarkeit des Nationalsozialismus», στο Dan Diner (επιμ.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zur Historisierung und Historikerstreit*, Fischer, Φρανκφούρτη.
- Diner, Dan (1999), *Das Jahrhundert verstehen. Eine universalhistorische Deutung*, Luchterhand, Μόναχο.
- Diner, Dan (2000α), «Historical Experience and Cognition. Juxtaposing Perspectives on National Socialism», *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*, California University Press, Μπέρκλεϊ.
- Diner, Dan (2000β), «Knowledge of Expansion. On the Geopolitics of Karl Haushofer», *Beyond the Conceivable*, ό.π.
- Diner, Dan (2000γ), «Norms of Domination. Nazi Legal Concepts of World Order», *Beyond the Conceivable*, ό.π.
- Doray, Bertrand (1981), *Le taylorisme, une folie rationnelle?*, Dunod, Παρίσι.
- Drechsler, Horst (1986), *Le Sud-Ouest africain sous la domination allemande. La lutte des Hereros et des Namas contre l'impérialisme allemand 1884-1915*, Akademie Verlag, Ανατολικό Βερολίνο.
- Drieu la Rochelle, Pierre (1949), *Gilles*, Gallimard, Παρίσι.
- Drouard, Alain (1992), *Alexis Carrel et la Fondation française pour l'étude*

- des problèmes humains*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι.
- Drumont, Édouard (1986), *La France juive*, La librairie française, Παρίσι, 2 τόμοι.
- Dupeux, Louis (1992), «“Révolution conservatrice” et hitlérisme. Étude sur la nature de l'hitlérisme», στο Luis Dupeux (επιμ.), *La «Révolution conservatrice» dans l'Allemagne de Weimar*, Kimé, Παρίσι.
- Eksteins, Modris (2000), *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*, Macmillan, Λονδίνο.
- Elias, Norbert (1973, 1975), *La civilisation des mœurs et La dynamique de l'Occident*, Calmann-Lévy, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Über den Prozess der Zivilisation*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη, 1969) [ελλ. μτφ. Ε. Βαϊκούση, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, 2 τόμοι, Νεφέλη, 1997].
- Elias, Norbert (1996), *The Germans. Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Polity Press, Κέμπριτζ.
- Ellis, John (1975), *The Social History of the Machine Gun*, Pantheon Books, Ν. Υόρκη.
- Etemad, Bouda (2001), *La possession du monde. Poids et mesures de la colonisation*, Complexe, Βρυξέλλες.
- Evans, Richard J. (1987), *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years 1890-1910*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- Evans, Richard J. (1992), «Epidemics and Revolutions: cholera in Nineteenth-Century Europe», στο Terence Ranger & Paul Slack (επιμ.), *Epidemics and Ideas. Essays on the Historical Perception of Pestilence*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Evard, Jean-Luc (1996), «Ernst Jünger et les juifs», *Les Temps modernes*, τχ. 589.
- Field, Geoffrey G. (1981), *Evangelist of Race. The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain*, Columbia University Press, Ν. Υόρκη.
- Finchelstein, Federico (1999α), *Los Alemanes, el Holocausto y la culpa colectiva. El debate Goldhagen*, Eudeba, Μπουένος Άιρες.
- Finchelstein, Federico (1999β), «Revisitando el Sonderweg alemán. Los historiadores, la tradición de la derecha y la ruta histórica de Bismarck a Hitler», στο Patricio Geli (επιμ.), *La derecha política en la historia europea contemporánea*, Eudeba, Μπουένος Άιρες.
- Ford, Henry (1941), *Der internationale Jude*, Hammer Verlag, Λειψία.
- Ford, Henry (1995), *The International Jew*, CPA Book Publisher, Όρεγκον

- [ελλ. μτφ. Χ. Μπίμπη, *Ο διεθνής Εβραίος*, Μπίμπης – Στερέωμα, χ.χ.].
 Foucault, Michel (1975), *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Παρίσι [ελλ. μτφ. Τ. Μπέτζελος, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Πλέθρον, 2011].
- Friedländer, Henry (1997), *Der Weg zur NS-Genozid*, Berlin Verlag, Βερολίνο.
- Friedländer, Saul (1993), «Martin Broszat and the Historicization of National-Socialism», *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον.
- Friedländer, Saul (1997), *Nazi Germany and the Jews. I. The Years of Persecution, 1933-1939*, Harper Collins, Ν. Υόρκη (γαλλ. μτφ. *L'Allemagne nazie et les juifs. I. Les années de persécution*, Seuil, Παρίσι, 1997).
- Furet, François (1995), *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Laffont/Calmann-Lévy, Παρίσι.
- Furet, François & Nolte, Ernst (1998), *Fascisme et communisme*, Plon, Παρίσι.
- Fussel, Paul (1975), *The Great War and Modern Memory*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Garland, David (1990), *Punishment and Modern Society*, Oxford University Press, Οξφόρδη.
- Gaudemar, Jean-Paul de (1982), *L'ordre et la production. Naissance et formes de la discipline d'usine*, Dunod, Παρίσι.
- Gay, Peter (1993), *The Cultivation of Hatred*, Norton & Company, Ν. Υόρκη.
- Gerould, Daniel Ch. (1992), *Guillotine, its Legend and Lore*, Blast Books, Ν. Υόρκη.
- Gibelli, Antonio (1991), *L'officina della guerra. La Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*, Bollati-Boringhieri, Τορίνο.
- Gide, André (1996), *Journal I. 1887-1925*, Gallimard, Pléiade, Παρίσι.
- Gilman, Sander (1991), *The Jew's Body*, Routledge, Ν. Υόρκη.
- Ginzburg, Carlo (1986), «Spie. Radici di un paradigma indiziario», *Miti, emblemi, spie. Morfologia e storia*, Einaudi, Τορίνο (γαλλ. μτφ. «Traces. Racines d'un paradigme indiciaire», *Mythes, emblèmes, traces. Morphologie et histoire*, Flammarion, Παρίσι, 1989).
- Goebbels, Joseph (1971), «Berlin, Opernplatz: Bücherverbrennung auf der Kundgebung der Deutschen Studentenschaft "wider den undeutschen Geist"», *Reden, 1932-1939*, τόμ. 1, Droste, Ντύσελντορφ.
- Goldhagen, Daniel J. (1996), *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Ger-*

- mans and the Holocaust*, Little, Brown & Company, Λονδίνο (γαλλ. μτφ. *Les bourreaux volontaires de Hitler*, Seuil, Παρίσι, 1997) [ελλ. μτφ. Τ. Ρόκας, *Πρόθυμοι δῆμιοι: οι εκτελεστές του Χίτλερ. Οι καθημερινοί γερμανοί και το Ολοκαύτωμα*, Terzo books, 1998].
- Graml, Hermann (1993), «Rassismus und Lebensraum. Völkermord im Zweiten Weltkrieg», στο Karl-Dietrich Bracher, Manfred Funke & Hans-Adolf Jacobsen (επιμ.), *Deutschland 1933-1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Droste, Ντύσελντορφ.
- Gramsci, Antonio (1975), «Americanismo e fordismo» (1934), *Quaderni del carcere*, Einaudi, Τορίνο, 4 τόμοι (γαλλ. μτφ. *Cahiers de prison*, Gallimard, Παρίσι).
- Grant, Madison (1920), *The Passing of the Great Race or the Racial Basis of European History* (1916), G. Bell & Sons, Λονδίνο (γαλλ. μτφ. *Le déclin de la grande race*, Payot, Παρίσι, 1926).
- Grenville, J. A. S. (1964), *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century*, Athlona Press, Λονδίνο.
- Gross, Raphael (2000), *Carl Schmitt und die Juden*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη.
- Gumplowicz, Ludwig (1973), *Der Rassenkampf* (1883), Scientia Verlag, Ίνσμπρουκ (γαλλ. μτφ. *La lutte des races*, Guillemin, Παρίσι, 1893).
- Habermas, Jürgen (1987α), «Eine Art Schadensabwicklung», *Historikerstreit*, Piper, Μόναχο (γαλλ. μτφ. «Une manière de liquider les dommages», *Devant l'histoire. Les documents de la controverse sur la singularité de l'extermination des juifs par le régime nazi*, Éditions du Cerf, Παρίσι, 1988).
- Habermas, Jürgen (1987β), «Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik», *Eine Art Schadensabwicklung. Kleine politische Schriften VI*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη (γαλλ. μτφ. «Conscience historique et identité post-traditionnelle», στο J. Habermas, *Écrits politiques*, Éditions du Cerf, Παρίσι, 1990).
- Habermas, Jürgen (1997), «Geschichte ist ein Teil von Uns», *Die Zeit*, τχ. 12.
- Hake, Sabine (1998), «Mapping the Native Body. On Africa and the Colonial Film in the Third Reich», στο Sara Friedrichsmayer, Sara Lennox & Susanne Zantop (επιμ.), *The Imperialist Imagination. German Colonialism and its Legacy*, The University of Michigan Press, Αν Άρμπορ.
- Hamann, Brigitte (1996), *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Dictators*, Piper, Μόναχο.

- Hamon, A. (1895), *Psychologie de l'anarchiste socialiste*, Stock, Παρίσι.
- Hart, R. C. (1911), «A Vindication of War», *The Nineteenth Century and After*, τχ. 70.
- Haushofer, Karl (1936), «Geopolitische Grundlagen», *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, Βερολίνο.
- Haushofer, Karl (1986), «La vie des frontières politiques» (1930), *De la géopolitique*, Fayard, Παρίσι.
- Hayes, Carlton J. (1940), «The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization», *Proceedings of the American Philosophical Society*, τόμ. 82 (γαλλ. μτφ. «La place du totalitarisme dans l'histoire de la civilisation occidentale», στο Traverso (2001).
- Hecht, Jennifer Michael (2000), «Vacher de Lapouge and the Rise of Nazi Science», *Journal of the History of Ideas*, 61/2.
- Heer, Hannes (1995), «Die Logik des Vernichtung. Wehrmacht und Partisanenkampf», στο Hannes Heer & Klaus Naumann (επιμ.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1945*, Hamburger Edition, Αμβούργο.
- Helbig, Ludwig (1988), «Der koloniale Frühfaschismus», στο Nangolo Mbumba & Helgard Patemann (επιμ.), *Ein Land, eine Zukunft*, Peter Hammer, Βούπερταλ.
- Herbert, Ulrich & Templer, William (1997), *Hitler's Foreign Workers*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Herf, Jeffrey (1984), *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, Ν. Υόρκη [ελλ. μτφ. Π. Ματάλας, *Αντιδραστικός μοντερνισμός. Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Τρίτο Ράιχ*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996].
- Hilberg, Raul (1988), *La destruction des juifs d'Europe*, Fayard, Παρίσι (αρχ. έκδ. *The Destruction of the European Jews*, Holmes & Meier, Ν. Υόρκη, 1985).
- Hillgruber, Andreas (1986), *Zweirelei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Siedler, Βερολίνο.
- Hitler, Adolf (1943), *Mein Kampf*, Franz Eher, Μόναχο [ελλ. μτφ. Α. Προεστίδης, *Ο αγών μου*, Κάκτος, 2006].
- Hitler, Adolf (1952), *Libres propos sur la guerre et la paix recueillis sur l'ordre de Martin Bormann*, Flammarion, Παρίσι, 2 τόμοι.
- Hobsbawm, Eric J. (1997), «Barbarism: a User's Guide», *On History*, Wei-

- denfeld & Nicolson, Λονδίνο, σελ. 253-265 [ελλ. μτφ. Π. Ματάλας, «Βαρβαρότητα: Ένας οδηγός χρήσης», στο *Για την ιστορία*, Θεμέλιο, 1998].
- Hobsbawm, Eric (1999), *L'Âge des extrêmes*, Complexe, Βρυξέλλες (αρχ. έκδ. *Age of Extremes. The Short XXth Century*, Λονδίνο, 1994) [ελλ. μτφ. Β. Καπετανγιάννης, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Θεμέλιο, 1995].
- Hochschild, Adam (1998), *Les fantômes du Roi Léopold II. Un holocauste oublié*, Balland, Παρίσι.
- Hofstadter, Richard (1992), *Social Darwinism in American Thought* (1944), Beacon Press, Βοστώνη.
- Holz, Klaus (2001), *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung*, Hamburger Edition, Αμβούργο.
- Horne, John (1994), «Les mains coupées: "atrocités allemandes" et opinion française en 1914», στο Jean-Jacques Becker (επιμ.), *Guerre et cultures 1914-1918*, Armand Colin, Παρίσι.
- Howard, Michael (1988), *La guerre dans l'histoire de l'Occident*, Fayard, Παρίσι [ελλ. μτφ. Ηρ. Στροϊκού, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, Ποιότητα, 2000].
- Hüppauf, Bernd (1993), «Schlachtenmythen und die Konstruktion des "Neuen Menschen"», στο Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich & Irina Renz (επιμ.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch. Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkrieges*, Klartext, Έσση.
- Hüppauf, Bernd (1997), «Modernity and violence. Observations concerning a contradictory relationship», στο Bernd Hüppauf (επιμ.), *War, Violence and the Modern Condition*, Walter de Gruyter, Βερολίνο.
- Husson, Édouard (2000), *Comprendre Hitler et la Shoah. Les historiens de la République fédérale d'Allemagne et l'identité allemande depuis 1949*, Presses universitaires de France, Παρίσι.
- Ignatieff, Michel (1978), *A Juste Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*, Pantheon Books, Ν. Υόρκη.
- Isnenghi, Mario (1970), *Il mito della grande guerra da Marinetti a Malaparte*, Laterza, Μπάρι.
- Israel, Giorgio & Nastasi, Giorgio (1998), *Scienza e razza nell'Italia fascista*, Il Mulino, Μπολόνια.
- Jäckel, Eberhard (1973), *Hitlers Weltanschauung*, DVA, Στουτγάρδη, 1973 (γαλλ. μτφ. *Hitler idéologue*, Calmann-Lévy, επανέκδ. Folio-Gallimard, Παρίσι).
- Jacobsen, Hans-Adolf (1979). *Karl Haushofer Leben und Werk*, Boldt, Μπό-

παρντ.

- Jahn, Peter (1991), «“Russenfurcht” und Antibolschewismus: Zur Entstehung und Wirkung von Feindbildern», στο *Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941-1945*, Argon, Βερολίνο.
- Jones, William David (1999), *The Lost Debate. German Socialist Intellectuals and Totalitarianism*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα & Σικάγο.
- Jünger, Ernst (1930), «Über Nationalismus und Judenfrage», *Süddeutsche Monatshefte*, τχ. 27.
- Jünger, Ernst (1980α), *Journaux de guerre*, Christian Bourgois, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Tagebücher A*, Klett-Cotta, Στουτγάρδη, 1963).
- Jünger, Ernst (1980β), *L'État universel suivi de La mobilisation totale*, Gallimard, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Die totale Mobilmachung*, Βερολίνο, 1930).
- Jünger, Ernst (1989), *Le Travailleur*, Bourgois, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Der Arbeiter*, Βερολίνο, 1932).
- Jünger, Ernst (1997), *La guerre comme expérience intérieure*, Christian Bourgois, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Der Kampf als inneres Erlebnis*, Klett-Cotta, Στουτγάρδη, 1980).
- Kafka, Franz (1952), «In der Strafkolonie», *Erzählungen*, Fischer, Φρανκφούρτη (γαλλ. μτφ. «À la colonie pénitentiaire», *Un artiste de la faim et autres récits*, Gallimard, Παρίσι, 1990) [ελλ. μτφ. Σ. Στρούμπος, *Στη σωφρονιστική αποικία*, Νεφέλη, 2009].
- Kantorowicz, Ernst (1989), *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, Gallimard, Παρίσι (αρχ. έκδ. *The King's Two Bodies*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1957).
- Keegan, John (1993), *Anatomie de la bataille*, Robert Laffont, Παρίσι (αρχ. έκδ. *The Face of Battle*, Λονδίνο, 1976) [ελλ. μτφ. Α. Ζάβαλος, *Το πρόσωπο της μάχης*, Κέδρος, 2010].
- Kenez, Peter (1992), «Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War», στο John D. Klier & Shlomo Lambroza (επιμ.), *Pogroms: anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Kern, Stephen (1983), *The Culture of Time and Space 1880-1918*, Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασ.).
- Kershaw, Ian (1999), *Hitler 1889-1936: Hubris*, Flammarion, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Hitler 1889-1936*, Allen Lane, Λονδίνο, 1998) [ελλ. μτφ. Στ. Ροζάνης, *Χίτλερ 1889-1936: Ύβρις*, Scripta, 2005].
- Kershaw, Ian (2000), *Hitler 1936-1945*, Flammarion, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Hit-*

- ler 1936-1945, Allen Lane, Λονδίνο, 2000) [ελλ. μτφ. Γρ. Ν. Κονδύλης, *Χίτλερ 1936-1945: Νέμεσις*, Scripta, 2005].
- Kevles, David J. (1995), *Au nom de l'eugénisme. Génétique et politique dans le monde anglo-saxon*, Presses universitaires de France, Παρίσι (αρχ. έκδ. *In the Name of Eugenics. Genetics and the Uses of Human Heredity*, Alfred Knopf, Ν. Υόρκη, 1985).
- Kidd, Benjamin (1894), *Social Evolution*, Macmillan, Ν. Υόρκη.
- Killingray, David (1989), «Colonial Warfare in West Africa», στο J.A. de Moor & H.L. Wesseling (επιμ.), *Colonialism and War Essays on Colonial Wars in Asia and Africa*, E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden, Λέιντεν.
- King, David (1972), *Trotsky*, Penguin Books, Λονδίνο.
- Klee, Ernst (1983), «Euthanasie» im NS-Staat. Die «Vernichtung lebensunwerten Lebens», Fischer, Φρανκφούρτη.
- Koch, Hans-Joachim (1973), *Der Sozialdarwinismus*, C.H. Beck, Μόναχο.
- Kohn, Hans (1940), «The Totalitarian Philosophy of War», *Proceedings of American Philosophical Society*, τόμ. 82 (γαλλ. μτφ. «La philosophie totalitaire de la guerre», στο Traverso (2001).
- Korinman, Michel (1999), *Deutschland über Alles. Le pangermanisme 1890-1945*, Fayard, Παρίσι.
- Korsch, Karl (1942), «Notes on History. The Ambiguities of Totalitarian Ideologies», *New Essays*, VI, τχ. 2.
- Kracauer, Siegfried (1960), *Theory of Film. The Redemption of Physical Reality*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη [ελλ. μτφ. Δ. Κούρτοβικ, *Θεωρία του κινηματογράφου. Η απελευθέρωση της φυσικής πραγματικότητας*, Κάλβος, 1983].
- Kracauer, Siegfried (1987), *De Caligari à Hitler. Une histoire psychologique du cinéma allemand*, Flammarion, Παρίσι (αρχ. έκδ. *From Caligari to Hitler. A Psychological History of German Film*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1947).
- Krüger, Gesine (1999), *Kriegsbewältigung und Geschichtsbewusstsein. Realität. Deutung und Verarbeitung des deutschen Kolonialkriegs in Namibia 1904 bis 1907*, Vandenhoeck & Ruprecht, Γκέτινγκεν.
- Krumeich, Gerd (1994), «La place de la guerre de 1914-1918 dans l'histoire culturelle de l'Allemagne», στο Jean-Jacques Becker (επιμ.), *Guerre et cultures*, ό.π.
- Kühl, Stefan (1994), *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National-Socialism*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη.
- Kuklick, Henrika (1991), *The Savage Within. The Social History of British*

- Anthropology 1885-1945*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Labanca, Nicola (1999), «Il razzismo coloniale italiano», στο Alberto Burzio (επιμ.), *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, Il Mulino, Μπλόνια.
- Lal, Vinay & Bartov, Omer (1998), «Genocide, Barbaric Others, and the Violence of Categories: A Response to Omer Bartov» και «Reply», *American Historical Review*, 103/5.
- Landes, David S. (2000), *Richesse et pauvreté des nations*, Albin Michel, Παρίσι.
- Lange, Karl (1965), «Der Terminus "Lebensraum" in Adolf Hitlers *Mein Kampf*», *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, τχ. 13.
- Lanzmann, Claude (1985), *Shoah*, Fayard, Παρίσι.
- La Vergata, Antonello (1990), *L'equilibrio e la guerra della natura. Dalla teologia naturale al darwinismo*, Morano, Νάπολι.
- Le Bon, Gustave (1912), «Psychologie de la Révolution française», *Revue bleue. Revue politique et littéraire*.
- Le Bon, Gustave (1919), *Lois psychologiques de l'évolution des peuples*, Alcan, Παρίσι.
- Le Bon, Gustave (1995), *Psychologie des foules*, Presses universitaires de France, Παρίσι [ελλ. μτφ. Ι. Σ. Χριστοδούλου, *Ψυχολογία των μαζών*, Ζήτρος, 1996].
- Le Cour Grandmaison, Olivier (2001), «Quand Tocqueville légitimait les boucheries», *Le Monde diplomatique. Manière de voir*, τχ. 58.
- Lee, Richard (1864), «The Extinction of the Races», *Journal of the Anthropological Society*, Trübner & Co., Λονδίνο.
- Leed, Eric J. (1979), *No Man's Land. Combat and Identity in World War I*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Leibbrandt, Gottlieb (1939), *Bolschewismus und Abendland. Idee und Geschichte eines Kampfe gegen Europa*, Junker und Dünnhaupt, Βερολίνο.
- Lenger, Friedrich (1954), *Werner Sombart 1863-1941*, C. H. Beck, Μόναχο.
- Leroy-Beaulieu, Anatole (1893), *Israël chez les nations*, Calmann-Lévy, Παρίσι.
- Leslie, Esther (2000), *Walter Benjamin. Overpowering conformism*, Pluto Press, Λονδίνο.
- Levi, Primo (1986), *I sommersi e i salvati*, Einaudi, Τορίνο (γαλλ. μτφ. *Les sauvés et les rescapés*, Gallimard, Παρίσι, 1989) [ελλ. μτφ. Χ. Σαρλικιώτη, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, Άγρα, 2000].
- Lidsky, Paul (1982), *Les écrivains contre la Commune*, Maspero, Παρίσι.

- Lindqvist, Sven (1998), *Exterminez toutes ces brutes. L'odyssée d'un homme au coeur de la nuit et les origines du génocide européen*, Le Serpent à Plumes, Παρίσι.
- Lombroso, Cesare (1887), *L'homme criminel*, Alcan, Παρίσι, 1887 (αρχ. έκδ. *Uomo delinquente*, Torino, 1876) [ελλ. μτφ. Μπ. Άννινος, *Ο εγκληματίας άνθρωπος*, Κάκτος, 2002].
- Lombroso, Cesare & Laschi, Roberto (1890), *Il delitto politico e le rivoluzioni*, Bocca, Torino.
- Lorimer, Douglas A. (1978), *Colour, Class and the Victorians. English Attitudes to the Negro in the Mid-Nineteenth Century*, Leicester University Press, Holmes & Meier Publishers, Ν. Υόρκη.
- Losurdo, Domenico (1991), «Marx et l'histoire du totalitarisme», στο Jacques Bidet & Jacques Texier (επιμ.), *Fin du communisme?*, Presses universitaires de France, Παρίσι.
- Losurdo, Domenico (1996), *Il revisionismo storico. Problemi e miti*, Laterza, Μπάρι & Ρώμη.
- Löwy, Michael (1993), «Fire Alarm: Walter Benjamin's critique of Technology», *On Changing the World. Essays in Political Philosophy, from Karl Marx to Walter Benjamin*, Humanities Press, Ατλάντικ Χάιλαντς.
- Löwy, Michael (2001), «La dialettica della civiltà. Figure della barbarie moderna nel XX secolo», στο Marcello Flores (επιμ.), *Storia, verità, giustizia. I crimini del XX secolo*, Bruno Mondadori, Μιλάνο.
- Lukács, Georg (1984), *Die Zerstörung der Vernunft. Der Weg des Irrationalismus von Schelling bis Hitler*, Aufbau Verlag, Βερολίνο.
- Lüsebrink, Hans-Jürgen (1989), «“Tirailleurs sénégalais” und “schwarze Schande”. Verlaufsformen und Konsequenzen einer deutschfranzösischen Auseinandersetzung», στο Janos Riez & Joachim Schultz (επιμ.), «*Tirailleurs sénégalais*», Lang, Φρανκφούρτη.
- Madajzyk, Czeslaw (1993), «Vom “Generalplan Ost” zum “Generalsiedlungsplan”», στο Mechtild Rössler & Sabine Schleiermacher (επιμ.), *Der «Generalplan Ost». Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Akademie Verlag, Βερολίνο, 1993.
- Maier, Charles (1978), «Entre le taylorisme et la technocratie: idéologies et conceptions de la productivité industrielle dans l'Europe des années 1920», *Recherches*, τχ. 32-33, σελ. 95-134.
- Maier, Charles (1997), «Secolo corto o epoca lunga? L'unità storica dell'età industriale e le trasformazioni della territorialità», στο Claudio Pavone (επιμ.), *'900. I tempi della storia*, Donzelli, Ρώμη, σελ. 29-56.

- Maier, Hans (2001), «Potentials for Violence in the Nineteenth Century: Technology of War, Colonialism, “the People in Arms”», *Totalitarian Movements and Political Religions*, τόμ. 2, τχ. 1.
- Maistre, Joseph de (1979), *Les soirées de Saint-Pétersbourg*, στο *Œuvres complètes de Joseph de Maistre*, Librairie Catholique Emmanuel Vitte, Λιόν-Παρίσι, 1884-1887, επανέκδ. Slatkine, Γενεύη, τόμ. IV.
- Mandel, Ernest (1986), *The Meaning of the Second World War*, Verso, Λονδίνο [ελλ. μτφ.: *Το νόημα του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου*, Εργατική πάλη, 2007].
- Mann, Thomas (1981), *Tagebücher 1918-1921*, Fischer, Φρανκφούρτη (γαλλ. μτφ. *Journal 1918-1923*, Gallimard, Παρίσι, 1985).
- Marestang, M. (1892), «La dépopulation aux îles Marquises», *Revue scientifique*, τόμ. 44.
- Marinetti, Filippo Tommaso (1909), «Manifeste futuriste», *Le Figaro* (20 Φεβρουαρίου) [ελλ. μτφ. Β. Μωυσίδης στο *Μανιφέστα του φουτουρισμού*, Αιγόκερως, 2004].
- Marx, Karl (1975), *Das Kapital*, Dietz Verlag, Βερολίνο, 1975, 3 τόμοι [ελλ. μτφ. Π. Μαυρομάτης, *Το κεφάλαιο*, 3 τόμοι, Σύγχρονη Εποχή, 1986-1996].
- Marx, Karl & Engels, Friedrich (1994), «Le Manifeste communiste», στο K. Marx, *Philosophie*, Folio-Gallimard, Παρίσι [ελλ. μτφ. Γ. Κόττης & Β. Καπετανγιάννης, *Το μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Θεμέλιο, 1999].
- Maspero, François (1993), *L'honneur de Saint-Arnaud*, Plon, Παρίσι.
- Massin, Benoît (1993), «Anthropologie raciale et national-socialisme: heurs et malheurs des paradigmes de la race», στο J. Olff-Nathan (επιμ.), *La science sous le Troisième Reich*, Seuil, Παρίσι.
- Mayer, Arno J. (1971), *Dynamics of Counterrevolution in Europe 1870-1956. An Analytic Framework*, Harper & Row, Ν. Υόρκη.
- Mayer, Arno J. (1983), *La persistance de l'Ancien Régime. L'Europe de 1848 à la Grande Guerre*, Flammarion, Παρίσι (αρχ. έκδ. *The Persistence of the Old Regime*, Pantheon Books, Ν. Υόρκη, 1981).
- Mayer, Arno J. (1990), *La «Solution finale» dans l'histoire*, La Découverte, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Why did the Heavens not Darken? The «Final Solution» in History*, Pantheon Books, Ν. Υόρκη, 1988).
- Mayer, Arno J. (2000), *The Furies. Violence and Terror in French and Russian Revolution*, Princeton University Press, Πρίνστον.
- Meige, Henri (1893), «Le Juif errant à la Salpêtrière», *Nouvelle iconographie*

de la Salpêtrière, τόμ. 6.

- Melossi, Dario & Pavarini, Massimo (1977), *Carcere e fabbrica. Alle origini del sistema penitenziario, XVI-XIX secolo*, Il Mulino, Μπολόνια.
- Miccoli, Giovanni (1997), «Santa Sede, questione ebraica e antisemitismo», *Storia d'Italia. Annali 11, Gli ebrei in Italia*, τόμ. II, Einaudi, Τορίνο.
- Michaud, Éric (1996), *Un art de l'éternité. L'image et le temps du national-socialisme*, Gallimard, Παρίσι.
- Michels, Robert (1971), *Les partis politiques*, Flammarion, Παρίσι [ελλ. μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, Γνώση, 1997].
- Mill, John Stuart (1991), *On Liberty and Other Essays*, Oxford University Press, Οξφόρδη (γαλλ. μτφ. *De la liberté*, Folio-Gallimard, Παρίσι, 1990) [ελλ. μτφ. Ν. Μπαλής, *Περί ελευθερίας*, Επίκουρος, 1983].
- Milza, Pierre (1999), *Mussolini*, Fayard, Παρίσι.
- Mitzman, Arthur (1973), *Sociology and Estrangement. Three Sociologists of Imperial Germany*, Knopf, Ν. Υόρκη.
- Mommsen, Hans (1983), «Die Realisierung des Utopischen: die "Endlösung" der Judenfrage im "Dritten Reich"», *Geschichte und Gesellschaft*, τχ. 1.
- Moriani, Giovanni (1999), *Il secolo dell'odio. Conflitti razziali e di classe nel Novecento*, Marsilio, Βενετία.
- Mosca, Gaetano (1972), *La classe politica*, Laterza, Μπάρι & Ρώμη.
- Moscovici, Serge (1985), *L'âge des foules*, Complexe, Βρυξέλλες.
- Mosse, George L. (1964), *The Crisis of German Ideology. The Cultural Origins of the Third Reich*, Grosset & Dunlap, Ν. Υόρκη.
- Mosse, George L. (1974), *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Howard Fertig, Ν. Υόρκη.
- Mosse, George L. (1978), *Toward the Final Solution. A History of European Racism*, Howard Fertig, Ν. Υόρκη.
- Mosse, George L. (1990), *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη.
- Mosse, George L. (1999), *The Fascist Revolution*, Howard Fertig, Ν. Υόρκη.
- Mucchielli, Laurent (1998), *La découverte du social. Naissance de la sociologie en France (1870-1914)*, La Découverte, Παρίσι.
- Müller, Filip (1980), *Trois ans dans une chambre à gaz d'Auschwitz*, Pygmalion, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Sonderbehandlung. Drei Jahre in den Krematorien und Gaskammern von Auschwitz*, Μόναχο, 1979).

- Neocleous, Mark (1997), *Fascism*, Open University Press, Μπάκινγχαμ.
- Neumann, Franz (1987), *Béhémoth. Structure et pratique du nationalsocialisme*, Payot, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Behemoth. Theory and Practice of National-Socialism*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη, 1942).
- Noaks, Jeremy (1984), «Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933», στο R. J. Bullen, H. Pogge von Strandmann & B. Polonsky (επιμ.), *Ideas into Politics. Aspects of European History 1880-1950*, Barnes & Noble, Λονδίνο.
- Nolte, Ernst (1987), «Vergangenheit, die nicht vergehen will», *Historikerkstreit*, Piper, Μόναχο (γαλλ. μτφ. «Un passé qui ne veut pas passer», *Devant l'Histoire*, ό.π.).
- Nolte, Ernst (2000), *La guerre civile européenne 1917-1945. Nationalsocialisme et bolchevisme*, Éditions des Syrtes, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Der europäische Bürgerkrieg. Nationalsozialismus und Bolschewismus 1917-1945*, Propyläen/Ullstein, Βερολίνο & Φρανκφούρτη, 1987).
- Norton Cru, Jean (1982), *Du témoignage*, Allia, Παρίσι.
- Novicow, Jacques (1910), *La critique du darwinisme social*, Alcan, Παρίσι.
- Nye, Robert Allen (1975), *The Origins of Crowd Psychology*, Sage Publications, Λονδίνο.
- Nye, Robert Allen (1984), *Crime, Madness, and Politics in Modern France. The Medical Concept of National Decline*, Princeton University Press, Πρίνστον.
- O'Brian, Patricia (1982), *The Promise of Punishment. Prisons in Nineteenth-Century France*, Princeton University Press, Πρίνστον.
- Panoff, Michel (1992), «Le darwinisme social à l'œuvre en Océanie insulaire», στο Patrick Tort (επιμ.), *Darwinisme et société*, Presses universitaires de France, Παρίσι.
- Papini, Giovanni (1913), «La vita non è sacra», *Lacerba*, 1, τχ. 20.
- Parekh, Bhikhu (1995), «Liberalism and colonialism: a critique of Locke and Mill», στο Jan Nederveen Pieterse & Bhikuh Parekh (επιμ.), *The Decolonization of Imagination. Culture. Knowledge and Power*, Zed Books, Λονδίνο.
- Pareto, Vilfredo (1965), *Les systèmes socialistes*, Droz, Γενεύη.
- Parker, Geoffrey (1988), *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West*, Cambridge University Press, Ν. Υόρκη, 1988.
- Perrier, Edmond (1888), *Le transformisme*, Baillière, Παρίσι.
- Perrot, Michelle (2001), *Les ombres de l'histoire. Crime et châtimeut au XIXe siècle*, Flammarion, Παρίσι.

- Peukert, Detlev (1987), *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, Penguin Books, Λονδίνο.
- Pichot, André (2000), *La société pure. De Darwin à Hitler*, Flammarion, Παρίσι.
- Pick, Daniel (1989), *Faces of Degeneration. A European Disorder 1848-1918*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Pick, Daniel (1993), *War Machine. The Rationalisation of Slaughter in the Modern Age*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν & Λονδίνο.
- Picker, Henry (1977), *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, See-wald Verlag, Στουτγάρδη (γαλλ. μτφ. *Hitler cet inconnu*, Presses de la Cité, Παρίσι, 1969).
- Pogliano, Claudio (1984), «Scienza e stirpe: eugenica in Italia (1912-1939)», *Passato e Presente*, τχ. 5.
- Pogliano, Claudio (1999), «Eugenisti ma con giudizio», στο Alberto Burgio (επιμ.), *Nel nome della razza. Il razzismo nella storia d'Italia 1870-1945*, Il Mulino, Μπολόνια.
- Pois, Robert A. (1993), *La religion de la nature et le national-socialisme*, Éditions du Cerf, Παρίσι (αρχ. έκδ. *National Socialism and the Religion of Nature*, Croom, Λονδίνο, 1986).
- Poliakov, Léon (1981), *Histoire de l'antisémitisme*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 2 τόμοι.
- Pollack, Michael (1989), «Une politique scientifique: le concours de l'anthropologie, de la biologie et du droit», στο François Bédarida (επιμ.), *La politique nazie d'extermination*, Albin Michel, Παρίσι.
- Postone, Moishe (1988), «Nationalsozialismus und Antisemitismus. Ein theoretischer Versuch», στο Dan Diner (επιμ.), *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz*, Fischer, Φρανκφούρτη.
- Pouget, Michel (1998), *Taylor et le taylorisme*, Presses universitaires de France, Παρίσι.
- Pressac, Jean-Claude (1993), *Les crématoires d'Auschwitz. La machinerie du meurtre de masse*, CNRS Éditions, Παρίσι.
- Proal, Louis (1898), *La criminalité politique*, Alcan, Παρίσι.
- Procacci, Giovanna (2000), *Soldati e prigionieri italiani nella Grande Guerra*, Bollati Boringhieri, Τοπίνο.
- Proctor, Robert (1988), *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*, Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασ.).
- Proctor, Robert (1999), *The Nazi War on Cancer*, Princeton University Press, Πρίνστον.

- Rabinbach, Anson (1978), «L'esthétique de la production sous le IIIe Reich», *Recherches*, τχ. 32-33.
- Rabinbach, Anson (1992), *The Human Motor. Energy, Fatigue, and the Origins of Modernity*, California University Press, Μπέρκλεϊ.
- Rainger, Ronald (1978), «Race, Politics, and Science. The Anthropological Society of Λονδίνο in the 1860s», *Victorian Studies*, τχ. 1.
- Ratzel, Friedrich (1966), *Lebensraum. Eine biogeographische Studie* (1901), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Ντάρμστατ.
- Reade, William Winwood (1863), *Savage Africa*, Smith, Elden & Co., Λονδίνο.
- Reemtsma, Jan Philipp (1995), «Die Idee des Vernichtungskrieges», στο Hannes Heer & Klaus Naumann (επιμ.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*, Hamburger Edition, Αμβούργο, σελ. 377-401.
- Reichel, Peter (1993), *La fascination du nazisme*, Odile Jacob, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Der schöne Schein des Dritten Reiches*, Hanser Verlag, Μόναχο, 1991).
- Reuth, Ralf Georg (1990), *Goebbels. Eine Biographie*, Piper, Μόναχο.
- Revelli, Marco (2001), *Oltre il Novecento. La politica, le ideologie e le insidie del lavoro*, Einaudi, Τορίνο.
- Richard, Lionel (1995), *L'art et la guerre. Les artistes confrontés à la Seconde Guerre mondiale*, Flammarion, Παρίσι.
- Rivet, Daniel (1992), «Le fait colonial et nous. Histoire d'un éloignement», *Vingtième siècle*, τχ. 33.
- Rochat, Giorgio (1980), «Il genocidio cirenaico», *Belfagor*, XXXV, τχ. 4.
- Rosenberg, Alfred (1922), *Pest in Russland*, Μόναχο.
- Rosenberg, Alfred (1986), *Le Mythe du XXe siècle*, Avalon, Παρίσι.
- Rouso, Henry (2001), «Juger le passé? Justice et histoire en France», *Vichy. L'événement, la mémoire, l'histoire*, Folio-Gallimard, Παρίσι.
- Ruche, Georg & Kirchheimer, Otto (1994), *Peine et structure sociale*, παρουσίαση και επιμ. René Lévy & Hartwig Zander, Éditions du Cerf, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Punishment and Social Structure*, Ν. Υόρκη, 1939).
- Ruffié, J. & Sournia, J.C. (1993), *Les épidémies dans l'histoire de l'homme. De la Peste au Sida*, Flammarion, Παρίσι.
- Said, Edward (1980), *L'orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Seuil, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Orientalism*, Ν. Υόρκη, 1978) [ελλ. μτφ. Φ. Τερζάκης, *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, 1996].
- Said, Edward (1993), *Culture and Imperialism*, Chatto & Windus, Λονδίνο

- (γαλλ. μτφ. *Impérialisme et culture*, Fayard, Παρίσι, 2000) [ελλ. μτφ. Β. Λάππα, *Κουλτούρα και ιμπεριαλισμός*, Νεφέλη, 1996].
- Salvati, Mariuccia (2001), *Novecento. Interpretazioni e bilanci*, Laterza, Μπάρι & Ρώμη.
- Sartre, Jean-Paul (1954), *Réflexions sur la question juive* (1946), Gallimard, Παρίσι [μτφ. Αθ. Σαμαρτζής, *Στοχασμοί για το εβραϊκό ζήτημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006].
- Schmitt, Carl (1933), «Das gute Recht der deutschen Revolution», *Westdeutscher Beobachter* (12 Μαρτίου).
- Schmitt, Carl (1936), *Das Judentum in der Rechtswissenschaft. Anschsprachen, Vorträge und Ergebnisse der Tagung der Rechtsgruppe Hochschullehrer des NRSB am 3. und 4. Oktober 1936*, Βερολίνο.
- Schmitt, Carl (1974), *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaenum* (1950), Duncker & Humblot, Βερολίνο.
- Schmitt, Carl (1982), *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols* (1938), Hohenheim Verlag, Κολονία-Λέβενιχ [ελλ. μτφ. Γ. Σαγκριώτης, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, Σαββάλας, 2009].
- Schmitt, Carl (1988α), «Totaler Feind, totaler Krieg, totaler Staat» (1937), *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles 1923-1939*, Duncker & Humblot, Βερολίνο.
- Schmitt, Carl (1988β), «Grossraum gegen Universalismus. Der Völkerrechtliche Kampf um die Monroedoktrin» [1939], *Positionen und Begriffe*, ό.π.
- Schmitt, Carl (1991), *Völkerrechtliche Grossraumordnung* [1941], Duncker & Humblot, Βερολίνο.
- Schmitt, Carl (1993), *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens* [1934], Duncker & Humblot, Βερολίνο [ελλ. μτφ. Χ. Παπαχαράλαμπος, *Σχετικά με τα τρία είδη της νομικής σκέψης*, Εκδόσεις Παπαζήση, 2010].
- Schmitt, Carl (1996), *Der Begriff des Politischen* [1932], Duncker & Humblot, Βερολίνο (γαλλ. μτφ. *La notion de politique*, Flammarion, Παρίσι, 1992) [ελλ. μτφ. Αλ. Λαβράνου, *Η έννοια του πολιτικού*, Κριτική, 2009].
- Schor, Ralph (1989), «Le Paris des libertés», στο André Kaspi & Antoine Marès (επιμ.), *Le Paris des étrangers*, Imprimerie nationale, Παρίσι.
- Schulte, Christoph (1996), «Dégénérescence et sionisme», στο Delphine Bechtel, Jacques Le Rider & Dominique Bourel (επιμ.), *Max Nordau*

1849-1923, Cerf, Παρίσι.

Sellier, André (1998), *Histoire du camp de Dora*, La Découverte, Παρίσι.

Siebert, Theodor (1941), «Der jüdische Feind», *Völkischer Beobachter* (12 Νοεμβρίου).

Sighele, Scipio (1985), *La folla delinquente*, Marsilio, Βενετία (γαλλ. μτφ. *La foule criminelle. Essai de psychologie collective*, Alcan, Παρίσι, 1892).

Simmel, Georg (1987), *Philosophie de l'argent*, Presses Universitaires de France, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Philosophie des Geldes* [1900], Duncker & Humblot, Βερολίνο, 1977).

Simpson, Louis (1965), *The Poetry of War 1939-1945*, Λονδίνο.

Sinclair, Upton (1985), *The Jungle*, Penguin Books, Χάρμοντσγουερθ [ελλ. μτφ. Ν. Βλάχος, *Η ζούγκλα*, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 2008].

Siva, P. (1920), «La rivoluzione mondiale e gli ebrei», *Civiltà cattolica*, τχ. 73.

Smith, Woodruff D. (1986), *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*, Oxford University Press, Ν. Υόρκη.

Sofsky, Wolfgang (1995), *L'organisation de la terreur. Les camps de concentration*, Calmann-Lévy, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*, Fischer, Φρανκφούρτη, 1993).

Sofsky, Wolfgang (1998), *Traité de la violence*, Gallimard, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Traktat über die Gewalt*, Fischer, Φρανκφούρτη, 1996) [ελλ. μτφ. Κ. Καβουλάκος, *Πραγματεία περί της βίας*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, 1998].

Sombart, Werner (1913), *Der Bourgeois. Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, Duncker & Humblot, Λειψία [ελλ. μτφ. Κ. Κουτσουρέλης, *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, Νεφέλη, 1998].

Sombart, Werner (1920), *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Duncker & Humblot [1912], Λειψία.

Sontag, Susan (1993), *La maladie comme métaphore*, Christian Bourgois (αρχ. έκδ. *Illness as Metaphor*, Ν. Υόρκη, 1977) [ελλ. μτφ. Γ. Λυκιαρδόπουλος & Στ. Ροζάνης, *Η νόσος ως μεταφορά*, Ύψιλον, 1993].

Spengler, Oswald (1993), *Der Untergang des Abendlandes* [1923], DTV, Μόναχο [ελλ. μτφ. Λ. Αναγνώστου, *Η παρακμή της Δύσης*, 2 τόμοι, Τυπωθήτω, 2003].

Spierenburg, Pieter (1984), *The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.

Stannard, David E. (1992), *American Holocaust. The Conquest of the New*

- World, Oxford University Press, Ν. Υόρκη.
- Stark, Johannes & Müller, Wilhelm (1941), *Jüdische und deutsche Physik*, Helingsche Verlagsanstalt, Λειψία.
- Steinmetz, George (1997), «German exceptionalism and the origins of Nazism», στο Ian Kershaw & Moshe Lewin (επιμ.), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ.
- Sternhell, Zeev (1985), «Anthropologie et politique: les avatars du darwinisme social au tournant du siècle», στο EHESS (επιμ.), *L'Allemagne nazie et le génocide juif*, Hautes Études, Gallimard, Seuil, Παρίσι.
- Sternhell, Zeev (1989), «Le concept de fascisme», στο Zeev Sternhell, Mario Sznajder & Maia Ashéri, *Naissance de l'idéologie fasciste*, Fayard, Παρίσι.
- Sternhell, Zeev (1997), *La droite révolutionnaire (1885-1914). Les origines françaises du fascisme*, Folio-Gallimard, Παρίσι.
- Steyn, Juliet (1995), «Charles Dickens' *Oliver Twist*: Fagin as a Sign», στο Linda Nochlin & Tamar Garb (επιμ.), *The Jew in the Text. Modernity and the Construction of Identity*, ό.π.
- Streit, Christian (1991), «Ostkrieg. Antibolchewismus und "Endlösung"», *Geschichte und Gesellschaft*, τχ. 17.
- Taine, Hyppolite (1902), *Sa vie et sa correspondance*, τόμ. IV, Παρίσι.
- Taine, Hyppolite (1972), *Les origines de la France contemporaine. La Révolution, l'anarchie*, Laffont, Παρίσι.
- Taguieff, Pierre-André (1992), *Les Protocoles des Sages de Sion. Faux et usages d'un faux*, Berg International, Παρίσι, 2 τόμοι.
- Taguieff, Pierre-André (1998), *La couleur et le sang. Doctrines racistes à la française*, Mille et une nuit, Παρίσι.
- Tarde, Gabriel (1892), «Les crimes des foules», *Archives de l'anthropologie criminelle*, τχ. 7.
- Taylor, Frederick W. (1977), «The Principles of Scientific Management» [1911], *Scientific Management*, Greenwood Press, Γουέστπορτ (γαλλ. μτφ. *La direction scientifique des entreprises*, Dunod, Παρίσι, 1957).
- Theweleit, Klaus (1978), *Männerphantasien*, Verlag Roter Stern, Φρανκφούρτη, 2 τόμοι.
- Tocqueville, Alexis de (1961), *De la démocratie en Amérique*, Folio-Gallimard, Παρίσι [ελλ. μτφ. Μπ. Λυκούδης, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, Στοχαστής, 1997].
- Tocqueville, Alexis de (1967), *L'Ancien régime et la Révolution*, Folio-Gallimard, Παρίσι [ελλ. μτφ. Ανδρ. Παππάς, *Το παλαιό καθεστώς και η επα-*

νάσταση, Πόλις, 2006].

Tocqueville, Alexis de (1986), *Souvenirs*, Laffont, Παρίσι.

Tocqueville, Alexis de (1991), «Travail sur l'Algérie» [1841], *Œuvres*, Pléiade-Gallimard, Παρίσι.

Tombs, Robert (1997), *La guerre contre Paris 1871*, Aubier, Παρίσι.

Tranfaglia, Nicola (1995), *Dalla prima guerra mondiale al fascismo*, UTET, Τορίνο.

Traverso, Enzo (1992), *Les juifs et l'Allemagne. De la «symbiose judéo-allemande» à la mémoire d'Auschwitz*, La Découverte, Παρίσι.

Traverso, Enzo (1997α), *L'Histoire déchirée. Essai sur Auschwitz et les intellectuels*, Les Éditions du Cerf, Παρίσι.

Traverso, Enzo (1997β), «La Shoah, les historiens et l'usage public de l'histoire. À propos de l'affaire Daniel J. Goldhagen», *L'Homme et la Société*, 1997/3, τχ. 125.

Traverso, Enzo (1997γ), *Les marxistes et la question juive. Histoire d'un débat 1843-1943*, Kimé, Παρίσι.

Traverso, Enzo (1999), «La singularité d'Auschwitz. Problèmes et dérives de la recherche historique», στο Catherine Coquio (επιμ.), *Parler des camps, penser les génocides*, Albin Michel, Παρίσι.

Traverso, Enzo (2001), «Εισαγωγή» στο Enzo Traverso (επιμ.), *Le totalitarisme. Le XXe siècle en débat*, Seuil, Παρίσι.

Tuck, Richard (1999), *The Right of War and Peace. Political Thought and the International Order from Grotius to Kant*, Clarendon Press, Οξφόρδη.

Turner, Frederick Jackson (1986), «The Significance of the Frontier in American History» (1893), *The Frontier in American History*, The University of Arizona Press, Τούσον.

Übershär, Gerd R. & Wette, Wolfram (1984), «Unternehmen Barbarossa». *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941. Berichte, Analysen, Dokumente*, Egon Verlag, Πάντερμπορν.

Vacher de Lapouge, Georges (1896), *Les sélections sociales. Cours libre de science politique professé à l'université de Montpellier (1888-1889)*, Albert Fontemoing, Παρίσι.

Vacher de Lapouge, Georges (1909), «Observations sur l'infériorité naturelle des classes pauvres», *Race et milieu social. Essais d'anthroposociologie*, Marcel Rivière. Παρίσι.

Van Oosterzee, Penny (1997), *When Worlds Collide: the Wallace Line*, Cornell University Press, N. Υόρκη.

Venturi, Franco (1970), *Utopia e riforma nell'illuminismo*, Einaudi, Τορίνο.

- Vialles, Noélie (1987), *Le sang et la chair. Les abattoirs des pays de Adour*, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι.
- Vidal-Naquet, Pierre (1991), *Les juifs, la mémoire et le présent*, II, La Découverte, Παρίσι.
- Villa, Renzo (1985), *Il deviante e i suoi segni. Lombroso e la nascita dell'antropologia criminale*, Angeli, Μιλάνο.
- Wallace, Alfred Russel (1864), «The Origins of Human Races and the Antiquity of Man deduced from the the Theory of "Natural Selection"», *Journal of Anthropological Society*.
- Wallace, Alfred Russel (1891), «Natural Selection» (1870), *Natural Selection and Tropical Nature. Essays on Descriptive and Theoretical Biology*, Macmillan, Λονδίνο.
- Walser Smith, Helmut (1998), «The talk of Genocide. The Rethoric of Miscegenation. Notes on the Debates in the German Reichstag Concerning Southwest Africa 1904-1914», στο Sara Friedrichsmayer, Sara Lennox & Susanne Zantop (επιμ.), *The Imperialist Imagination. German Colonialism and its Legacy*, The University of Michigan Press, Av Άρμπορ.
- Walzer, Michael (1989), *Régicide et Révolution. Le procès de Louis XVI*, Payot, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Régicide and Revolution. Speeches on the Trial of Louis XVI*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1974).
- Warmbold, Joachim (1989), *Germania in Africa. Germany's Colonial Literature*, Peter Lang, Φρανκφούρτη.
- Weber, Max (1956), *Wirtschaft und Gesellschaft*, J.C.B. Mohr, Τύμπινγκεν, 2 τόμοι [ελλ. μτφ. Θ. Γκούρας, *Οικονομία και κοινωνία*, 6 τόμοι, Σαββάλας, 2005-2011].
- Weber, Max (1988), «Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland», *Gesammelte politische Schriften*, J.C.B. Mohr, Τύμπινγκεν.
- Weber, Max (1995), «Vorbemerkung», *Schriften zur Soziologie*, Reclam, Στουτγάρδη, σελ. 225-314 (γαλλ. μτφ. «Avant-propos», *Sociologie des religions*, Gallimard, Παρίσι, 1996).
- Webster, Nesta (1921), *World Revolution*, Λονδίνο.
- Wehler, Hans-Ulrich (1985), *The German Empire 1871-1918*, Berg Publishers, Λονδίνο.
- Weindling, Paul (1998), *L'hygiène de la race. Hygiène raciale et eugénisme médical en Allemagne, 1870-1933*, La Découverte, Παρίσι (αρχ. έκδ. *Health, Race and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870-1947*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989, 2 τόμοι).
- Wesseling, H.L. (1989), «Colonial Wars: an Introduction», στο J.A. de

- Moor & H.L. Wesseling (επιμ.), *Colonialism and War. Essays on Colonial Wars in Asia and Africa*, E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden, Λέι-
ντεν.
- Wiedemann, Hans-Rudolf (1992), «“Ein schönes Schneiden!” Ein un-
bekannter Brief Soemmerings über die Guillotine», *Medizinhistorisches
Journal*, XXVII, τχ. 1-2.
- Wieviorka, Annette (1997), «L'expression “camp de concentration”»,
Vingtième Siècle, τχ. 54.
- Winock, Michel (1982), «Édouard Drumont et *La France juive*», *Nationa-
lisme, antisémitisme et fascisme en France*, Seuil, Παρίσι.
- Winter, Jay (2000), *Journal of Contemporary History*, τόμ. 35, τχ. 1 (ειδικό
τεύχος (*Shell-Shock*) σε επιμέλεια του J. Winter).
- Wippermann, Wolfgang (1981), *Der «Deutsche Drang nach Osten». Ideolo-
gie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes*, Wissenschaftliche
Buchgesellschaft, Ντάρμστατ.
- Wismann, Cornelia (1997), «Starting From Scratch: Concepts of Order in
No Man's Land», στο Bernd Hüppauf (επιμ.), *War, Violence and the
Modern Condition*, ό.π.
- Wistrich, Robert (1997), «Hitler et ses aides», *Le Débat*, τχ. 93.
- Yerushalmi, Yosef Hayim (1998), «Assimilation et antisémitisme racial: le
modèle ibérique et le modèle allemand», *Sefardica. Essais sur l'histoire
des juifs, des marranes et des nouveaux-chrétiens d'origine hispanoportu-
gaise*, Chandeigne, Παρίσι.
- Zola, Émile (1985), *La débâcle*, Le livre de Poche, Παρίσι.

Ευρετήριο

- Αϊσνερ, Κουρτ (Kurt Eisner), 155
Αϊχμαν, Άντολφ (Adolf Eichmann),
13, 195
Αμερί, Ζαν (Jean Améry), 59
Άμμον, Ότο (Otto Ammon), 152, 159,
173
Άντας, Μάικλ (Michael Adas), 69
Άντερς, Γκύντερ (Günther Anders), 42,
57, 121
Αντόρνο, Τέοντορ Β. (Theodor W.
Adorno), 64
Αουλερ, Χανς (Hans Auler), 139
Άρεντ, Χάνα (Hannah Arendt), 13,
30-31, 67, 70, 114
Αρόν, Ρεμόν (Raymond Aron), 186
Άσκουιθ, Χέρμπερτ Χένρι (Herbert
Henry Asquith), 108
Αττίλας, 86
Βάγκνερ, Ρίχαρντ (Richard Wagner),
74
Βάιτς, Τέοντορ (Theodor Waitz), 76
Βασέ ντε Λαπούζ, Ζορζ (Georges
Vacher de Lapouge), 67, 139, 143,
151-152, 160-161, 173
Βάσκο, Τζαμπατίστα (Giambattista
Vasco), 45
Βέμπερ, Μαξ (Max Weber), 43-44, 61,
72, 105, 171
Βεντούρι, Φράνκο (Franco Venturi), 46
Βιάλ, Νοελί (Noélie Vialles), 53
Βιβιανί, Ρενέ (René Viviani), 108
Βιζέλ, Ελί (Elie Wiesel), 12
Βόλτμαν, Λούντβιχ (Ludwig Wolt-
mann), 162
Γέκελ, Έμπερχαρντ (Eberhard Jäckel),
137
Γερουσάλαμ, Γιουσέφ Χαϊμ (Yosef Ha-
yim Yerushalmi), 196σ
Γιούνγκερ, Ερνστ (Ernst Jünger), 60,
69, 109, 111, 124, 127-129, 176, 180
Γκάλτον, Φράνσις (Francis Galton), 83
Γκέμπελς, Γιόζεφ (Josef Goebbels), 91,
101, 182
Γκερέν, Ζυλ (Jules Guérin), 173
Γκέρινγκ, Χέρμαν (Hermann Göring),
93
Γκιγιοτέν, Ζοζέφ Ινιάς (Joseph Ignace
Guillotini), 35
Γκλάντστοουν, Γουίλιαμ (William Glad-
stone), 95
Γκόλντμαν, Έμμα (Emma Goldman),
134
Γκολντχάγκεν, Ντάνιελ Τζ. (Daniel J.
Goldhagen), 18-19, 24-25, 27-28
Γκομπινό, Ζοζέφ-Αρτύρ ντε (Joseph-
Arthur de Gobineau), 66
Γκοτιέ, Τεοφίλ (Théophile Gautier),
145

- Γκούμπλοβιτς, Λούντβιχ (Ludwig Gumplowicz), 82
- Γκράμσι, Αντόνιο (Antonio Gramsci), 58
- Γκραντ, Μάντισον (Madison Grant), 83-84, 158
- Γκρατσιάνι, Ροντόλφο (Rodolfo Graziani), 91
- Γκρέιβς, Ρόμπερτ (Robert Graves), 117
- Γκριμ, Χανς (Hans Grimm), 73
- Γκρος, Τζορτζ (George Grosz), 121
- Γουάλας, Άλφρεντ Ράσελ (Alfred Russel Wallace), 77
- Γουέμπστερ, Νέστα (Nesta Webster), 134
- Γουλιέλμος Β', 72, 86, 90
- Γουόλσελεϊ, Γκάρνερ Τζόζεφ (Garnet Joseph Wolseley), 159
- Δαρβίνος, Κάρολος (Charles Darwin), 75, 77, 80-82, 84
- Ελίας, Νόρμπερτ (Norbert Elias), 43σ, 64, 196
- Έλσνερ, Κόνραντ Ένγκελμπερτ (Konrad Engelbert Oelsner), 40σ
- Ένγκελς, Φρίντριχ (Friedrich Engels), 43
- Ζάιμπερτ, Τέοντορ (Theodor Seibert), 184
- Ζέμερινγκ, Ζάμουελ Τόμας (Samuel Thomas Soemmering), 40σ
- Ζίμελ, Γκέοργκ (Georg Simmel), 167
- Ζινόβιεφ, Γκριγκόρι (Grigori Zinoviev), 155, 182
- Ζιντ, Αντρέ (André Gide), 168
- Ζολά, Εμίλ (Émile Zola), 146, 160
- Ζόμπαρτ, Βέρνερ (Werner Sombart), 170-172
- Ζούχομελ, Φραντς (Franz Suchomel), 55
- Καγιό, Εζέν (Eugène Caillot), 79
- Καγιουά, Ροζέ (Roger Caillois), 38, 110
- Καντιμόρι, Ντέλιο (Delio Cantimori), 60σ
- Καντόρνα, Λουίτζι (Luigi Cadorna), 108
- Καρέλ, Αλεξί (Alexis Carrel), 161-162
- Κάφκα, Φραντς (Franz Kafka), 41
- Κέλσεν, Χανς (Hans Kelsen), 179
- Κένεζ, Πίτερ (Peter Kenez), 133
- Κίγκαν, Τζον (John Keegan), 104, 111
- Κινέ, Εντγκάρ (Edgar Quinet), 40σ
- Κιντ, Μπέντζαμιν (Benjamin Kidd), 78
- Κιούμπιτ, Γουίλιαμ (William Cubitt), 46
- Κίπλινγκ, Ράντγιαρντ (Rudyard Kipling), 173
- Κιρχάιμερ, Ότο (Otto Kirchheimer), 46σ
- Κίτσενερ, Οράσιο Χέρμπερτ (Horatio Herbert Kitchener), 87
- Κλαούζεβιτς, Καρλ φον (Carl von Clausewitz), 108
- Κλεμανσό, Ζορζ (Georges Clemenceau), 108
- Κον, Χανς (Hans Kohn), 184
- Κόνραντ, Τζόζεφ (Joseph Conrad), 66, 69
- Κοντ, Ογκύστ (Auguste Comte), 75, 159
- Κορμπέν, Αλέν (Alain Corbin), 53
- Κορς, Καρλ (Karl Korsch), 69
- Κουν, Μπέλα (Béla Kun), 134, 155
- Κούπερ, Χ. Χ. (H. H. Cooper), 117
- Κοχ, Έριχ (Erich Koch), 97-98
- Κοχ, Ρόμπερτ (Robert Koch), 184
- Κρακάουερ, Ζίγκφριντ (Siegfried Kra-cauer), 54, 191σ

- Κρότσε, Μπενεντέτο (Benedetto Croce), 24
- Λακασάν, Αλεξάντρ (Alexandre Lacassagne), 139
- Λαμαρτινός, Αλφόνσος (Alphonse de Lamartine), 35
- Λάνγκανς, Πάουλ (Paul Langhans), 72
- Λανζμάν, Κλοντ (Claude Lanzmann), 55
- Λαντάουερ, Γκούσταφ (Gustav Landauer), 155
- Λαπασέ, Φερντινάν-Ογκύστ (Ferdinand-Auguste Lapasset), 88
- Λας Κάσας, Βαρθολομαίος δε (Bartholomé de las Casas), 79
- Λάφλιν, Χάρι (Harry Laughlin), 164
- Λε Μπον, Γκυστάβ (Gustave Le Bon), 139, 143, 147, 151-152
- Λέβι, Πάουλ (Paul Levi), 155
- Λέβι, Πρίμο (Primo Levi), 12, 48, 58, 117-118
- Λέναρντ, Φίλιπ (Philip Lenard), 181
- Λένιν, Βλαδίμηρος, 135, 138
- Λεοπόλδος Β΄, 67, 89
- Λερούά-Μπολιέ, Ανατόλ (Anatole Leroy-Beaulieu), 154, 168
- Λέσκοφ, Νικολάι (Nikolai Leskov), 119
- Λεσόνα, Αλεσάντρο (Alessandro Lessona), 91
- Λι, Ρίτσαρντ (Richard Lee), 76
- Λίμπερμαν, Μαξ (Max Liebermann), 172
- Λιούις, Γουίντχαμ (Wyndham Lewis), 127
- Λόιντ-Τζορτζ, Ντέιβιντ (David Lloyd George), 108
- Λομπρόζο, Τσέζαρε (Cesare Lombroso), 148-151, 160
- Λουγκάρντ, Φρέντρικ (Frederick Luegard), 87
- Λούγκερ, Καρλ (Karl Lueger), 26
- Λουδοβίκος ΙΣΤ΄, 35, 38
- Λούθηρος, Μαρτίνος, 25
- Λούντεντορφ, Έριχ (Erich Ludendorff), 108
- Λούξεμπουργκ, Ρόζα (Rosa Luxemburg), 134, 155, 182
- Μάγερ, Άρνο Τζ. (Arno J. Mayer), 11σ, 15, 196σ
- Μάι, Καρλ (Karl May), 97σ
- ΜακΚιμ, Γ. Ντάνκαν (W. Duncan McKim), 158
- Μάλθους, Τόμας Ρόμπερτ (Thomas Robert Malthus), 75
- Μαν, Τόμας (Thomas Mann), 135, 137, 155
- Μαντέλ, Ερνέστ (Ernest Mandel), 196σ
- Μαρ, Βίλχελμ (Wilhelm Marr), 74, 173
- Μαρά, Ζαν-Πολ (Jean-Paul Marat), 147
- Μαρεστάν, Μ. (M. Marestang), 79
- Μαρινέτι, Φιλίπο Τομάζο (Filippo Tommaso Marinetti), 127
- Μαρκ, Φραντς (Franz Marc), 117
- Μαρξ, Καρλ (Karl Marx), 43-44, 48, 104, 134
- Μεζ, Ανρί (Henri Meige), 153
- Μέιχιου, Χένρι (Henry Meyhew), 142
- Μένγκελε, Γιόζεφ (Josef Mengele), 165
- Μέντελσον, Μόζες (Moses Mendelssohn), 179
- Μεστρ, Ζοζέφ ντε (Joseph de Maistre), 36-38, 127
- Μιλ, Τζον Στιούαρτ (John Stuart Mill), 68
- Μισελέ, Ζυλ (Jules Michelet), 40σ

- Μίχελς, Ρόμπερτ (Robert Michels), 151-152
- Μοκλέρ, Καμιγ (Camille Mauclair), 110
- Μόμσεν, Χανς (Hans Mommsen), 18
- Μοπερτυί, Πιέρ-Λουί Μορό ντε (Pierre-Louis Moreau de Maupertuis), 45
- Μοράς, Σαρλ (Charles Maurras), 133
- Μορές, μαρκήσιος του (Marquis de Morès), 173
- Μος, Τζορτζ Λ. (George L. Mosse), 31-32, 120
- Μόσκα, Γκαετάνο (Gaetano Mosca), 151
- Μουσολίνι, Μπενίτο (Benito Mussolini), 20, 91, 127, 151, 156, 160
- Μπάουμαν, Ζίγκμουντ (Zygmunt Bauman), 55σ
- Μπαρές, Μορίς (Maurice Barrès), 160, 168
- Μπαρμπύς, Ανρί (Henri Barbusse), 109
- Μπάρτοφ, Όμερ (Omer Bartov), 98, 120
- Μπαρουέλ, Ογκυστέν (Augustin Baruel), 169
- Μπεκαρία, Τσέζαρε (Cesare Beccaria), 45
- Μπεκέρ, Ανέτ (Annette Becker), 120
- Μπέμπελ, Άουγκουστ (August Bebel), 155
- Μπένγιαμιν, Βάλτερ (Walter Benjamin), 42, 119, 129
- Μπένθαμ, Τζέρεμι (Jeremy Bentham), 44, 64
- Μπέντσι, Τόμας (Thomas Bendyshe), 76-77
- Μπεριγιόν, Εντγκάρ (Edgar Bérillon), 122
- Μπερκ, Έντμουντ (Edmund Burke), 95, 141, 146
- Μπερλίν, Αϊζάια (Isaiah Berlin), 37
- Μπερνάρ, Κλοντ (Claude Bernard), 139
- Μπερτιγιόν, Αλφόνς (Alphonse Bertillon), 150
- Μπέτμαν-Χόλβεγκ, Τέομπαλντ φον (Theobald von Bethmann-Hollweg), 108
- Μπλοκ, Μαρκ (Marc Bloch), 30, 194
- Μπλοχ, Ερνστ (Ernst Bloch), 112
- Μπονάλντ, Λουί ντε (Louis de Bonald), 169
- Μπόνγουικ, Τζέιμς (James Bonwick), 79
- Μπορκενάου, Φραντς (Franz Borkenau), 24
- Μπόρμαν, Μάρτιν (Martin Bormann), 60σ, 94
- Μπορντιέ, Αρτύρ (Arthur Bordier), 149
- Μπος, Ιερώνυμος (Hieronymus Bosch), 56
- Μπουβερέ, Λεόν (Léon Bouveret), 153
- Μπροκά, Πολ (Paul Broca), 84, 139
- Μπροντέλ, Φερνάν (Fernand Braudel), 15
- Μπροσά, Αλέν (Alain Brossat), 140σ
- Μπρόσστατ, Μάρτιν (Martin Broszat), 17-18
- Μπρουκ, Άρθουρ Μέλερ φαν ντεν (Arthur Moeller van den Bruck), 74
- Μπουζό, Τομά-Ρομπέρ (Thomas-Robert Bugeaud), 87
- Μύλερ, Φίλιπ (Filip Müller), 55-56
- Νας, Πολ (Paul Nash), 117
- Νίτσε, Φρίντριχ (Friedrich Nietzsche), 30σ, 127
- Νοβικόβ, Ζακ (Jacques Novicow), 160

- Νόιμαν, Φραντς (Franz Neumann), 49, 51σ
- Νόλτε, Ερνστ (Ernst Nolte), 19-22, 28, 97, 136
- Νοξ, Ρόμπερτ (Robert Knox), 75
- Νόρνταου, Μαξ (Max Nordau), 154
- Νορτόν Κρυ, Ζαν (Jean Norton Cru), 110
- Νόσκε, Γκούσταφ (Gustav Noske), 135
- Ντερουλέντ, Πολ (Paul Déroulède), 173
- Ντίαζ, Αρμάντο (Armando Diaz), 108
- Ντίκενς, Τσαρλς (Charles Dickens), 173
- Ντινερ, Νταν (Dan Diner), 12
- Ντιξ, Ότο (Otto Dix), 111, 121
- Ντρέιφους, Αλφρέντ (Alfred Dreyfus), 16, 26, 127, 155, 174
- Ντριέ λα Ροσέλ, Πιερ (Pierre Drieu la Rochelle), 170
- Ντυρμόν, Εντουάρ (Édouard Drumont), 154, 169, 173
- Ντυ Καν, Μαξιμ (Maxime Du Camp), 147
- Ντυπέν, Σαρλ (Charles Dupin), 46
- Ντυρκέμ, Εμίλ (Émile Durkheim), 139
- Οντουάν-Ρουζό, Στεφάν (Stéphane Audoin-Rouzeau), 120
- Οσμάν, Ζορζ-Εζέν (Georges-Eugène Haussmann), 53
- Ουγκό, Βικτόρ (Victor Hugo), 88
- Παπίνι, Τζοβάνι (Giovanni Papini), 126
- Παρέτο, Βιλφρέντο (Vilfredo Pareto), 151-152
- Παστέρ, Λουί (Louis Pasteur), 139, 184
- Πέπιγκ, Έντουαρντ Φρίντριχ (Eduard Friedrich Poeppig), 82
- Περιέ, Εντμόν (Edmond Perrier), 79
- Περό, Μισέλ (Michelle Perrot), 47
- Πικ, Ντάνιελ (Daniel Pick), 148, 165
- Πίρσον, Ρόμπερτ (Robert Pearson), 47
- Πισό, Αντρέ (André Pichot), 81, 165
- Πίλετς, Άλφρεντ (Alfred Ploetz), 162
- Ποχλ, Όσβαλντ (Oswald Pohl), 50
- Πρόις, Χούγκο (Hugo Preuss), 179
- Πρόκτορ, Ρόμπερτ Ν. (Robert N. Proctor), 139
- Προυντόν, Πιέρ-Ζοζέφ (Pierre-Joseph Proudhon), 169
- Ράντεκ, Καρλ (Karl Radek), 155, 182
- Ράτεναου, Βάλτερ (Walther Rathenau), 104
- Ράτσελ, Φρίντριχ (Friedrich Ratzel), 71-72, 180-181
- Ριντ, Γουίλιαμ Γουίνγουντ (William Winwood Reade), 84-85, 96
- Ριντ, Τζον (John Reed), 109
- Ρισέ, Σαρλ (Charles Richet), 161
- Ρόζενμπεργκ, Άλφρεντ (Alfred Rosenberg), 95, 136, 138
- Ρούσβελτ, Θιοντορ (Theodore Roosevelt), 83
- Ρούσβελτ, Φράνκλιν Ντελάνο (Franklin Delano Roosevelt), 185
- Ρούχε, Γκέοργκ (Georg Ruche), 46σ
- Σαϊντ, Έντουαρντ (Edward Said), 31, 69
- Σανσόν, Ανρί-Κλεμάν (Henry-Clément Sanson), 40
- Σαρκό, Ζαν-Μαρτέν (Jean-Martin Charcot), 139, 147, 153
- Σαρτιέ, Ροζέ (Roger Chartier), 16, 195
- Σαρτρ, Ζαν-Πολ (Jean-Paul Sartre), 141, 169
- Σβέρμπερ, Πέτερ (Peter Schwerber), 60σ
- Σβέρντλοφ, Γιάκοβ (Iakov Sverdlov),

- 155
- Σεβαλιέ, Λουί (Louis Chevalier), 45σ
- Σελιέ, Αντρέ (André Sellier), 52
- Σελίν, Λουί-Φερντινάν (Louis-Ferdinand Céline), 58, 169
- Σένερερ, Γκέοργκ φον (Georg von Schönerer), 173
- Σιγκέλε, Σίπιο (Scipio Sighele), 147, 151
- Σιμς, Τζορτζ (George Sims), 142
- Σίμσον, Λιούις (Louis Simpson), 118
- Σινκλέρ, Άπτον (Upton Sinclair), 53
- Σμιθ, Άνταμ (Adam Smith), 75
- Σμιτ, Καρλ (Carl Schmitt), 68, 93-94, 124-125, 178-181
- Σνέε, Χάινριχ (Heinrich Schnee), 74
- Σόλσμπερι, Ρόμπερτ Γκασκόν-Σέσιλ, μαρκήσιος του (Robert Gascoigne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury), 86
- Σόφσκι, Βόλφγκανγκ (Wolfgang Sofsky), 49
- Σπέερ, Άλμπερτ (Albert Speer), 49, 51
- Σπένγκλερ, Όσβαλντ (Oswald Spengler), 170, 172
- Σπένσερ, Χέρμπερτ (Herbert Spencer), 75, 159
- Σπινόζα, Μπαρούχ (Baruch Spinoza), 179
- Σταλ, Φρίντριχ Γιούλιους (Friedrich Julius Stahl), 179
- Στάλιν, Ιωσήφ, 114
- Σταρκ, Γιохάνες (Johannes Stark), 181
- Στέγκερ, Φέρντιναντ (Ferdinand Staeger), 60
- Στέκερ, Άντολφ (Adolf Stöcker), 173
- Στέρνχελ, Ζέεβ (Zeev Sternhell), 31-32, 173
- Στρονγκ, Τζοσίαα (Josiah Strong), 83
- Ταλμόν, Γιάκομπ Λ. (Jacob L. Talmon), 35
- Ταρντ, Γκαμπριέλ (Gabriel Tarde), 139, 148
- Τέιλορ, Φρέντρικ Γ. (Frederick W. Taylor), 51, 57-59
- Τεν, Ιπολίτ (Hyppolite Taine), 146-147, 151-152, 169
- Τένις, Φέρντιναντ (Ferdinand Tönnies), 174
- Τέρνερ, Φρέντρικ Τζάκσον (Frederick Jackson Turner), 83
- Τοκβίλ, Αλέξης ντε (Alexis de Tocqueville), 15, 68, 141
- Τόλερ, Ερνστ (Ernst Toller), 155
- Τομά, Άλμπέρ (Albert Thomas), 104
- Τομάλα, Κουρτ (Curt Thomalla), 139
- Τομπς, Ρόμπερτ (Robert Tombs), 144
- Τοπινάρ, Πολ (Paul Topinard), 139
- Τουσενέλ, Αλφόνς (Alphonse Tousse-
nel), 169
- Τράιτσκε, Χάινριχ φον (Heinrich von Treitschke), 72
- Τρότα, Λόταρ φον (Lothar von Trotha), 89-90
- Τρότσκι, Λέον, 134-135, 138, 155, 182
- Τσάμπερλεν, Χιούστον Στιούαρτ (Houston Stewart Chamberlain), 67, 74, 95
- Τσβάιχ, Στέφαν (Stefan Zweig), 109
- Τσέστερτον, Γκίλμπερτ Κιθ (Gilbert Keith Chesterton), 173
- Τσάνο, Γκαλεάτσο (Galeazzo Ciano), 93
- Τσόλσαν, Ίγκνατς (Ignaz Zollschan), 154
- Τσόρτσιλ, Ουίνστον (Winston Churchill), 88, 95, 134, 137, 155
- Φάσελ, Πολ (Paul Fussel), 118
- Φεντό, Ερνέστ (Ernest Feydeau), 145

- Φίσερ, Φριτς (Fritz Fischer), 73σ
 Φίσερ-Βάζελς, Μπέρναρντ (Bernhard Fischer-Wasels), 138
 Φορντ, Χένρι (Henry Ford), 59, 60σ, 111, 173
 Φουκό, Μισέλ (Michel Foucault), 31σ, 42-43
 Φουριέ, Σαρλ (Charles Fourier), 44
 Φρανζύ, Ζορζ (Georges Franju), 54
 Φράνκο, Φρανθίσκο (Francisco Franco), 156
 Φριντλέντερ, Σαούλ (Saul Friedländer), 13, 18σ
 Φριντλέντερ, Χένρι (Henry Friedländer), 54
 Φυρέ, Φρανσουά (François Furet), 19, 22-24, 28
 Χάιν, Λιούις (Lewis Hine), 56
 Χάιντεγκερ, Μάρτιν (Martin Heidegger), 125
 Χάμπερμας, Γιούργκεν (Jürgen Habermas), 13, 27-28, 99
 Χαουσχόφερ, Καρλ (Karl Haushofer), 177, 179
 Χαρτ, Ρέτζιναλντ Κλαρ (Reginald Clare Hart), 159
 Χάσε, Ερνστ (Ernst Hasse), 173
 Χέιζ, Κάρλτον Τζ. (Carlton J. Hayes), 23-24
 Χέκελ, Ερνστ (Ernst Haeckel), 162
 Χέπνερ, Έριχ (Erich Hoepfner), 98
 Χιλγκρούμπερ, Αντρέας (Andreas Hillgruber), 99
 Χίλμπεργκ, Ραούλ (Raul Hilberg), 61, 158, 194
 Χίμλερ, Χάινριχ (Heinrich Himmler), 52, 62σ
 Χίντενμπουργκ, Πάουλ φον (Paul von Hindenburg), 108
 Χίτλερ, Άντολφ (Adolf Hitler), 20-21, 24-25, 52, 54, 60, 74, 89, 94-97, 99, 127, 132, 137-138, 156, 165, 182, 184-186, 193, 196
 Χομπς, Τόμας (Thomas Hobbes), 179
 Χόμπσμπανουμ, Έρικ Τζ. (Eric J. Hobsbawm), 17
 Χόσμερ, Τζέιμς Κ. (James K. Hosmer), 83

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ENZO TRAVERSO *ΟΙ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ
ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΒΙΑΣ* ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ
ΚΟΥΡΚΟΥΛΟΥ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΑΝΤΩΝΗ ΠΑΠΑΔΗ, ΑΤΛΑΝΤΟΣ 20-22 Π. ΦΑΛΗ
ΡΟ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗ Χ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ - Δ. ΣΙ
ΤΑΡΑΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Α.Ε.Ε., ΛΕΥΚΑΔΟΣ 9 ΜΟΣΧΑΤΟ,
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ Π. ΡΟΔΟΠΟΥ
ΛΟΣ - Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο.Ε., ΟΡΦΕΩΣ 200 ΑΘΗ
ΝΑ, ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2013 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ

